પ્રથમાવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ લઘુ ગ્રંથ પ્રજાવર્ગઆગળ મૂકવાનો પ્રસંગ આવતાં આનંદ થાય છે. જ્યારે આરોગ્યવિદ્યાનું અજ્ઞાન થવાથી અને આહારવિહારની અવ્યવસ્થા થવાથી વ્યાધિઓની પ્રબલતા પ્રજાવર્ગમાં પ્રસરેલી છે, જ્યારે વ્યાધિની નિવૃત્તિમાટે ગૃહશિક્ષણ જતું રહ્યું છે અને શાલાઓપર સર્વ શિક્ષણમાટે આધાર રખાય છે અને શાલાઓમાં સર્વ એ શિક્ષણને પામતા નથી અને તેથી સાધારણ વ્યાધિ થતાં પણ શીશીઓ લઈ ડાકટરો પાસે દોડવાનો વખત આવ્યો છે અને સાધારણ જ્ઞાનવાળી પ્રજા તો ગમે તે અનનુભવી ગાંધી, વૈદ્ય કે હકીમના ગમે તેવા ઔષધને પોતાનું શરીર સોંપવા તત્પર થઈ રહી છે તથા આમ પરાધીનતા સર્વત્ર આ સંબંધમાં પ્રસરેલી છે, જ્યારે વિવિધ વિષમય ઔષધો પ્રજાવર્ગનાં શરીરોને પ્રતિદિવસ દુર્બલ કરતાં જાય છે, ત્યારે આ નિર્દોષ અને તત્કાલ અસર કરનાર ઔષધોને જણાવનાર જીવનરસાયનવિદ્યાના પ્રચારને સર્વ સુજ્ઞ અભિનંદન કરે એ સ્વાભાવિક છે. આ ઔષધોનું બલ કેટલું છે અને કેવી સારી રીતે એ તરત જ અસર કરે છે તેનો ખ્યાલ એક વાર ઔષધોને અજમાવી જોવાથી જ પ્રજાવર્ગને થાય તેમ છે; એને માટે ગમે તેટલું વર્ણન કરવામાં આવે તો તેથી એ તેટલું સ્પષ્ટ થઈ શકે તેમ નથી. અંગ્રેજી જાણનાર પ્રજાજન તો આ ઔષધોને ઘણો સમય થયાં વાપરવા લાગ્યા છે. આપણા ઇલાકામાં જ પ્રત્યેક મોટા શહેરમાં જોઈશું તો આ ઔષધોને વાપરનાર અનેક ખાનગી ગૃહસ્થો જણાશે એટલુંજ નહિ પણ કેટલાક ડાકટરો પણ આ ઔષધને વાપરતા થયા છે. એક વાર આ ઔષધો વાપરવા માંડ્યા પછી તેઓ વિરલ પ્રસંગે જ બીજાં ઔષધોપર દૃષ્ટિ નાંખે છે. પણ પ્રજાવર્ગના જે મનુષ્યોને અંગ્રેજીનો અભ્યાસ નથી તથા અભ્યાસ હોય તો પણ વૈદ્યવિદ્યાના ગ્રંથો સમજી શકવાનું સામર્થ્ય નથી તેમને આ નવીન શોધનું જ્ઞાન થવા યોગ આવતો નથી, અને તેથી તેમને પણ આ નવીન શોધનો લાભ મળે એઅર્થે એ વિદ્યાનું આ લઘુ પુસ્તક રચવામાં આવ્યું છે. એ વાત સત્ય છે કે આ લેખકનો ભૈષજ્યવિદ્યા એ ખાસ વિષય નથી, છતાં એ વિદ્યાનું અધ્યયન કરવાનો અને એ ઔષધોને લોકોના વિવિધ વ્યાધિમાં અમલમાં મૂકવાનો કેટલાંક વર્ષ થયાં યોગ આવવાથી એ ઔષધના સંબંધમાં ખાતરી થવાથી જ આ ગ્રંથરચનામાં પ્રવૃત્તિ થઈ છે. એ વિદ્યામાં નિષ્ણાત પુરુષોતરફથી આવા ગ્રંથો પ્રજાવર્ગમાટે

પ્રત્યેક શાસ્ત્રમાં તે તે શાસ્ત્રના પારિભાષિક શબ્દો હોય છે અને તેટલા જ અર્થને વહન કરનાર શબ્દો બીજી ભાષામાંથી શોધવા કઠિન પડે છે. અત્ર આ સંબંધમાં મુખ્યત્વે કરીને ડા. ત્રિભોવનદાસે પ્રસિદ્ધ કરેલા વૈદ્યકના ગ્રંથમાં વાપરેલા શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એ બધા શબ્દો યથાર્થ જ છે અને એથી વધારે અનુરૂપ શબ્દો મળી શકે છે કે નહિ, એ નહિ જોતાં, એ ગ્રંથના શબ્દો વપરાશમાં આવી ગયા છે તેથી નવા શબ્દો મૂકવા તે !! કરતાં આ પ્રયોગમાં આવેલા જ વાપરવાથી ગ્રંથની સુગોધતા અધિક રહેશ એમ ગણી એ શબ્દોથી જ અત્ર વ્યવહાર કર્યો છે. જે ઔષધો આ વિદ્યા વાપરે છે તેમાંનાં કેટલાંક આપણી પ્રજામાં પ્રચલિત નથી અને બીજી ભાષાના શબ્દો ગુજરાતી ભણેલાને યાદ રાખવા કઠિન પડે છે એમ ધારી તે તે ઔષધોનાં નામ બતાવી તેમને નબર આપ્યા છે અને પછી એ નબરથી જ ગ્રંથમાં વ્યવહાર કર્યો છે. ઔષધોના નંબર તેના નામના અક્ષરના અનુક્રમથી જ ગોઠવ્યા છે, માત્ર નં. ૩નું ઔષધ જ પ્રથમ નહિ મૂકતાં ત્રીજું મૂક્યું છે.

પ્રજાવર્ગમાંના ઘણાખરા આ વિદ્યાનો લાભ લઇ શકે તે માટે આ ગ્રથનું મૂલ્ય નામનું જ રાખવામાં આવ્યું છે અને એ યોજના સરલતાથી થઇ શકે તેમાટે નેક નામદાર મહારાજા સાહેબ સર **ભાવસિંહજી** બહાદુર, કે. સી. એસ. આઇ. કે જેઓ વૈદ્યવિદ્યામાં પ્રીતિ તથા નિપુણતા ધરાવે છે તેમણે આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધિમા મૂકવાનું અમારા નીતિનિષ્ણાત ઉદારાશય દીવાન સાહેબ રા રા પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટનીદ્વારા શ્રવણમાં આવતાં જે સાહાય્ય પ્રીતિથી કરી છે તેમાટે આ લેખક આ પ્રસગે એમનો ઉપકાર માને છે.

આ પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરતાં આ વિદ્યાનુ અધ્યયન તથા પ્રયોગ કરવામાં વિવિધ પ્રકારે જે મદદ, આ લેખકપર સ્નેહ રાખનાર ડા. **શિવનાથ રામનાથ**, એલ એમ. એન્ડ એસ, ચીફ મેડિકલ ઓફિસર, ભાવનગર સ્ટેટ, તથા સ્વર્ગવાસી ડા ઠાકોરદાસ કીકાભાઇ એલ. એમ એન્ડ એસ, એમણે કરી છે તેમાટે તેમનો આભાર માનવામાં આવે છે.

અત્ર દર્શાવેલાં ઔષધોના પ્રયોગથી વ્યાધિગ્રસ્ત સજ્જનો નિરામયતાને પ્રાપ્ત કરે એ જ શ્રીઇષ્ટપ્રતિ પ્રાર્થના છે.

ભાવનગર, તા ૩-૧૧-૧૯૦૭ જે. જે. કણીઆ.

॥ ૐ શ્રી ॥

જીવનરસાયનશાસ્ત્ર

અથવા

બાયોકેમિસ્ટ્રિ.

(BIOCHEMISTRY).

મંગલ.

આ વિશ્વપ્રપંચના વાસ્તવ અધિષ્ઠાનરૂપ જે સત્, ચિત્ અને આનન્દરૂપ પરમાત્મામાં દુઃખ અને વ્યાધિમાત્રનો ત્રણે કાળે અસંભવ છે, જે સત્તાની અહંગ્રહોપાસના કરનાર સર્વ વિવેકી, ઉપાસનાની સિદ્ધિએ સ્થૂલ શરીરના સંપૂર્ણ આરોગ્યને પામ્યા ઉપરાંત સૂક્ષ્મ અને કારણદેહની પણ પૂર્ણ નિરામયતાને અનુભવવા સમર્થ થાય છે, તથા જે સત્તાના બળે જ વિવિધ જનહિતકર વિદ્યા અને કલા સમયે સમયે પ્રકટ થતી રહે છે તે વિશ્વજનીન સત્તારૂપ અનન્ત-કલ્યાણગુણગણાસ્પદ શ્રીમન્નૃસિંહભગવાનનાં તથા તદભિન્ન ઇષ્ટ શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રભગવાનના ચરણસરોજમાં અનન્ત પ્રણતિપુરઃસર આ કલ્યાણકર કાર્યના આરંભમાં સમર્પું છું.

આ જ નિયમ વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં પણ લાગુ પડે છે. મનુષ્યનો ઇતિહાસ જે સમયથી જણાયો છે ત્યારથી મનુષ્યને વ્યાધિની પીડા પણ જાણવામાં આવી છે અને ત્યારથી વ્યાધિને નિવારણ કરનાર વિવિધ ઔષધનુ સેવન થતુ પણ ઇતિહાસથી સિદ્ધ છે. ઔષધોપચાર કરવાનું કામ પૂર્વે જાદુગર કરતા, હજામ શસ્ત્રકામ કરતા, સમય જતાં એને સ્થાને વિવિધ કુશલ વૈદ્યોને હાથ એ કામ આવ્યું અને ક્રમે ક્રમે વૈદ્યને બદલે ડાકટરોની સ્થિતિ થઇ વૈદ્યવિદ્યામા વિવિધ નવીન ઔષધો પ્રતિવર્ષે પ્રયોગથી શોધી કાઢવામાં આવે છે, શસ્ત્રકલામા પ્રતિવર્ષે નવીન નવીન શસ્ત્રો, તે તે અવયવને ઉઘાડવાની કાપવાની, વિધવિધ દવા શોધી દાખલ કરવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે ઘણાં વર્ષ આ વિદ્યાના ખેડાણમાટે પ્રયત્ન થયા છે અને થાય છે. પણ એ વિદ્યામાં મોટા ગંજાવર ફેરફાર તો **હોમીયોપથીની** શોધ ડૉ. હાનમાને ઓગણીસમી સદિમાં કરી ત્યારથી જ થયો છે. હોમીયોપથીનુ બીજુ નામ "બાયોલોજીકલ" પદ્ધતિ છે. એના પિતાપણાનું માન તે ડૉ હાનમાનને જ છે. આ હોમીયોપથીની અપેક્ષાએ પ્રાચીન પદ્ધતિનું નામ એલોપથી આપવામાં આવે છે. એ હોમીયોપથીમાં સુધારો કરી ઓગણીસમા સૈકાના અંતિમ ભાગમા (ઈ સ. ૧૮૭૩ માં) જર્મનીના પ્રસિદ્ધ **ડૉ. સુસ્લરે** બાયોકેમિસ્ટ્રિની વિદ્યાનું સ્થાપન કર્યું એ વાત સાચી છે કે ડૉ સુસ્લરની પૂર્વે પ્રો. વર્ચોએ "સેલ્યુલર પેથોલોજી" વિવિધ પ્રયોગોથી અને શોધો કરી સિદ્ધ કરી જાહેરમા મૂકી હતી, તેમ જ બાયોકેમિસ્ટ્રિ અથવા જીવનરસાયનપદ્ધતિમા જે ખનિજ ક્ષારોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેનું જ્ઞાન હોમીઓપાથ તથા એલોપાથ એ બન્નેને હતુ. પણ એ ક્ષારો ઔષધરૂપે આપવાથી સર્વ સાધ્ય વ્યાધિઓ મટે છે એ અનુભવથી સિદ્ધ કરવાનું અને એ ક્ષારો જે જે ચિન્હોપરથી વ્યાધિમાં વપરાય છે તે સર્વને શાસ્ત્રીય રીતે પરિશોધી જાહેરમાં મૂકવાનું માન ડૉ સુસ્લરને જ ઘટે છે. તેથી જેમ હોમીયોપથીના પિતારૂપે ડૉ. હાનમાનનુ નામ અપાય છે તે જ પ્રમાણે **બાયોકેમિસ્ટ્રિના પિતારૂપે ડૉ. સુસ્લરનું** જ નામ ગણવુ ઘટે છે એ જર્મનીમાં આવેલા ઓલ્ડનબર્ગ શહેરના સુપ્રસિદ્ધ નામાંકિત ડાકટરે વીશ વર્ષ ઉપરાંત આ દવાઓ વિવિધ રોગોઉપર અજમાવી સિદ્ધ કરી ત્યાર પછી જ Abridged Therapy (સંક્ષિપ્ત થેરાપી) એ નામના પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરી છે. આપણે જોઇએ છીએ કે જ્યારે ઘોડા, બળદઆદિનાં વાહનોનો ત્યાગ કરી, જ્યાં મળી શકે છે ત્યાં

ઇને આપની એવુ શિક્ષણ હોય છે તેવુ હોમીઓપિથીમા હોતુ નથી. હોમીઓપથીમા તે તે દવાના સર્વ મુખ્ય ચિન્હો [illegible] નહિ તેની બારી-કીથી ડાક્ટરે તપાસ કરવી પડે છે આ કરવાને [illegible] વખત કે ઇચ્છા હોતા નથી આઆદિ કારણથી હાલના [illegible] ના ડાકટરો હોમીઓપથીમા પ્રવીણ થયેલા જણાતા નથી અને એ દવાને વાપરતા અચકાય છે વળી એલોપથીને શરૂ થયાને આજકાલ કરતા હજારો વર્ષ થઇ ગયા છે તેથી સર્વ પ્રજાને વારસામા એના સંસ્કારો જ પ્રાપ્ત થયા છે તેથી એ સંસ્કારને અનુસાર સ્થૂલબુદ્ધિના પ્રભાવે પ્રજામાના ઘણાખરાને તો કળી જ શકાતુ નથી કે આટલી સૂક્ષ્મ દવા તે શુ અસર કરે કે કેમ અસર કરે વળી એ દવાનો સ્વાદ ખાસ હોતો નથી તેથી તીખા કડવા ઔષધના પાન કરી ઉછરેલાને, આ તે દવા, એવો મોહ થાય છે જેમ દુખનાનો છો રો છાશ અને રોટલો ખાઇને ઉછર્યો હોય છે તેને સ્વાદિષ્ટ બરફી, શીખડ આદિ આપવામા આવે છે તો તે કેસરપપ્પુની માફક ભડકીને નાસી જાય છે અને મિથ્યા ભ્રાન્તિને વશ થઇ જાણે તેના આગળ બરફીઆદિરૂપે [illegible] હોય તેમ માને છે, તેવી જ રીતે વિષમય પદાર્થના વિવિધ તીક્ષ્ણ સ્વાદથી તન્મયતાને પામેલી પ્રજાની ઇન્દ્રિયો હોમીઓપથીના [illegible] સ્વાદિષ્ટ સ્વાદને ઓળખી નહિ શકતા તેનાથી મિથ્યા ભડકે છે [illegible] કોઇ કોઇ વિદ્વાન્ સત્યશોધક ડાકટરો પોતે હોમીઓપથી વાપરે છે છતાં [illegible] દરદીની શ્રદ્ધાને અનુસરી, પોતાને ભરોસો નહિ છતા દરદીને [illegible] થવા દેતા અટકાવવામાટે જ એલોપથી વાપરે છે આ અધમ [illegible] હોવાથી હોમીઓપથીનો પ્રસાર આપણે એલોપથી જેટલો [illegible] તેમા વિસ્મય થવાજેવુ હવે રહેતુ નથી પણ સત્યનો [illegible] છે એ સિદ્ધ નિયમ હોવાથી હોમીઓપથીએ એલોપથીના [illegible] હાકી કાઢી છે અને સમય જતા ખૂણે ખોચરે જ એલોપથી [illegible] સમય આવે તો તેમા વિવેકીને આશ્ચર્યજેવુ રહે તેમ [illegible]

આ પ્રમાણે હોમીઓપથીનુ સંસ્થાપન થયાને [illegible] હજી એનો સપૂર્ણ વિજય થયો નથી ત્યારે [illegible] કેમિસ્ટ્રિ હજી બાલ્યાવસ્થામા હોય એમા તો [illegible] મરણ સુદ્ધાં રહેતુ નથી. એ નિ મ શય છે [illegible] ડાક્ટરોએ, જેવા કે ગ્રોવાગન, વોકર સી આર વોજેલ, [illegible] મેન, એમ. ડી., જી ડબલ્યુ કેરી, એમ ડી. [illegible] એ પી ડેવિસ, એમ ડી, એન [illegible]

છતાં જો આજે તમને ખાતરી નહિ થાય તો ભલે વિષપાન કરો. તમને આની સત્યતા જ એના પ્રતિ આકર્ષી લાવશે જ્યારે વિષપાનથી તમારો વ્યાધિ નહિ મટશે ત્યારે પછી નિરુપાયે તમે આ જીવનરસાયનપ્રતિ વળશો જ તો હવે ડહાપણુ શેમા રહ્યુ છે તે તમે જ વિચારો. શરીરમાં વ્યાધિ થયો કે તરત તેને અનુકૂલ આહારરૂપ અમૃત આપી નિવૃત્ત કરવો એ સારૂ છે કે તેના પર વારાફરતી એક પછી એક વિષ રેડી એ વ્યાધિને દૃઢમૂલ કરવો, શરીરને અધિક બગાડવુ અને પરિણામે એ અમૃતને શોધવા જવુ એ સારૂ છે ? અવશ્ય તમને જણાશે કે પ્રથમ માર્ગ જ સારો અને વિવેકવાળો છે તો તે માર્ગને, પ્રિય આર્ત પુરૂષો ! આજથી જ ગ્રહણ કરો અને નીરોગ અને દૃઢ આરોગ્યવાળા થાઓ

પ્રકરણ ૨.

જીવનરસાયનશાસ્ત્ર એ શું છે ?

આપણી મર્ત્ય પ્રજા એલોપથીનાં ઔષધોથી સારી રીતે જાણીતી છે વિવિધ વનસ્પતિઓ, ક્ષારો, ખનિજ પદાર્થો, અર્ક, તૈલ, રસાયન આદિ સર્વ આ વિદ્યામા ઔષધરૂપે વપરાય છે ખાસ સત્ત્વ ખેંચેલુ હોય તેવાં તથા જેમા રસ એટલે પારો આવતો હોય તેવા ઔષધો શિવાય ઇતર પદાર્થો જે આપણે ઔષધરૂપે વાપરીએ છીએ તે ભાગ્યે જ એક બે ગ્રેઇન જેટલા વજનમાં હોય છે ઘણુંખરાતુ સામાન્ય વજન દશથી તે ત્રીશ ગ્રેઇન સુધી લેવાય છે રસાયનપ્રયોગોમા માત્રા ઘણી ઓછી હોય છે છતા તેમા પણ ગ્રેઇન કે અર્ધ ગ્રેઇનથી માત્રા ન્યૂન હોતી નથી. સત્ત્વ ખેંચેલાં ઔષધોમા પણ માત્રા ચાર પાંચ ગ્રેઇન જેટલી સામાન્ય રીતે હોય છે હોમીઓપથી અને એલોપથીનો ભેદ કરનાર પ્રથમ હેતુ આ માત્રા છે હાલ ઘણા અજ્ઞાન મનુષ્યો એમ સમજે છે કે હોમીઓપથીમાં ઔષધ આવે છે અન્ય કેટલાક એવુ માને છે કે હોમીઓપથીની દવા નવી જ દવાઓ છે પણ આ બંને મતો કેવળ ખોટા છે જે જે દવાઓ આપણા વૈદ્યો અને હાલના ડાક્ટરો એલોપથીમા વાપરે છે તે જ સર્વ દવા હોમીઓપથીપ્રમાણે દવા આપનાર ડાક્ટર પણ આપે છે.

આપણે હિંગ, મરી, કપૂર, તામ્ર, રૂપું, પારો, ગંધક, સોનામણી આદિ વાપરીએ છીએ અને હોમીઓપથી પણ એ જ દવાઓ–એ બધી જ દવાઓ વાપરે છે. પણ ફેર માત્ર દવાના પ્રમાણમાં અને દવાની સૂક્ષ્મતામાં છે. એલોપથી ડાક્ટરો ચાર ગ્રેઇન હિંગ આપે છે ત્યારે હોમીઓપથી જાણનાર હિંગનો એક ગ્રેઇનનો હજારમો ભાગ, દશહજારમો ભાગ કે લાખમો ભાગ એક ડોઝમાં આપે છે. વૈદ્ય અને ડાક્ટરો એલોપથી પ્રમાણે પાંચ ટીપાં કપૂરના અર્કનાં આપે, છે કે જેમાં કપૂરનું સત્ત્વ અણુએ અણુએ ભરપૂર થઇ ગયેલું હોય છે, ત્યારે હોમીઓપથી પ્રમાણે એ જ કપૂર વાપરતાં છતાં એક ડોઝમાં એક ગ્રેઇનનો હજારમો, લાખમો કે કરોડમો ભાગ આપવામાં આવે છે. આથી દવાની જાત એલોપથી તથા હોમીઓપથી એ બંનેમાં એક છતાં **પ્રથમ ભેદ દવાની માત્રામાં** છે. બીજો ભેદ તે દવાની **સૂક્ષ્મતામાં** છે. એલોપથી ડાક્ટરો તથા વૈદ્યો કપૂર આદિને શોધે છે. કેટલીક અશુદ્ધિ જે એમાં સ્વભાવથી મિશ્રિત થયેલી હોય છે તેને વિવિધ પ્રયોગથી કાઢી નાંખે છે અને પછી રોગીને શુદ્ધ કરેલું કપૂર આપે છે પણ એ કપૂરના જે અણુઓ તે બહુધા અત્યંત ઝીણા–સૂક્ષ્મ કરવામાં કોઇ પ્રયત્ન કરાતો નથી. હોમીઓપથીનો મુખ્ય લક્ષ આ સૂક્ષ્મકરણમાં છે. એ જ કપૂર લઈ એને દળી શકે, એને ઝીણા ઝીણા અણુઓવાળું કરી શકે એવા બીજા પદાર્થસાથે મેળવીને એનું મર્દન કરવામાં આવે છે. અને એ પ્રકારે અમુક વખત સુધી અમુક વિધિપ્રમાણે મર્દન કરાવલું—ઘૂંટાયેલું–કપૂર જ હોમીઓપથીમાં વપરાય છે. જે બીજો પદાર્થ આ કપૂર, હિંગ, સોનામણીઆદિ પદાર્થોની સાથે એ પદાર્થોના બારીક અણુઓ કરવામાટે મેળવવામાં આવે છે તે કોઈ વિષ નથી, કે પાષાણ નથી પણ સ્વાદિષ્ટ આહારનો જ પદાર્થ છે. એ પદાર્થ. તે દુધમાંની ખાંડ છે જેને સુગર ઓફ મિલ્ક કહે છે કે જે સર્વ કેમિસ્ટ અને ડ્રગિસ્ટને ત્યાં જોઇએ તે પ્રમાણમાં મળી શકે છે. જે સાદી ખાંડ આપણે ખાઇએ છીએ તે ખાંડ પણ બારીક અણુઓ કરી શકે છે પણ કેટલાક હેતુઓને લઇને એ ખાંડકરતાં દુધમાંની ખાંડ પસંદ કરવામાં આવી છે.

આ ખાંડ ઔષધરૂપ મનાતા પદાર્થોમાં મેળવવાની બે રીત છે:— (૧) એક ભાગ ઔષધ અને નવ ભાગ ખાંડ, (૨) એક ભાગ ઔષધ અને નવાણું (૯૯) ભાગ ખાંડ. આમાંની પ્રથમ પદ્ધતિ તે દશાંશપદ્ધતિ

(Decimal scale–ડેસિમલ સ્કેલ) કહેવાય છે અને દશગુણક x (એક્સ) આ ચિન્હ તે દવા આગળ મૂકવામાં આવે છે. બીજી પદ્ધતિ તે શતાંશપદ્ધતિ (Centesimal scale–સેન્ટેસિમલ સ્કેલ) કહેવાય છે અને એ સૂચવવા c (સી) આ અક્ષર દવા આગળ મૂકવામાં આવે છે અથવા તો કોઇ પણ ચિન્હ મૂકવામા નથી આવતુ. આ પ્રમાણે એક વાર દશાંશ રૂપતાને પમાડેલી દવા તે ૧x લખાય છે, બે વાર દશાંશરૂપતાને પમાડેલી દવા તે ૨x કહેવાય છે, ત્રણ વાર દશાંશરૂપતાને પમાડેલી દવા તે ૩x કહેવાય છે વગેરે. આ પ્રમાણે ચાર, છ, બાર, ત્રીસ, સાઠ, સો, બસો, પાંચસો, હજાર અને પાંચહજારસુધી દશાંશરૂપતાને પમાડેલી દવાઓ તૈયાર કરવામાં આવે છે આ જ રીતે એક વાર શતાંશરૂપતાને પમાડેલી દવા તે ૧c અથવા ૧ કહેવાય છે, બે વાર પમાડેલી તે ૨c અથવા ૨ કહેવાય છે વગેરે. આ સ્થલે સૂચન કરવુ પ્રસંગપરત્વે ઉપયોગનુ છે કે ૨x તે ૧c ની બરાબર થાય છે, ૪x તે ૨c ની બરાબર થાય છે. આ નિયમપ્રમાણે "સેના ૩x" લખવામા આવે તો તેનો અર્થ એ થયો કે સોનામકી–દશાંશપદ્ધતિપ્રમાણે ત્રણ વાર દશાંશરૂપતાને પમાડેલી લેવી, "મર્ક્યુરી ૬x" લેવાનુ કહ્યુ હોય તો તેનો એ અર્થ થયો કે પારો લેવો પણ તે દશાંશપદ્ધતિપ્રમાણે છ વાર દશાંશરૂપતાને પમાડેલો લેવો. "આઇની ૬૦x" એટલે દશાંશ પદ્ધતિપ્રમાણે ૬૦ વાર દશાંશરૂપતાને પમાડેલુ આઇના લેવુ, "આર્સેનિક ૬" અથવા "૩૦ c" એટલે શતાંશપદ્ધતિપ્રમાણે છ વાર તથા ત્રીશ વાર શતાંશરૂપતાને પમાડેલુ સોમલ લેવુ–વગેરે. હોમીયોપથી જાણનારે આ લખી વાંચી સમજી શકવા જરૂર હોવાથી આ બે પદ્ધતિનો ખુલાસો અત્ર કરી બતાવ્યો છે પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં આ દવાની સૂક્ષ્મતામાત્ર જ જણાવવાની છે. ઉપરની પદ્ધતિથી તમને સહજ સમજાશે કે હોમીયોપથિક "સલ્ફર ૩x" નો એક ગ્રેઇન આપવામા આવે ત્યારે તેમાં ગંધક તો માત્ર ગ્રેઇનનો એક હજારાશમો ભાગ જ હોય છે અને બાકીનો ભાગ તે દુધમાંની ખાંડ હોય છે, "ફોસ્ફરસ ૬x" નો એક ગ્રેઇન આપવામા આવે ત્યારે તેટલામા ફોસ્ફરસ તો એક ગ્રેઇનનો દશ લક્ષાંશમો ભાગ જ હોય છે. આ રીત પ્રમાણે સૂક્ષ્મ થઈ જવાથી એ દવામાં ગંધક કે હિંગ કે કપૂર કોઇની વાસ આવતી નથી, એ દવા ખાધાથી પેટમા સ્પિરિટનો તથા દવાનો ચીરાડો પડે તેમ પડતો નથી અને મોઢુ તીખું તમતમુ કે કટાણું થતુ નથી જે એલોપથીના રગડા પીને ઉછર્યા છે તેને આ દવામા ચીરાડા વગેરે

નહિ પડવાથી ન્યૂનતા લાગે છે પણ બાળકો કે જેનાં જ્હર તથા જીભ્હા બગાડવામાં નથી આવ્યાં તેમને એલોપથી અને હોમીયોપથી દવા એ બને આપી જુઓ. તે કોને પસંદ કરે છે? એલોપથી દવા પાવાને તમારે વેલણ કે વતરણું કે ચમચો મોમાં નાંખવો પડે છે અને બલાત્કારથી તે બાલકને પગવચ્ચે દાબી તેના મુખમાં દવા રેડવી પડે છે એ જ એ દવાઓની અસ્વાભાવિકતા ખુરી કરે છે. એને બદલે તેને હોમીયોપથિક દવા આપી જુઓ. એ બાલક પ્રીતિથી એ દવા લે છે. એ દવા આપતાં તમારે બાલકને લેશ પણ ત્રાસ આપવો પડતો નથી. આ આ દવાની શ્રેષ્ટતા સહજ સૂચવે છે. તેથી એ દવાથી ગળામાં ચીરાડા પડતા નથી એઆદિ હેતુ જો કોઇએ પક્ષનો છે તો હોમીયોપથીના ઉપરિપણાને જ સિદ્ધ કરે છે કે એ એલોપથી દવાની કૃત્રિમતા, અસ્વાભાવિકતા, સ્વભાવથી વિરુદ્ધતાને સિદ્ધ કરે છે? છતાં આ પ્રસગે આપણે એ બે વિદ્યાનુ તારતમ્ય નહિ જોતાં એ શું છે તે પ્રતિ જ લક્ષ વાળવાનો છે માટે તેને જ અનુસરી એ બેના ભેદને જ માત્ર બતાવીએ છીએ. બનેમાંથી કઇ શ્રેષ્ટ છે તે સર્વને સ્વાનુભવથી સહજમાં સમજાય તેમ છે તેથી તે સંબંધનો કલહ આ પ્રસંગે અસ્થાને છે.

એલોપથી અને હોમીયોપથીમાં બીજો ભેદ **ચિકિત્સાના નિયમનો** છે. હિંગ ઉષ્ણવીર્ય છે માટે તે પિત્ત કરનાર દવા છે તથા વાયુને હરનાર દવા છે. કિનાઈન જંતુને મારનાર છે તેથી મેલેરીયાના જ્વરમાં એ આપવું સારૂ છે. આ પ્રમાણે વિવિધ નિયમથી એલોપથી દવાઓ અપાય છે. કેટલાક વાત, પિત્ત, અને કફને ઉત્તેજન કરનાર તથા હરનાર એ વિભાગમાં દવાઓનું વર્ગીકરણ કરે છે અને પછી એ નિયમ લક્ષમાં રાખી તે તે દવા પસંદ કરે છે. અન્ય કેટલાક વ્યાધિગ્રસ્ત માણસને તે તે દવા ઉટાંગથી કે વિચારથી આપી તેથી તે તે વ્યાધિ મટેલો તથા અન્ય ઉદ્દભવેલો જોઈ તે તે દવાને તે તે મટેલા વ્યાધિના પ્રતીકારરૂપે અને વધેલા અથવા ઉદ્દભવેલા વ્યાધિના જનકરૂપે ગણે છે અને તેને લક્ષીને તેને વાપરે છે. વળી જંતુવિદ્યા (બેક્ટિરીઓલોજી) નો જેમ જેમ પ્રચાર વધારે થતો જાય છે તેમ તેમ તો બધા વ્યાધિઓનો હેતુ પ્રકારવિશેષના જન્તુઓ છે એમ જણાવવામાં આવે છે અને તદનુસાર તે તે જન્તુને (અને પ્રસગે જંતુસાથે દરદીને!) મારવાનાં ઔષધો તે તે વ્યાધિને મટાડનાર ઔષધરૂપે એલોપથીની સસ્થા વાપરે છે. આ પ્રમાણે જ્યારે એલોપથીમાં

ચિકિત્સાના ભિન્ન ભિન્ન-પ્રસંગે એકબીજાથી વિરુદ્ધ નિયમો દેખાય છે ત્યારે હોમીયોપથીમાં એક જ નિયમથી ઔષધોની ઉપયોગિતા નિર્ણય કરાય છે. તે નિયમ આ છે. સારો તનદુરસ્ત દેખાતો માણસ હોય તેને મોટા પ્રમાણમાં વછનાગ, સોમલ, હિંગ, કપૂર આદિ ઔષધો આપવાં અને આ લેવાથી તેના શરીરમાં અવશ્ય કંઇ કંઈ વિક્રિયા થશે જ. જે જે વિક્રિયા આ રીતે થાય છે તેની નોંધ ચોક્કસ લેવામાં આવે છે. બીજા એવા જ તદુરસ્ત માણસને એ ઔષધો આપવામાં આવે છે. અને તેને લાગતી તથા જણાતી વિક્રિયાની નોંધ પણ લેવાય છે. આ પ્રમાણે ભૂલનો અથવા પ્રકૃતિભેદનો દોષ દૂર કરવા ઘણા મનુષ્યો-પર આ પ્રમાણે પ્રયોગ કરવામા આવી અબાધિત જે જે વિક્રિયા અ-વશ્ય દેખાતી હોય તેની નોંધ લેવામાં આવે છે. આનું નામ પ્રુવિંગ (Proving) આપવામાં આવે છે. અને **જે વિક્રિયા આ એ-લોપથી પ્રમાણમાં આપેલાં ઔષધોથી થાય છે તે જ વિક્રિયા તેની તે જ દવા હોમીયોપથીપ્રમાણમાં આપવાથી મટે છે, શમે છે—એ હોમીયોપથીનો સિદ્ધાન્ત છે.** આ પ્રમાણે વેરાટ્રમ એલ્બ અથવા એન્ટિમની ક્રુડામ જો સારા માણસને આપવામાં આવે તો તે કોલેરાના જેવા સઘળા ચિન્હો ઉત્પન્ન કરે છે અને તેથી હોમી-યોપથીપ્રમાણમા એ જ દવાઓ કોલેરાના ઔષધરૂપે અથવા એવા ઝાડા તથા ઉલટીમાટે ઔષધરૂપે હોમીયોપથીમા અપાય છે. આ નિયમ તે અંગ્રેજી ભાષામા Like cures like અથવા લેટિનમાં Similia similibus curantur—એ શબ્દોથી વ્યવહરાય છે. એનો અર્થ એ જ છે કે જેનાથી જે થાય તેનાથી તે શમે જે ઔષધોથી જે વિક્રિયારૂપ ચિન્હો થાય તે જ ઔષધને હોમીયોપથીપ્રમાણમા આપતાં તે જ વિક્રિયા શમી જાય છે. આ એક સાદા નિયમને અનુસરીને જ હોમીયોપથીમાં ચિકિત્સા ચાલે છે. અને એ પ્રમાણે એના સંસ્થાપક હાનમાને ૬૧ ઔષધનાં પ્રુવિંગ કર્યાં હતાં. ત્યાર પછી ડૉ. હેરિંગ આદિ અનેક ભિષગ્વરો આ વિદ્યાની પાછળ પડવાથી અનેક ઔષધો-નાં આ પ્રમાણે પ્રુવિંગ થઇ ગયા છે અને આજે એલોપથીસંસ્થામાં જેટલાં ઔષધો વપરાય છે તે કરતાં અધિકસંખ્ય ઔષધો હોમીયોપ-થી, ફારમાકોપીઆમાં દાખલ કરાયાં છે.

આ બે પદ્ધતિના ભેદના આટલા વિવેચનથી હોમીયોપથી શું છે તેનું તમને જ્ઞાન થયું હશે અને તેસાથે હોમીયોપથી દવા તાત્કાલિક-અસર શામાટે કરે છે અને કોઇ જાતનું નુકસાન કરતી નથી તથા

વ્યાધિને મટાડ્યા પછી દવાના વ્યાધિ જેને અંગ્રેજીમાં રીકવલ કહે છે તેને ઉત્પન્ન કરતી નથી તેનાં કારણો પણ સમજાયાં હશે. એલોપથી દવા સ્થૂલરૂપમાં હોવાથી એ શરીરમાં તરત પ્રવેશ પામતી નથી તેથી એ દવાઓ પીવામાં કે ખાવામાં આવે છે ત્યારે પ્રથમ તો જઠરમાં જાય છે અને ત્યાં જઠરના રસસાથે, પછી પેનક્રિયસ, યકૃત, આંતરડાં આદિના રસસાથે મિશ્રિત થાય છે અને નવીન, અજ્ઞાત કેમિકલ કોમ્પાઉન્ડને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રકારે એનો વિપાક થઇ તેમાંથી જે ભાગ સૂક્ષ્મતાને તથા યોગ્ય રૂપાન્તરને પામે છે તેટલો જ ભાગ રુધિરમાં પ્રવેશે છે અને તે રુધિરના ફરવાની સાથે આખા શરીરમાં ફરી જે જે ભાગમાં તે જોઇતા હોય ત્યાં પહોંચે છે, અને તેમ થાય છે ત્યારે જ તે અમુક અમુક અસર કરે છે. શેષ રહેલો ભાગ જે કચરારૂપ રહે છે તે વિવિધ વિક્રિયા કરી શરીરથી બહાર નીકળે છે. આ પ્રકારની સ્થિતિ હોવાથી વ્યાધિ જ્યારે થાય છે ત્યારે સર્વ અવયવોને શિથિલતા થાય છે છતાં તે દશામાં પણ ઔષધને પચાવવાનું, તેનો સારાસાર વિભાગ કરવાનું અને અસારને કાઢી નાંખવાનું કામ શરીરને અધિકમાં કરવું પડે છે. આ સર્વ ક્રિયા કરવામાં સમય જાય છે તેથી એ દવાને ગુણ કરતાં વિલંબ થાય છે અને અસાર ભાગ ઔષધના વ્યાધિઓને કરે છે. આસાથે એ દવાનો શો વિપાક થાય છે તે અજ્ઞાત જ છે તેથી એ દવાથી વ્યાધિની નિવૃત્તિ થવાનો પ્રકાર અજ્ઞાત રહે છે અને દવામાત્ર ઉટાંગને આધારે, અખતરાને આધારે જ અપાય છે. હોમીયોપથીના નિયમથી આપેલી દવા સૂક્ષ્મ અણુઓવાળી હોય છે, એ દવાના અતિશય બારીક કટકા કરી દેવામાં આવેલા હોય છે, તેથી એ દવાને જઠરસુધી જવાની જરૂર રહેતી નથી પણ જીભઉપર એ મૂકવામાં આવે છે એટલે તરત જ એમાં રહેલી રસચુસણી શિરાઓ (Absorbents) એ દવાને ચુસી લે છે અને તરત જ રુધિરમાં એ મિશ્રિત થઈ જાય છે. પાણીમાં દવા લીધી હોય છે તો તે જીભ, અન્નનળી અને જઠરસુધી પહોંચે છે પણ તેમાં પણ ચૂસણીશિરાઓ જેઓ સર્વ ભાગમાં પ્રસરી રહેલી હોય છે તે એને ચુસી લે છે અને રુધિરમાં મિશ્રિત કરી દે છે. આ પ્રમાણે આ દવાઓ રુધિરમાં તરત મિશ્રિત થઇ જાય છે તેથી એની અસર તત્કાલ થવા માંડે છે અને એ દવાની સાથે બીજા રસોને મળવાનો અવકાશ ઓછો રહે છે તેથી એ દવાઓ શુદ્ધરૂપમાં જ અસર કરવા પામે છે. જ્યારે વ્યાધિ થાય છે ત્યારે શરીરના અવયવો પૂરાઇ જાય છે (Clogged

થઇ જાય છે) તેથી અતિ સૂક્ષ્મરૂપતાને પામેલા અણુઓ જ એ અવયવોમાં પ્રવેશી શકે છે. જેમ અણુની સ્થૂલતા તેમ એ ભરાઇ ગયેલા અવયવોમાં તેનો પ્રવેશ થઇ શકવાનો અસંભવ થતો જાય છે. આમ હોવાથી જે વ્યાધિ ઘણા સમયનો હોય છે તે વ્યાધિને મટાડવામાટે અણુની અધિક સૂક્ષ્મતા કરવી જરૂરની થઇ રહે છે એ હવે સ્પષ્ટ જણાય છે. શરીરની શિરાઓ, અવયવોઆદિ તરતના બંધ થયેલાં હોય છે તો તે બંધ થોડા ભાગમાં જ હોય છે અને શિથિલ હોય છે. આથી તે સમયે સાધારણ સ્થૂલતાવાળા અણુઓ પણ અંદર દાખલ થઇ શકે છે, પણ જ્યારે એ બંધ થવાનું કામ કેટલોક સમય ચાલ્યા કરેલું હોય છે ત્યારે એ બંધ અધિક પ્રદેશમાં વિસ્તરેલો હોય છે એટલુંજ નહિ પણ દ્રઢતાને પામેલો થઇ રહે છે આથી એ સમયે જો અત્યંત વધારે બારીક અણુઓ હોય તો જ એ બંધને ભેદીને અંદર પ્રવેશી પોતાની અસર કરી શકે છે. આથી તમને સ્પષ્ટ જણાશે કે જેમ જેમ વ્યાધિ લાંબી મુદતનો હોય તેમ તેમ દવાની જાત સૂક્ષ્મ થવી જોઇએ. હોમીયોપથીમાં એમ જ કરવામાં આવે છે. જે રોગઉપર સામાન્ય રીતે ૩x ની દવા અપાય છે તે જ વ્યાધિ જો દીર્ઘ સમયનો થયેલો હોય તો તે જ દવા ૩૦x અથવા ૬૦xની માત્રાની અપાય છે. આવા દીર્ઘ સમયના—ક્રોનિક—વ્યાધિમાં જો ૩x કે ૬x ની માત્રાની દવા આપવામાં આવે છે તો એ સ્થૂલ અણુઓનો તે તે બંધ થયેલા અવયવમાં પ્રવેશ થઇ શકતો નથી તેથી એ અણુઓ તેથી બહાર રહે છે. ત્યાં તેમની જરૂર નહિ હોવાથી તે વરમનેજ(irritation-inflammation) કરે છે અર્થાત્ તે તે વ્યાધિનાં ચિન્હોને વધારતાં હોય તેવું રૂપ દેખાડે છે. આ પ્રયોગસિદ્ધ વાત છે અને એ જ દવાને સૂક્ષ્મ કરવી આવશ્યક છે એનો ભેદી ન શકાય તેવો મુખ્ય પુરાવો છે. આ પ્રસંગથી ક્રોનિક વ્યાધિઓ જે એલોપથીથી મટી શકતા નથી તે હોમીયોપથીથી સત્વર આરામ પામે છે એનું કારણ પણ તમને સ્પષ્ટ જણાય તેમ છે.

અત્યારસુધી આ પ્રમાણે એલોપથી તથા હોમીયોપથીના ભેદનો વિચાર કર્યો એ વિચાર શામાટે કરવો પડ્યો છે કે જીવનરસાયનમાં જે જે ઔષધો આપવામાં આવે છે તે હોમીયોપથાની માત્રાથી જ આપવામાં આવે છે. આથી જીવનરસાયનના ઔષધની સમજણ આપવા આ ભેદ જાણવાની જરૂર છે. વળી હોમીયોપથીની શોધ થયા પછી એમાંથી જ આ જીવનસાયનવિદ્યા શોધાઇ છે તેથી હોમીયોપથીનું સામાન્ય જ્ઞાન એ વિદ્યાની સમજણમાટે આવશ્યક છે.

હોમીયોપથીની માત્રાથી જીવનરસાયનવિદ્યામાં ઔષધો અપાય છે. પણ તેટલા ઉપરથી એ બેનું સામ્ય નથી. એથી ઉલટું એ બેનું સામ્ય અહિંથી જ અટકે છે. એલોપથીના નિયમથી જેમ જીવનરસાયન ભિન્ન છે તે જ પ્રમાણે હોમીયોપથીના નિયમથી પણ એ ભિન્ન જ છે. આપણે જોઇએ છીએ કે પશુપક્ષી આદિ પ્રાણીઓ કોઇ દિવસ પોતાના રોગની નિવૃત્તિ કરવા વછનાગ કે સોમલ ખાતાં નથી છતાં તેમનો રોગ નિવૃત્ત થાય છે, એટલું જ નહિ પણ તે અલ્પ સમયમાં નીરોગતાને સહજ પ્રાપ્ત કરે છે. વૃક્ષ કરમાણું હોય તો તેના મૂળમાં જલ સિંચન કરાય છે. કોઇ પણ ડાહ્યો માણસ તેના મૂળમાં ઝેરકચોલું વાટી નાંખતો નથી કે તેને હડતાલનો લેપ કરતો નથી. જ્યારે જમીનને ફલદ્રુપ કરવી હોય છે ત્યારે ખાતર તરીકે યોગ્ય વસ્તુને જ નાંખવામાં આવે છે. ચૂનો, એમોનીયા કે પોટાશને ખાતરરૂપે વિદ્વાન્ લોક વાપરે છે પણ ઝેરના અર્ક છાંટી જમીનનો પાક વધારવાની આશા રાખતા નથી. તે જ પ્રમાણે માનુષ શરીરમાં વ્યાધિની નિવૃત્તિ કરવા કોઈ પણ વિષ આપવાની જરૂર નથી, એ સિદ્ધાન્ત પ્રથમ જ જીવનરસાયનવિદ્યા સ્થાપે છે. શરીરમાં એક ફાંસ વાગી હોય તો એ બહારનો પદાર્થ હોવાથી, એ વિજાતીય વસ્તુ હોવાથી (Foreign body હોવાથી), આખા શરીરની પ્રકૃતિ તેને બહાર કાઢી નાંખવા પ્રયત્ન કરે છે એ કોને અજ્ઞાત છે ? સૌ જાણે છે કે ફાંસ કે કાંટો બહારની ત્વચામાં વાગવાથી કુદરત તરત જ ત્યાં લોહીનો પ્રવાહ વેગથી ચલાવે છે, ત્યાં સોજો કરે છે અને એ નાતબહાર વસ્તુને પોતાથી દૂર કરવા સર્વ પ્રયત્ન કરે છે, તથા જ્યારે એને બહાર કાઢી નાંખે છે ત્યારે જ કુદરત જંપે છે. શ્વાસનળીમાં અનાજના કણ પ્રવેશે છે કે તરત ઉધરસ આવે છે અને એ સ્થાનમાં વિજાતીય વસ્તુરૂપ એ કણને બહાર કાઢી નાંખવા કુદરત પ્રયત્ન આદરે છે. આખું શરીર એવા પ્રકારના બંધારણથી રચ્યું છે કે એ તલભાર પણ બહારના પદાર્થને સહન કરી શકતું નથી. આ વાત સર્વ શાસ્ત્ર માન્ય કરે છે. તો જીવનરસાયન જણાવે છે કે વછનાગ, સોમલ, હડતાલ, ત્રાંબું, રૂપું, હરડે, કિવનાઇન આદિ જે ઔષધો આપવામાં આવે છે તે શરીરના કયા અવયવનાં ઘટક છે ? નથી એ ફેફસાં બંધાવાના કામમાં આવતાં, કે નથી એ રક્તાશયમાં જણાતાં, નથી એ જઠરમાં, કે જઠરના રસમાં કે યકૃત, પ્લીહ આદિ અવયવોમાં જણાતાં, કે નથી એ મસ્તિષ્ક કે કરોડરજ્જુમાં ઉપલબ્ધ થતાં, ત્યારે એ પદાર્થો તે શરીર કેવી રીતે પોતાના ગણે ? જ્યારે આ રીતે સ્પષ્ટપણે એ

સર્વ નાતબહારીઆ પદાર્થો જ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે શરીરને એ કાંટા તથા ફાંસ જેવા જ લાગવા જોઇએ અને તેમ થવાથી એ તે શરીરના વ્યાધિને મટાડે કે શરીરમાં કાંટા આદિની માફક વ્યાધિ તથા વેદનાને ઉત્પન્ન કરે તે વિચારવાનને કળી શકવું કઠિન નથી. આવા ઘેલા પદાર્થોને ઔષધરૂપે આપવાનું વિધાન કરનાર તે શાસ્ત્ર કહેવાય કે શત્રુ કહેવાય ? જીવનરસાયનવિદ્યા વળી તમને કહે છે કે તમે નીરોગી માણસોને તપાસો. એના શરીરના પ્રત્યેક અવયવને સર્વ ખોરાક પૂરો પાડનાર રુધિર છે, એ રુધિરને તપાસો. એની પૃથક્કૃતિ કરી જુઓ. એમાં વછનાગ, ઝેરકોચલું, જેલ્સીમીઅમ આદિ કોઇ વસ્તુ જડે છે ? એમાં હરડે, નસોતર કે નેપાળો જણાય છે ? જ્યારે આમાંનું કોઇ પણ જણાતું નથી ત્યારે નીરોગ સ્થિતિ આવા કોઈ પણ પદાર્થને શરીરમાં બળાત્કારથી ખોસવાથી પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનવા તમને શો હક છે ? મનુષ્યોનું રુધિર તપાસો તો તેમાં કેટલાક સકરણ (organic) અને કેટલાક અકરણ (inorganic) પદાર્થો જણાશે. જલ, ખાંડ, ચરબી, એલ્બ્યુમેનવાળા પદાર્થો, મીઠું, પોટાશ ક્લોરાઇડ, ચૂનાનો ફ્લોરાઇડ, સિલિકા, લોહ, ચૂનો, મેગ્નેશિઆ, સોડા અને પોટાશનું રુધિર બનેલું છે, અને તેમાં લોહ આદિ સ્વતંત્રરૂપે રહેલા નથી પણ ફૉસ્ફૉરિક, કારબોનિક અને સલ્ફ્યુરિક એસિડ સાથે મિશ્રિત થયેલા જણાય છે. આમાં ખાંડ, ચરબી અને એલ્બ્યુમેનવાળા પદાર્થો તે સકરણ પદાર્થો છે અને બાકી રહેલા અકરણ પદાર્થો છે. રુધિરના બે ભાગ છે, એકને પ્લેઝમા કહે છે અને બીજાને રુધિરના અણુઓ કહે છે. ત્યાં પ્લેઝમા નામના ભાગમાં સોડાના ક્ષારોની પ્રધાનતા છે અને અણુના ભાગમાં પોટાશના ક્ષારોની પ્રધાનતા છે. જે સકરણ પદાર્થો છે તે કારબન, હાઇડ્રોજન અને ઓકસીજનના વિકારો છે અને એલ્બ્યુમેનવાળા પદાર્થોમાં કારબન, હાઇડ્રોજન અને ઓકસીજનના ઉપરાંત ગંધક અને નાઇટ્રોજન રહેલા છે. અકરણ પદાર્થો કે જેને ક્ષાર કહેવામાં આવે છે તે નીચે પ્રમાણે નામવાળા છે અને એક હજાર ગ્રામ રુધિરમાં નીચેના પ્રમાણમાં રહેલા છે —

આયર્ન ફૉસ્ફેઇટ......૦·૯૯૮	પોટાશિઅમ સલ્ફેઇટ..... ૦ ૧૩૨
પોટાશિઅમ ક્લોરાઇડ ..૩·૦૭૯	પોટાશિઅમ ફૉસ્ફેઇટ......૨·૩૪૩
સોડિઅમ ફૉસ્ફેઇટ....૦·૬૩૩	સોડિઅમ ક્લોરાઇડ (મીઠું) ૦·૩૪૪
કેલ્શિઅમ ફૉસ્ફેઇટ...૦·૦૯૪	મેગ્નેશિઅમ ફૉસ્ફેઇટ......૦·૦૬૦

આ ઉપરાંત કેલ્શિઅમ ફ્લોરાઇડ, સિલિકા, સોડિઅમ સલ્ફે-

ફેટ, અને ક્વચિત ક્વચિત્ કેલ્શિઅમ સલ્ફેટ તથા મેગ્નેશીઝના સૂક્ષ્મ અંશો દેખાય છે. આ સકરણ અને અકરણ પદાર્થોમાં સકરણ પદાર્થોની રચના તથા વ્યાપાર અકરણ પદાર્થો એટલે ક્ષારના ઉપર આધાર રાખે છે. જો સર્વ ક્ષારો સમપ્રમાણમાં હોય છે તો સકરણ પદાર્થોનો વ્યાપાર બરાબર ચાલે છે અને જેમ જેમ સકરણ પદાર્થોનો એક તરફથી ક્ષય થતો જાય છે તેમ તેમ બીજી તરફથી તે નવા નવા થતા જાય છે. સકરણ અને અકરણ પદાર્થોનું બનેલું આ રૂધિર આખા શરીરમાં ફરે છે અને શરીરના સર્વ અવયવોને એ તેમનો ખોરાક પૂરો પાડે છે. રૂધિરનો પ્લેઝમા નામનો જે ભાગ છે તેનો એક અંશ શરીરસ્થ સૂક્ષ્મ નાડીમાં થઇ આસપાસના અવયવોમાં પહોંચે છે અને તે અવયવના પોટા (સેલ) એમાંના ક્ષારમાંથી જે જે પોતાને જોઇતા હોય તે ચુસી લે છે, અને એ ચુસી લઇ શરીરસ્થ એલ્બ્યુમેનમાંથી, જે સકરણ પદાર્થ જોઇતો હોય છે તે, આ ક્ષારોવડે બનાવે છે. આ પોટાઓમાં સર્વ પોટાનો એક આહાર નથી, પણ ભિન્ન ભિન્ન છે. મજ્જાતન્તુના પોટાનો આહાર, અને અપેક્ષિત ક્ષાર, તે મેગ્નેશિઅમ ફોસ્ફેટ, પોટાશિઅમ ફોસ્ફેટ, મીઠું અને લોહ છે. સ્નાયુના પોટાને આ ચાર ઉપરાંત પોટાશિઅમ ક્લોરાઇડની અપેક્ષા છે. સંયોજક તન્તુના પોટામાં ખાસ કરીને સિલિકા છે. અને એના એક ભાગરૂપ જે સ્થિતિસ્થાપક તન્તુ છે તેમાં કેલ્શિઅમ ફ્લોરાઇડ છે. અસ્થિના પોટામાં કેલ્શિઅમ ફ્લોરાઇડ તથા મેગ્નેશિઅમ ફોસ્ફેટ અને ઘણા પ્રમાણમાં કેલ્શિઅમ ફોસ્ફેટ છે. કેલ્શિયમ ફોસ્ફેટ નાના પ્રમાણમાં સ્નાયુ, મજ્જાતન્તુ, મસ્તિષ્ક અને સાંધણતન્તુમાં પણ રહેલું છે. શ્લેષ્મપોટામાં મીઠું ખાસ કરીને છે. મીઠું એ શરીરના પ્રવાહી અને સંઘીન સર્વ અવયવોમાં રહેલો ક્ષાર છે. આ પ્રમાણે આ વિવિધ પોટાઓ આ ક્ષારોને લીધે બને છે અને એ ક્ષારોને લીધે જ એ સર્વ પોતાનું કામ કરે છે. જ્યારે એ ક્ષારોમાંથી કોઇ ઓછો થાય છે ત્યારે તે તે પોટાની રચના બગડે છે અને એ પોટાનો વ્યાપાર અવ્યવસ્થિત થાય છે. વ્યાધિપીડિત મનુષ્યોનું રૂધિર તપાસવાથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તેમાં આ ક્ષારોમાંથી એક વા અધિકની ન્યૂનતા થયેલી હોય છે.

આ સાથે દુધ કે જે પૂર્ણ ખોરાક સર્વત્ર મનાયું છે તેને જુઓ તો એક લિટર એટલે ૧૦૦૦ ગ્રામ દુધમાં આ પ્રમાણે સર્વ ક્ષારો રહેલા છે.—

પોટાશિઅમ......૧.૭૮૦ સોડિઅમ......૦.૨૩૦

કૅલ્શિઅમ ૦.૩૩૦	મેગ્નેશિઆ ૦.૦૬૦
લોહ ૦ ००४	ફૉસ્ફૉરિકઍસિડ . ૦.૪૭૦
ક્લૉરિન . . .૦ ४४०	ફ્લૉરિન આદિના અંશો.

આ શું સૂચવે છે? એ એ જ સૂચવે છે કે અત્યારસુધી વ્યાધિનું જે કારણ આપવામાં આવ્યું છે તે ભ્રાન્તિ છે. વ્યાધિ થતાં શરીરમાં કોઇ દુશ્મન પેસી જતો નથી કે તેને મારી કાઢી નાંખવાનો હોય વ્યાધિ એ જન્તુજન્ય નથી કે જંતુને મારવાને વિષ આપવાનાં હોય. વ્યાધિ થવાથી શરીરના રસોઆદિમા કોહાણ થાય છે અને તેથી જેમ છાણ વગેરેમાં કોહાણ થવાથી જન્તુઓ પાકે તેમ આમાં પણ જન્તુઓ પાકે, પણ આ જન્તુઓનો પાક તે વ્યાધિના પરિણામરૂપ છે અને વ્યાધિના કારણરૂપ નથી આ જ હેતુથી વ્યાધિગ્રસ્ત અવયવમા જન્તુઓ જણાયા તેટલાપરથી એ જન્તુઓને એ વ્યાધિના કારણરૂપ માનવા એ ગાંડપણ છે, એ કાર્યકારણનો વિપર્યય છે.

વ્યાધિ એ શરીરસ્થ ન્યૂનતા છે અને તે ન્યૂનતા તે તે પદાર્થ આપવાથી પૂરી પડે છે વ્યાધિગ્રસ્ત રુધિરમા અમુક અમુક ક્ષારોની ન્યૂનતા દેખાય છે તો તે તે ક્ષારોને પૂરા પાડવા એ જ વ્યાધિને મટાડનાર ઔષધ છે. મનુષ્ય ભૂખ્યો થાય છે ત્યારે તેના શરીરમાં શત્રુની માફક ઝેરી જન્તુઓ પેસી જતા નથી અને તેથી ભૂખરૂપ બૂમ શરીર પાડતુ નથી, પણ શરીરમા ખોરાકની તંગી પડી છે, અને તેથી શરીર ખોરાકમાટે બૂમ પાડે છે કે જે બૂમને આપણે ભૂખરૂપે સમજીએ છીએ પણ એ ભૂખ મટાડવા આપણે શુ કરીએ છીએ? શુ આપણે એમા પાષાણો નાખીએ છીએ કે વિસના ગુટડા પીને જઠરના સૂક્ષ્મ તતુને કે ભજ્જાતતુને બહેર મરાવીએ છીએ કે જેથી ભૂખનું ભાન આપણને નહિ થાય? ના, આમાથી કોઇ પણ કરવુ આપણે યોગ્ય ગણતા નથી ત્યારે જ્યારે મરડો થાય છે ત્યારે પણ શરીરમાથી સૉડિઅમ ક્લૉરાઇડ કે પોટાશિઅમ ક્લૉરાઇડ ખુટે છે તો તે સમયે શરીરને એ ક્ષારો આપવા ઉચિત છે કે એને બદલે એ આંતરડામા આવેલા મજ્જાતન્તુને બહેર મારી નાંખનાર અફીણરૂપ વિષ આપવુ ઉચિત છે? અવસ્ય જે જોઇતું જોય તે જ આપવુ ઉચિત છે બહેર મારવાથી વેદના ઓછી પ્રતીત થાય પણ અજ્ઞાન એ આરોગ્ય ગણાતુ નથી આ જ પ્રમાણે સર્વ વ્યાધિઓમાં જે જે ક્ષાર શરીરમાથી ન્યૂન થઇ જાય તે તે આપવા એ જ વૈદ્યવિદ્યા છે, એ જ વિચારથી યુક્ત છે અને એ જ ચિકિત્સા છે, અને એને બન્દલે ગમે તે આપવુ એ ગાંડપણથી અતિરિક્ત કંઇ જ નથી સસ્ત-

પમાં જીવનરસાયનશાસ્ત્રનો આ સિદ્ધાન્ત છે. એ સિદ્ધાન્તપ્રમાણે વ્યાધિની વ્યાખ્યા જે આજસુધી ઇતર લોકો આપી શક્યા નથી તે સ્પષ્ટ રીતે આપી શકાય છે. **વ્યાધિ એટલે ક્ષારવિશેષની ન્યૂનતા અને આરોગ્ય એટલે સર્વ અપેક્ષિત ક્ષારોની પૂર્ણતા.**

અહિં તમને શંકા થશે કે જેમ ક્ષારોની ન્યૂનતા વ્યાધિમાં થાય છે તે જ પ્રમાણે જે ઓર્ગેનિક પદાર્થો કહ્યા તેની પણ ન્યૂનતા થાય છે તો તેને ઔષધરૂપે કેમ નહિ આપવા? આનું ઉત્તર જીવનરસાયનશાસ્ત્ર આ આપે છે કે એ નહિ આપવાનું કારણ એ છે કે એની જરૂર નથી. તમે કૃષિશાસ્ત્રમાં જુઓ. ત્યા કુશળ કૃષિકાર શું કરે છે? વૃક્ષનાં ફળો નિર્બલ થાય છે, તેમાં ઓર્ગેનિક અવયવો ખુટે છે, ત્યારે તે વૃક્ષનાં મૂળમાં તે તે ઓર્ગેનિક પદાર્થો રેડે છે કે ઉપર કહેલા ક્ષારોને જ રેડે છે? તમને દરેક માણસ કહેશે કે એમાં ક્ષાર જ રેડવામાં આવે છે અને તેથી પુન ફલની પૂર્ણતા થતી દેખાય છે. અમેરિકા વગેરે કૃષિશાસ્ત્રમા આગળ વધેલા દેશોમાં ખનિજનું ખાતર વાપરવામાં આવે છે એટલું જ નહિ પણ એમાં પણ સિદ્ધ થયું છે કે જેઓ ખાતરનો મોટો ઢગલો વૃક્ષોનાં મૂળ આગળ નાંખે છે તેના કરતાં સૂક્ષ્મરૂપતાને પમાડેલું પોટાશ વગેરેનું થોડું ખાતર પૃથ્વીને અતિસારી રીતે ફલદ્રુપ કરી મૂકે છે. તો માનુષશરીરમાં પણ એ પ્રકારે જ છે. આમ હોવાનું કારણ એ ક્ષારોના સ્વભાવ જોતાં સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપર સૂચન કર્યું તે પ્રમાણે આ વિદ્યામાં બાર ક્ષારો જ વાપરવામાં આવે છે કેમકે એ બારનું જ કાયમ અસ્તિત્વ રુધિરમાં છે. એ વિદ્યાના સંસ્થાપક ડૉ. સુસ્લરે આરંભમાં બાર ક્ષારો જ નિર્ણીત કર્યા હતા અને પાછલથી તેમાથી એકનું અસ્તિત્વ કંઈક અનિયમિત દેખાવાથી અગીઆરનો નિર્ણય કર્યો છે. જો આ બારથી અધિક સંખ્યાનો નિર્ણય અનુભવથી જણાય તો તેને આમાં દાખલ કરતાં એના નિયમથી લેશ પણ વિરોધ નથી. છતાં હાલની શોધોથી અગીઆર અને વધારેમાં વધારે બાર માત્ર જણાય છે તેથી તે બારનો જ સ્વભાવ જોવો ઘટે છે. તે બારમાં પાંચ ફોસ્ફેઇટ છે, ત્રણ સલ્ફેઇટ છે, બે ક્લોરાઇડ છે અને બાકી બે બીજા છે. એ બારેનાં નામો આ પ્રમાણે છે, (૧) કેલ્શિઅમ ફોસ્ફેઇટ, (૨) પોટાશિઅમ ફોસ્ફેઇટ, (૩) ફેરમ ફોસ્ફેઇટ, (૪) સોડિઅમ ફોસ્ફેઇટ, (૫) મેગ્નેશિઅમ ફોસ્ફેઇટ, (૬) કેલ્શિઅમ સલ્ફેઇટ, (૭) પોટાશિઅમ સલ્ફેઇટ (૮) સોડિઅમ સલ્ફેઇટ, (૯) પોટાશિઅમ ક્લોરાઇડ (૧૦) સોડિઅમ ક્લોરાઇડ, (૧૧) કેલ્શિઅમ ફ્લોરાઇડ,

(૧૨) સિલિકા અથવા સિલિશીઆ, આ બારમાં પ્રથમના ક્ષારને એલ્યુમીન સાથે નિકટનો સંબંધ છે તેથી, ખોરાકમાંથી ગમે તે પ્રકારે એલ્યુમીનને આકર્ષી તેની સાથે એ ક્ષાર સંબંધવાળો થાય છે. દ્વિતીય તથા પંચમને મસ્તિષ્કમાં રહેલા ભુરા પદાર્થ અને ધોળા પદાર્થસાથે એવો જ નિકટનો સંબંધ છે. તૃતીય અને સપ્તમને ઓક્સીજનસાથે સંબંધ છે, જ્યાં ત્યાંથી એ ઓક્સીજનને આકર્ષે છે. અને સપ્તમનો સંબંધ શરીરસ્થ તૈલસાથે છે. આ જ પ્રમાણે, નવમને ફાઇબ્રિન નામના ઓર્ગેનિક પદાર્થસાથે સંબંધ છે તેથી ખોરાક વગેરેમાં જે એલ્યુમીન હોય છે તેસાથે મળી એ ફાઇબ્રિનને ઉત્પન્ન કરે છે અર્થાત્ તેનું ફાઇબ્રિનમાં રૂપાન્તર કરે છે. આઠમા તથા દશમા ક્ષારનો સંબંધ પાણીસાથે છે. એક પાણીને ચૂસી બહાર કાઢી નાખે છે અને અન્ય શરીરમાં જોઇતું પાણી તેમાં રાખી મૂકે છે અર્થાત્ તેને બહાર જવા દેતો નથી તથા શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમાં પાણીના પ્રમાણની વ્યવસ્થા કરી રાખે છે. આ પ્રમાણે સર્વ ક્ષારોને તે તે ઓર્ગેનિક પદાર્થોસાથે સંબંધ હોય છે તેથી એ સર્વ ઓર્ગેનિક પદાર્થોને એ પોતે જ આકર્ષી રચે છે. આમ હોવાથી જો કામ કરનાર કડીઆરૂપ આ ક્ષારોમાંથી જે જે ખટતા હોય તે તે શરીરમાં લેવામાં આવે છે તો એલ્યુમીનરૂપ ચૂના-ઇંટને એ ગોઠવી શરીરરૂપ ગૃહને વ્યવસ્થામા રાખવા શક્તિમાન્ થાય છે. એથી ઉલટું જો એ ઓર્ગેનિક પદાર્થોને શરીરમાં નાંખવામાં આવે છે અને તેને વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવીરાખનાર જે કારીગરો—આ ક્ષારો—તે પૂરતા પ્રમાણમાં હોતા નથી તો એ ઓર્ગેનિક પદાર્થો માત્ર પથરરૂપે, ભારરૂપે જ શરીરમાં પડે છે, શરીરના સેલ્સસાથે ભળી જતા નથી અને તેથી ફાંસકાંટાની માફક તેને બહાર કાઢી નાંખવાની શરીરને જરૂર પડે છે. આ હેતુને લીધે વ્યાધિમાં ઓર્ગેનિક પદાર્થોની ન્યૂનતા દેખાય છે તે આ ક્ષારોની ન્યૂનતા થવાને લીધે જ હોય છે. તેથી ઔષધરૂપે આ ક્ષારો જ આપવાની જરૂર રહે છે અને તે તે ન્યૂન રૂપમાં પ્રતીત થતા ઓર્ગેનિક પદાર્થો લેવાની જરૂર રહેતી નથી.

કોઇ કોઇ વ્યાધિમાં ઓર્ગેનિકપદાર્થ, જેવો કે એલ્યુમીન શરીરમાં વધી ગયેલો દેખાય છે પણ તે પણ ભ્રાન્તિ જ છે જેમ કડીયાની સંખ્યા ઓછી હોય તો રોજના પ્રમાણમાં આણી આપેલી ઇંટો પણ વધારે થઇ પડે છે તેમ કેલ્શિઅમ ફોસ્ફેટ ઓછું થઇ જાય છે તો જે એલ્યુમીનપર એ કામ કરતું હતું તે એલ્યુમીન વધી પડેલું દેખાય. પણ આમાંએ ખરું જોતાં એ ફોસફેટની ન્યૂનતા હેતુ

અને તે ઔષધરૂપે લેવાથી મટી જાય છે એટલે એનુ મ્યુમેન નકામુ પડેનુ નહિ રહેવાથી એની વૃદ્ધિ તરત જ અપ્રતીત થઈ જાય છે

આ ક્ષારો અને વિવિધ ઓર્ગેનિક પદાર્થોનો એવો નિકટનો સબંધ છે કે એક વિના બીજો હોતો નથી જ્યા જ્યા કાઇમિન હોય છે ત્યાં તેની સાથે પોટાશિઅમ ક્લોરાઇડના અણુઓ લાગેલા જ દેખાય છે એ પોટાશિઅમ ક્લોરાઇડના અણુઓ જો બગડી જાય છે તો એ પણ શરીરમાથી ક્રાઇમિનસાથે જ બહાર નીકળે છે તાત્પર્ય કે જે ક્રાઇમિનના અણુસાથે આ પોટાશિઅમ ક્લોરાઇડ સલગ્ન થયેલુ હોય છે તે ક્રાઇમિનને જ્યારે એ અણુઓ વ્યવસ્થિત કરી શકતા નથી ત્યારે એ ક્રાઇમિન બહાર નીકળે છે ત્યારે તેની સાથે એ અણુઓ પણ સલગ્ન થયેલા હોવાથી બહાર નીકળે છે પણ તેટલા ઉપરથી શરીરમા પૂરતુ અથવા અધિક પ્રમાણમા પોટાશિઅમ ક્લોરાઇડ છે એમ અનુમાન થઇ શકતુ નથી એથી તો ઉલટુ જ અનુમાન થાય છે કે શરીરમા જે પોટાશિઅમ ક્લોરાઇડ છે તે ક્રાઇમિનને વ્યવસ્થિત કરે તેવા સામર્થ્યવાળુ રહ્યુ નથી, અર્થાત્ અનુરૂપ સામર્થ્યવાળા પો ક્લોરાઇડની ન્યૂનતાનુ જ અનુમાન થાય છે અને તેથી તેવુ શુદ્ધ પો. ક્લોરાઇડ ઔષધરૂપે લેવુ પડે છે આથી કેટલાક વ્યાધિમા ફોસ્ફેટ શરીરબહાર નીકળે છે તે વ્યાધિમા ફોસ્ફેટ શામાટે આપવુ એ આદિ પ્રશ્નોનુ સમાધાન થઈ જાય છે

આ જીવનરસાયનશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તની સામે તમને એ પ્રશ્ન અવશ્ય થાય તેવો છે કે આ શાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તપ્રમાણે તો આ બાર અથવા હવે ખાસ આવશ્યક કોઈ એકાદ બે ક્ષારો જણાય તો તેટલા જ માત્ર ઔષધરૂપે આપવાથી લાભ થાય પણ તેમ હોય તો હોમીઓપથિક દવાઓ આપવાથી લાભ દેખાય છે તે કેવી રીતે દેખાય ? એલોપથિક દવાથી હજારો વર્ષ થયા લાભ થતો દેખાયો છે તે કોઈ રીતે ન થવો જોઈએ આ પ્રકારનો આક્ષેપ તમારી વૃત્તિ કદાચ કરશે પણ તમને વિશેષ વિચારથી જણાશે કે એ શકા આ સિદ્ધાન્તને દુષાવે તેમ નથી, પણ આ જીવનરસાયનવિદ્યાના સિદ્ધાન્તને જ સમર્થન કરે છે તે આ પ્રમાણે જીવનરસાયનશાસ્ત્ર જણાવે છે અને તે પ્રયોગથી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે કે આ ક્ષારો મનુષ્યાદિ પ્રાણીના શરીરોમા જ રહે છે તેમ નથી એથી બહાર પણ સર્વ સ્થળે રહે છે ચાઇના (જેમાથી સિંકોના બને છે) જેલ્સમ૦, વેરાટ્રમ, વછનાગ, આર્નિકા, ક્રાઇટોલાઇન, રૂહસ, હિંગ આદિ પદાર્થોમા ફેરમફોસ્ફેટ નામનો ક્ષાર

રહેલો પૃથક્કરણથી સિદ્ધ કરી શકાય છે. તે જ પ્રમાણે ચાયના, કાર્બોટાલ૦, કોલોસિંથ, ગ્રેફાઇટ આદિમાં પોટાશિઅમ કલોરાઇડ, રહૂસ, હેમામિલિસ આદિમાં સોડિઅમ ફોસ્ફેઇટ, પલ્સેટિલા, યૂપ્રેસિ૦, રહસ, વેરાટ્રમ, ડિજિટેલિસ, કેક્ટસ૦, સ્ટ્રેમોન૦, હેમા૦, કાઇટો૦ આદિમાં પોટાશિઅમ ફોસ્ફેઇટ, કાઇટોલ, મેનુગ્નિને૦, હેમામ૦, સ્ટિલિંગ, સિમિક૦ આદિમાં પોટાશિઅમ કલોરાઇડ, મેડુન, ઓરમ, હેમામ૦, સિકેય આદિમાં સોડિઅમ કલોરાઇડ, કાઇટોલ આદિમાં કેલ્શિઅમ ફ્લોરાઇડ, ઇકિવસેટમ, સિમિક૦, ચેલિડોન, ગ્રેફાઇટ, સિકેઇલ આદિમાં સિલિકા; એપોસિન, હિંગ આદિમા કેલશિઅમ સલ્ફેઇટ, એપોસિન૦, ક્રેમોમિ૦, આઇરિસ, લાઇકોપો૦, થ્રાયોની૦, પોડોફિલિન, ઝેગ્કચોલુ, હેમામ૦, સિમિક૦ આદિમાં સોડિઅમ સલ્ફેઇટ અને વાઇબર્ન, બેલાડોના, લોબેલિ૦, સ્ટ્રેમન૦, કોલીસિન્થ, જેલ્સેમ૦, રહસ આદિમા મેગ્નેશિઅમ ફોસ્ફેઇટ છે. આપણા દેશમાં વપરાતાં ઔષધની પૃથક્કૃતિ કોઇએ ખાસ આ ધોરણથી કરેલી નથી, નહિ તો તેમાં પણ આ બાર ક્ષારોમાંના ક્ષારોનું અસ્તિત્વ અવશ્ય આ પ્રમાણે જણાય તેમ છે. આમ હોવાથી જ્યારે આ વિવિધ ઔષધો આપવામા આવે છે ત્યારે એ દ્વારાએ તેમાં રહેલા આ ક્ષારો પણ શરીરમાં જાય છે અને એ ક્ષારો જ એમાંથી પૃથક્ થઇ રુધિરમા ભળી ગુણ કરે છે. તેથી આપણો અત્યાર સુધીનો અનુભવ ખોટો ઠરતો નથી તેમ જ જીવનરસાયનવિદ્યાનો સિદ્ધાન્ત જ આ અનુભવથી પુષ્ટિને પામે છે કેમકે એલોપથિક ડાક્ટર પણ તે તે ઔષધદ્વારા આ ક્ષારો જ આપે છે પણ ફેર એટલો છે કે એ ક્ષારો વિવિધ નકામા પદાર્થોસાથે મિશ્રિત થઇ ગયેલા હોય છે તેથી શરીરને એ ક્ષારોને પૃથક્ કરતા વિલબ થાય છે અને આમ થવાથી જ એ ઔષધોને અસર કરતાં વિલબ લાગે છે. વળી એ ક્ષારોસાથે તે તે નકામી વસ્તુ મળેલી હોય છે તે શરીરના અંગભૂત પદાર્થરૂપ નહિ હોવાથી શરીરમા તે નકામી વિષરૂપ થઇ રહે છે. આ હેતુને લીધે જ એ એલોપથીનાં ઔષધો જે હાનિ કરે છે તે હાનિ થાય છે આ જ પ્રમાણે હોમીયોપથી પણ આ સર્વ ઔષધ વાપરે છે તેમા ગુણ કરનાર તો માત્ર આ તેના અંગભૂત ક્ષારો જ છે. તેસાથે હોમીયોપથીપદ્ધતિથી તે તે પદાર્થનું મર્દન કરવામાં તથા સૂક્ષ્મ વિભાગ કરવામાં આવે છે ત્યારે આ ખનિજ ક્ષારો શિવાય ઇતર પદાર્થ ઘણે અંશે રહે છે કે નહિ તે પણ સંશયજેવું જ છે અર્થાત્ રહે છે તે અતિઅલ્પ અંશે જ રહે છે અને તેથી હોમીયો-

પથીથી જો કોઇ દુઃખદ વેદના અથવા ચિન્હો વધે છે અથવા થાય છે તો તે ચિરસ્થાયી હોતાં નથી, પણ તે ઔષધો મુકી દેવામાં આવે છે કે તરત બે ચાર કલાકમાં તે પ્રતીત થતાં ચિન્હો શમી જાય છે એલોપથીથી દવામાં આ વિષમય ક્ષારો વધારે પ્રમાણમા રહે છે તેથી એ દવાથી જે હાનિ થાય છે તો તે દીર્ઘ સમય પહોચે છે. એલોપથી દવા તથા હોમીઓપથી દવા કેવી રીતે ગ્રહણ કરે છે તથા હોમીયોપથી દવા શામાટે હાનિ કરનાર જણાતી નથી એ આથી તમને સમજાયા વિના રહે તેમ નથી

જેમ હોમીયોપથી દવા હાનિ કરનાર નથી તે જ પ્રમાણે જીવનરસાયનશાસ્ત્રના ઔષધો પણ હોમીયોપથીપ્રમાણમાં હોવાથી એ પણ હાનિ કરનાર થઈ શકતાં નથી. એ બને પ્રકારની દવાથી કોઇના શરીરને હાનિ થતી નથી, કોઇનું મરણ નીપજતુ નથી આસાથે જીવનરસાયનશાસ્ત્રનાં જે ઔષધો છે તે ખાસ રુધિરના અગભૂત પદાર્થો છે તેથી તે કોઈ પણ રીતે હાનિકર થઈ શકે તેમ નથી તે એટલેસુધી કે એ ઔષધની આખી શીશી જો કોઈ માણસ ખાઈ જાય તો તેથી તેને કોઇ દિવસ મરણ નીપજે કે કોઈ મોટી હાનિ થાય તેમ કદાપિ બની શકતુ નથી—અગર જો એની પ્રવૃત્તિ કરવા કોઇને ભલામણ કરવી એ અવિવેક જ છે જીવનરસાયનનાં ઔષધો લેવાથી કંઈ કઇ અસરો થાય છે તે પ્રસગે ઇપ્સિત અને પ્રસગે તેથી વિરોધી પણ હોય છે જેમકે કોઈ માણસનુ યકૃત વધારે કામ કરતુ હોય અને તેવે પ્રસગે ભૂલથી કોઇ પોટાશિઅમ ક્લોરાઇડ લે તો તેથી યકૃત વધારે ઉત્તેજિત થાય છે આથી પિત્તના આધિક્યથી જે ચિન્હો પ્રતીત થતા હોય તેમા તત્કાલ વૃદ્ધિ દેખાય છે, પણ તેમ થતા જ જો સોડિઅમ સલ્ફેટ લેવામા આવે તો પા અર્ધ કલાકમાં જ એ વધેલી અને મૂત્રની સર્વ વિક્રિયા તત્કાળ શમી જાય છે તેમ જ પોટાશિઅમ ક્લોરાઇડ લેવાનુ બધ કરવામા આવે તોપણ અલ્પ સમયમા વધેલી વિક્રિયા પોતાની મેળે શમી જાય છે આથી જો એ બારે ક્ષારોના વિરોધો જાણવામાં આવે છે તો પ્રત્યેક ક્ષાર લેવાથી જે અસર થાય છે તે અસર પણ કયુ ઔષધ યોગ્ય છે તેને તરત સૂચવે છે. આ જીવનરસાયનશાસ્ત્ર સેલ્યુલર પેથોલોજીપર રચાયુ છે અને સેલ્યુલર પેથોલોજી જેનુ પુસ્તક પ્રો. વર્ચોએ રચેલુ પ્રસિદ્ધ છે તેનો સિદ્ધાન્ત એવો છે કે વિવિધ શરીરાવયવોને રચનાર તથા પોષણ આપનાર અને જીવનમા રાખનાર જે સેલ્સ (પોટા) છે તે પોતાનો ખોરાક

પોતે જ પસંદ કરી લે છે, અને તેને ગમે તે ખોરાક બલાત્કારથી આપી શકાતો નથી. રુધિરમાં અનેક તત્વો રહેલાં છે અને તેથી રુધિરનું અભિસરણ થાય છે ત્યારે એ સર્વ તત્ત્વો તે તે સેલઆગળ ખોરાકરૂપે આવી હાજર થાય છે પણ તે સેલ એમાંથી બધાં તત્ત્વોને ચુસી લેતું નથી, તેમ જ ગમે તે તત્ત્વને પણ ચુસી લેતું નથી, પણ જે પોતાને જોઇએ છે તે જ તત્વને ગ્રહણ કરી લે છે. આ સિદ્ધાન્ત એલોપથીસંસ્થા પણ સ્વીકારે છે. એ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે જોતાં જીવનરસાયનઔષધમાંથી ગમે તે ઔષધ આપણે લઇએ તો તે સેલને વિકાર પમાડી શકે તેમ નથી કેમકે તે ઔષધની જો શરીરમાં જરૂર નહિ હોય તો કોઇ પણ સેલ તેને વધારે પ્રમાણમાં ગ્રહણ કરે તેમ નથી પણ તે ઔષધ નકામા ખોરાકરૂપે થઇ માત્ર બહાર નીકળી જાય છે. આ કારણથી પણ જીવનરસાયન ઔષધો લેતાં વિકૃતિ થતી નથી એ સ્પષ્ટ જણાય છે.

વળી આ જે બાર ક્ષારો છે તેને આપણે નિરંતર દવાદ્વારો, પાણીદ્વારો, અને જે આહાર ગ્રહણ કરીએ છીએ તેદ્વારા લઇએ જ છીએ. એ સર્વમાં આ ક્ષારો રહેલા જ હોય છે, તેથી આ **ઔષધો નથી** પણ માત્ર **આહારરૂપ પદાર્થો જ** છે. ભેદ એ છે કે ખોરાકમાં જે ક્ષારો રહેલા હોય છે તે સ્થૂલ રૂપમાં હોય છે અને તેથી શરીર તેને તરત પાચન કરી શકતું નથી અને આ શાસ્ત્રના વિધિપ્રમાણે જો તૈયાર કરી આપવામાં આવ્યા હોય છે તો તે પચન થાય છે, રુધિરમાં ભળી જાય છે અને તેથી સૂક્ષ્મ સેલને યોગ્ય સૂક્ષ્મ આહારરૂપ થઇ રહે છે, આ હેતુથી જ ખોરાકમાં એ ક્ષારો આવતાં છતાં પૃથક્ આવા સૂક્ષ્મ રૂપે એને ગ્રહણ કરવાની પ્રસંગે પ્રસંગે આવશ્યકતા રહે છે.

માનસશાસ્ત્રના નિયમથી વ્યાધિઓ મટી જાય છે તે પણ આ ક્ષારને લીધે જ મટે છે. માનસશાસ્ત્રના નિયમથી બલવાન્ ભાવના જ્યારે કરાય છે ત્યારે એ ભાવનાના વેગને લીધે, લેવાયેલા ખોરાકમાંથી એ ક્ષારો પૃથક્ થઇ જાય છે અને શરીરમાં રુધિરસાથે મળી તે તે સેલમાં પહોંચી ત્યાંની ન્યૂનતા દૂર કરે છે. વિચારના આંદોલનથી જે વ્યાધિની નિવૃત્તિ થાય છે તે અનુભવજન્ય સત્ય સિદ્ધાન્તને આ જીવનરસાયનના સિદ્ધાન્તસાથે કોઇ રીતે વિવાદ નથી પણ પૂર્ણ રીતે બન્નેનો સંવાદ જ છે. જે પુરૂષોના વિચારના આંદોલનો એટલાં બલવાન્ થયેલા હોય છે કે ગમે ત્યાંથી તરત જ જોઇતા ક્ષારોને આકર્ષી લાવે, તેમને કોઇ પણ ઔષધ, કોઇ પણ ક્ષાર સ્થૂલ રૂપે લેવાની જરૂર રહેતી

નથી. પણ જેનામાં વિચારના આંદોલનનું આટલું બલ વધ્યું નથી તેમને જ જરૂર પડે ઔષધો લેવાની જરૂર રહે છે, અને તેમાં પણ ગમે તે વિષમય ઔષધો લેવાં તે કરતાં આ નિર્દોષ આહારરૂપ, વિકાર નહિ કરનાર, અને અવશ્ય લાભ કરનાર ઔષધ જ પસંદ કરવાં ઘટે છે.

ત્યારે આ જીવનરસાયનથી સર્વ વ્યાધિઓ મટે છે? ના, નહિ જ. એ કંઇ રસવિદ્યા નથી કે એ લીધાથી અજરામરત્વ પ્રાપ્ત થાય. અજરત્વ અને અમરત્વ પ્રાપ્ત કરનાર માત્ર રસવિદ્યા અને યોગવિદ્યા એ બે વિદ્યા જ છે. એ બેથી તૃતીય કોઇ સાધન નથી મહાતપશ્ચરણ કરયા છતાં પણ રાવણાદિ દૈત્યો મરણને શરણ થયા છે અને યથાર્થ યોગ સિદ્ધ કરનાર શ્રીભીષ્મ આદિ સમર્થ મહાત્માઓ ઇચ્છાનુસાર દેહને છોડનાર પ્રસિદ્ધ છે તેથી કોઇ પણ તપશ્ચરણથી જેની પ્રાપ્તિ થતી નથી તે અજરામરત્વની યોગવિદ્યાથી પ્રાપ્તિ થાય છે એ સુસ્થિત છે. આ અર્થ રસવિદ્યા પણ સારે છે. પણ તે કોઇ નીતિમાન્, ધૈર્યવાન્, ઉચ્ચ અધિકારવાળા વિરલ સાધકવીરને જ ઇશ્વરના અનુગ્રહથી સિદ્ધ થાય છે. તેથી જગતના ઇતર મનુષ્યોમાટે તો વ્યાધિને ઘણે અંશે નિવૃત્ત કરનાર આ જીવનરસાયનવિદ્યા જ છે. એ શાસ્ત્રનાં ઔષધો પ્રથમ તો કોઇને મારવાના સામર્થ્યવિનાનાં છે એઓપધીઔષધોમાં મારણશક્તિ નથી છે, તે ઉપદ્રવ કરનાર જન્તુઓપર વપરાય છે તો તે એથી હણાય છે અને તેથી આગળ વધી દરદીપર વપરાય છે તો દરદીનો પણ નાશ કરે છે. જીવનરસાયનઔષધો દરદીનો તો કદાપિ નાશ કરતાં જ નથી તેમ જન્તુઓનો પણ **સાક્ષાત્** નાશ કરનાર નથી. કૃમિ વગેરેને એ ઔષધો મારે છે પણ તે સાક્ષાત્ નહિ. કૃમિઓ જે શરીરસ્થ પદાર્થને ખોરાકરૂપે ગ્રહણ કરી જીવે છે તે ખોરાકરૂપ પદાર્થ એસિડ છે અને તેને સોડિઅમ ફ્રેરફેઇટ, આગળ જણાવવામાં આવશે તેમ, પૃથક્કરણ કરી નાંખે છે. આથી આહારના અભાવે એ કૃમિ મરી જાય છે. તે જ પ્રમાણે દરાઝઆદિ જે વ્યાધિઓ જન્તુજન્ય છે તેનો પણ નાશ આવી જ રીતે આ ઔષધો કરે છે, સાક્ષાત્ નહિ આથી જ્યાં એ જન્તુઓનો નાશ તરત જ અપેક્ષિત હોય ત્યા આ ઔષધની સાથે એ જન્તુને મારનાર વિષમય ઔષધ લેવાની જરૂર રહે છે. ખરૂં જોતાં આ તે દરદીની ભુલનો જ પરિણામ છે જ્યારથી એ જન્તુઓ થવા માંડ્યા ત્યારથી તરત જ આ જીવનરસાયનનાં ઔષધો લેવામાં આવ્યાં હોત તો એ જન્તુનું બલ જામત નહિ અને એનો તરત જ નાશ થઇ જાત. પણ એ જન્તુની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે ત્યારે જ એ બલવાળા

થઇ રહે છે, અને એનું પૂર્ણ બલ થાય છે ત્યારે એથી વધારે હાનિ થતી અટકાવવામાટે જ, બે અનર્થમાંથો ન્યૂનને પસંદ કરવાના ન્યાયે,, વિષમય ઔષધ લેવાની જરૂર પડે છે.

આ જ પ્રમાણે કોઇ માણસ ભૂલથી કે જાણીજોઇને કોઈ વિષમય પદાર્થને ખાઈ જાય છે તો તેને તાત્કાલિક વિરેચન, વમન આદિ આપવાં પડે છે. તે પ્રસંગે વ્યાધિની નિવૃત્તિ કરવાની નહિ હોવાથી, અમૃતતા પદાર્થ શરીરમાં દાખલ કરવાના નહિ હોવાથી, પણ નકામો પદાર્થ શરીરમાં દાખલ થઇ ગયો છે તેને કાઢવાની અપેક્ષા હોવાથી આ ક્ષારોથી ઇતર ઔષધ લેવાની જરૂર રહે છે. પણ જો એ વિષ શરીરમાં જાનું થઈ રહે છે અને તેને પછી કાઢવું હોય છે તો ત્યાં આ ક્ષારો ક્રમે ક્રમે તે કામ બીજાં ઔષધો કરતાં ઘણી સારી રીતે કરી શકે છે.

જ્યારે કોઇ અવયવ સડી જાય છે, અથવા નકામો થઇ તેને કાપી કાઢવાની જરૂર ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે શસ્ત્રવિદ્યાની અપેક્ષા આ શાસ્ત્રને ઇતર ચિકિત્સાશાસ્ત્રપ્રમાણે રહે છે. છતાં તેમાં પણ આ શાસ્ત્ર ઘણે પ્રકારે મદદ કરનાર થઇ પડે છે. એ શાસ્ત્રનાં ઔષધો લેવામા આવ્યાં હોય છે તો સડો ઓછો થાય છે, પ્રસંગે અટકી પણ જાય છે અને શસ્ત્રવિદ્યાની જરૂર પડતી નથી અને જરૂર પડે છે ત્યારે પણ પાછું વિરોપણ કરવામાં આ ઔષધો પ્રથમ પંક્તિની સહાય આપે છે. આ પ્રમાણે શસ્ત્ર વિદ્યાની અપેક્ષા છતાં આ ઔષધોનો ઉપયોગ વિવિધ સ્થળે કરી શકાય છે. બાકી જ્યારે શરીરનાં બધાં સેલ્સ મરણના અભિમુખ થાય છે, પોતાનો ખોરાક લઇ શકવાના સામર્થ્યથી રહિત થઇ જાય છે ત્યારે જેમ એલોપથી કેવળ નિરુપયોગી છે તે જ પ્રમાણે આ ઔષધો આપવામાં આવે તોપણ તેનો પ્રવેશ સેલ્સમાં નહિ થવાથી એનાથી પણ મરણને અટકાવી શકાતું નથી. તેથી આ ઔષધોથી પણ જરામરણથી સર્વથા બચી જવાની આશા રાખવી એ નકામી છે અને સર્વ સાધ્ય વ્યાધિઓની નિવૃત્તિ તો આ ઔષધ સારી રીતે કરી શકે છે એ એને અનુભવમાં મૂકનાર અનેક કુશળ અનુભવી ડાકટરોના તથા જનસમાજના અનુભવથી સિદ્ધ જ છે.

પ્રકરણ ૩.

જીવનરસાયનઔષધોના પ્રકાર, દવા લેવાનો વિધિ.

પૂર્વે જે ૩x, ૬x, ૩૦x આદિ સંજ્ઞાઓ વર્ણન કરી છે તેનું સ્મરણ કરાવવા અગત્ય છે. એમાં જે ૩, ૬, ૩૦ આદિ આંકડા છે એ પાવર કહેવાય છે. તેથી ૩x એટલે દશાંશપદ્ધતિમાં ત્રીજી પાવર, ૩૦x એટલે દશાંશપદ્ધતિમાં ત્રીશમી પાવર. સુકરતાને અર્થે આપણે દશાંશ અને શતાંશ એ પદ્ધતિમાંથી આ ગ્રંથમાં દશાંશપદ્ધતિનો જ સ્વીકાર કરીશું. તેથી આ ગ્રંથમાં જ્યાં ત્રીજી પાવરનું અથવા ૩x નું અમુક ઔષધ લેવું એમ કહ્યું હોય તો ત્યાં દશાંશપદ્ધતિની જ ત્રીજી પાવર સમજવી.

જીવનરસાયનશાસ્ત્રનાં બારે ઔષધો આટલા પ્રકારનાં આવે છે:

(૧) ભૂકારૂપમાં—જેને ટ્રિટ્યુરેશન અથવા પાઉડર કહે છે; (૨) ટીકડી—ટેબ્લેટના રૂપમાં, (૩) પ્રવાહીરૂપમાં—ટિંક્ચરના રૂપમાં અને (૪) ગોળીના રૂપમાં—ગ્લોબ્યુલના રૂપમાં. સર્વ પાવરનાં ઔષધ પ્રથમ પ્રકારમાં મળી શકે છે. દ્વિતીય પ્રકારનાં પણ મળી શકે છે પણ તે મોંઘાં પડે છે અને તેસાથે સહેલથી મળી શકતાં નથી. તૃતીય પ્રકાર તથા ચતુર્થ પ્રકાર બાર પાવરથી આરંભી જ આવે છે, એથી ઓછી પાવરનાં એ પ્રકારમાં મળી શકતાં નથી.

આ ચારે પ્રકારમાંથી સર્વ રીતે વિચારતાં પ્રથમ પ્રકાર—પાઉડરના રૂપમાં જે આવે છે તે શ્રેષ્ઠ છે કેમકે એ જીભપર મૂકી લઇ શકાય છે, પાણીમાં નાંખી તેમાં ઓગાળી લેવા હોય છે તો તેમાં પણ કામમાં આવી શકે છે અને વેસેલાઇન આદિમાં એનો મલમ કરવો હોય છે તોપણ તે સારી રીતે થઇ શકે છે, તેસાથે એ પ્રકારમાં જે ઔષધ બનાવવામાં આવે છે તે જ યથાર્થ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિપ્રમાણે મર્દન કરાઇ બનાવવામાં આવે છે તેથી એ સર્વોત્તમ ગુણ કરે છે. આથી આ પ્રકાર જ વાપરવા ખાસ ભલામણ કરવામાં આવે છે. છતાં જેમને સુકરતાને અર્થે બીજા પ્રકારો વાપરવા પ્રસંગે ઇચ્છા થાય તેમને અર્થે ઉપર જણાવ્યું છે કે અગીઆર પાવરથી ઉપરની પાવરવાળાં જ એ ઔષધો એ સર્વ પ્રકારમાં મળી શકે છે.

ઔષધો વાપરવાના વિધિઓ.

આ ઔષધો ઘણા વિધિથી વપરાય છે. તે વિધિઓ આ પ્રમાણે છેઃ—

(૧) એ ભૂકાને જીભપર મૂકી દેવો. જેમકે પેટમાં દુ ખાવામાટે નં. ૮ નું ઔષધ લેવાનું હોય તો એ ઔષધમાંથી એક, બે અથવા વધારે ગ્રેઇન, જેટલું લેવું હોય તેટલું, લઇ જીભપર મૂકવું, તેને ઓગળી જવા દેવું, અને તેપછી તેની ઉપર સહેજ પાણી પી જવું. પાણી નહિ પીવું હોય તો તેની ખાસ આવશ્યકતા નથી.

(૨) જે ઔષધ લેવું હોય તેને લઇ કાચની શીશીમાં પાણી ભરી તેમાં નાંખવું અને પછી તેમાં ઓગળી જાય એટલે પી જવું. આમાં પણ બે પ્રકારે ઔષધ કરાય છે. આખા દિવસમાં જેટલા ડોઝ લેવાના હોય તેટલામાં જેટલું ઔષધ લેવાનું હોય તેને જોખી છૂટું કાઢવું અને તે સર્વને સામટું, એક ડોઝમાં અર્ધ આંઉસ (૧૧ રૂપીઆભાર) પાણી આવે તે પ્રમાણથી ગણી તેટલા પાણીમાં નાંખી દેવું અને પછી ઓગળી જાય કે તેમાથી ૧૧ રૂપીઆભાર પાણી એક એક ડોઝના સમયે પીવું. ધારો કે નં. ૪ નું ઔષધ દિવસમાં છ વાર લેવાનું છે અને પ્રત્યેક સમયે બે ગ્રેઇન જેટલું લેવાનું છે. તો બાર ગ્રેઇન જેટલું એ ઔષધ જોખી ૭૫ રૂપીઆભાર—ત્રણ આઉંસ પાણીમાં નાંખી દેવું અને તેના છ ભાગ કરી દર બે કલાકને અથવા ત્રણ કલાકને અતરે તેમાંથી એક એક ભાગ પાણી પીવું. અથવા પ્રત્યેક ડોઝ લેતી વખતે બે ગ્રેઇન એ ઔષધ લઇ તેને અર્ધ આંઉસ પાણીમાં નાંખી તે પી જવું. આ એક પ્રકાર છે અને બીજો પ્રકાર આ છે કે દશ કે બાર અથવા ઓછા, જેટલા લેવા હોય તેટલા, ગ્રેઇન ઔષધ લઇ તેને છ આંઉસ પાણીમાં નાંખવું અને પછી પા અથવા અર્ધ કલાકે તેમાંથી ચમચી ચમચી પાણી પીવું. આપણે આચમન કરીએ છીએ તે પ્રકારે એ ઔષધમિશ્રિત પાણી પીવું. આ બીજો પ્રકાર છે. એને સિપિંગ પ્રકાર કહે છે. વ્યાધિ બળવાન્ વેગમાં હોય છે ત્યારે આ સિપિંગનો પ્રકાર ખાસ ભલામણ કરાય છે, નહિ તો પ્રથમનો પ્રકાર ભલામણ કરાય છે. પ્રથમ વિધિ કરતાં બને ત્યાંસુધી આ દ્વિતીય વિધિપ્રમાણે ઔષધ લેવું, પણ બ્હાર જવુ કરવું હોય ત્યારે પ્રથમના વિધિપ્રમાણે—જીભપર ઔષધ મૂકી દેવાથી—ખાસ ન્યૂનતા થતી નથી.

(૩) બ્હાર ચોપડવામાટે વેસેલાઇનમાં એ ઔષધનો મલમ અથવા લેપ જેવું કરવામાં આવે છે. ત્યાં જે દવાનો લેપ કરવાનો હોય તે દવાને ૩૦ ગ્રેઇન જેટલી પ્રમાણમાં લઇ તેને જરા ઓગાળી નાખવી અને તે પાણીને એક આઉંસ વેસેલાઇન

સારી પેઠે હલાવી નાંખવું. પછી જ્યાં ચોપડવાનું હોય ત્યાં એને ઘસીને લગાડવું. લેપને વધારે સખત કરવો હોય તો આ પ્રમાણમાં ફેર કરી ઔષધ વધારે લેવું અને મૃદુ કરવો હોય તો ઔષધ ઓછું લેવું. વેસેલાઇનને બદલે લેનોલાઇન, ઘી, મધ પણ વપરાય છે તથા ગ્લિસરાઇન પણ પ્રસંગે વપરાય છે.

(૪) **પોતાં** મૂકવામાટે પણ આ દવાઓ વપરાય છે. ત્યાં બેએક આઉંસ પાણી લઇ તેમા ૧૫ ગ્રેઇન જેટલું ઔષધ નાખવું. તે ઓગળી જાય એટલે તેમા સ્વચ્છ લુગડાનો કકડો બોળીને જ્યા મૂકવું હોય ત્યાં મૂકવું. અહિં પણ આ પોતાને-લોશનને-તીવ્ર અથવા મૃદુ કરવું હોય તો દવાનું પ્રમાણ તે પ્રમાણે અધિકન્યૂન કરવું.

(૫) આંખમાં, કાનમાં **ટીપાં** નાખવામા વાપરવું હોય ત્યારે એક આઉંસ પાણીમાં ૧૫ થી ૩૦ ગ્રેઇન જેટલા પ્રમાણમાં ઔષધ નાખવામાં આવે છે અને પછી તેમાથી ડ્રોપરટ્યુબવડે અથવા શીશી-પર આંગળી રાખી ટીપાં નાખવામાં આવે છે.

(૬) **સ્નાનમાં** પણ પ્રસંગપરત્વે આ ઔષધો વાપરવામાં આવે છે. ત્યા જે વાસણમાં સ્નાનનું જલ ભર્યું હોય તે વાસણમાં બેએક ગ્રેઇન જેટલું ઔષધ નાંખી પછી તે જલવડે સ્નાન કરવું.

આ જ પ્રમાણે જો શરીરનો કોઇ ભાગ **ધોવાનો** હોય છે તો તેમાં પણ એક અથવા અધિક ગ્રેઇન ઔષધ નાંખી તે ભાગને ધોવામા આવે છે

આ આદિ વિવિધ પ્રકારે આ ઔષધો વાપરવામાં આવે છે. મુખ્ય પ્રકાર આ છ જ છે એ કહેવા જરૂર નથી ઔષધ ખાવામાં એક ગ્રેઇનથી તે દશ પંદર અથવા તેથી વધારે પણ લેવાય છે, સાધારણ રીતે **એક ડોઝમાં બેથી** ત્રણ ગ્રેઇન ઔષધ લેવાય છે, બહુ તીક્ષ્ણ (acute) વ્યાધિમાં વખતે દશ વીશ ગ્રેઇનસુધી પણ આપવું પડે છે.

પ્રકરણ ૪.

કયી પાવરનું ઔષધ લેવું તથા દવા કયારે કયારે લેવી, વગેરે.

ઔષધ કયી પાવરનું લેવું એ વ્યાધિના ઉપર આધાર રાખે છે. જો વ્યાધિ થોડા સમયનો અથવા તત્કાલનો હોય છે તો તેને એ-

ક્યૂટ કહે છે. એ એકયૂટ વ્યાધિમાં ત્રણ, અથવા છ પાવરની દવા સાધારણ રીતે લેવાય છે. તેમાં પણ ૩, ૪ અને ૧૨ મા નંબરનાં ઔષધો બારની પાવરનાં લેવા ડૉ. સુસ્લર ભલામણ કરે છે–અગર જો ત્યારપછીના ડાકટરો એ ત્રણે ઔષધ પણ છઠ્ઠી પાવરનાં વાપરે છે અને પ્રસંગે ત્રીજી પાવરનાં પણ વાપરે છે. છતાં બને ત્યાં સુધી બારમી પાવરનાં લેવાં પ્રશસ્ત છે. એલોપથિક દવા અને આ દવામાં પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે મુખ્ય ભેદ એ છે કે આ દવાઓ જઠરમાં ગયા વિના જ લોહીમાં મિશ્રિત થઇ જાય છે તેથી એ એટલી સૂક્ષ્મ કરવી જોઇએ કે જેથી આંતર ત્વચામાં થઇ એનો લોહીમાં પ્રવેશ થઇ શકે. તેથી જે ઔષધો જલમાં મિશ્રિત થઇ જાય છે તે ત્રીજી પાવરનાં ચાલી શકે પણ જે મિશ્રિત થઇ જતાં નથી તે છઠ્ઠી પાવરનાં જ હોવાં જોઇએ વળી કેટલાંક મિનરલ વોટર જોઇએ છીએ તો તેમાં આ ક્ષારો જ ૬૮ થી ૮૮ પાવરસુધીના જણાય છે. તેથી ૬૮ સાધારણ રીતે વાપરવાનુ ડૉ. સુસ્લર ભલામણ કરે છે એક પદાર્થનો ગ્રામનો હજારમો ભાગ લઇએ તો તેમાં ૧૬,૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦ અણુઓ હોય છે તો એ હિસાબે ગણતાં છઠ્ઠી પાવરની દવાનો એક ગ્રેઇન લેવામાં આવે તો તેમાં લગભગ ૧૬,૦૦૦૦૦૦,૦૦૦૦૦૦ અણુએ લેવામાં આવે. પડેલી ખોટ ભાગ્યે જ આટલી મોટી હોય છે. તેથી સ્પષ્ટ છે કે ૬૮ ની દવા સાધારણ રીતે પૂર્ણ છે.

ક્રોનિક રૂપમાં પાવર.

જ્યારે વ્યાધિ જીર્ણ થાય છે અર્થાત્ ક્રોનિક અથવા લાંબા વખતનો થાય છે ત્યારે બારથી નીચેની પાવરનાં ઔષધો લાભ કરનાર ગણાતાં નથી. તે સમયે ૧૨ મી પાવરનાં અથવા ૩૦ મી પાવરનાં ઔષધો લેવાં સારાં છે. ત્રીશથી નહિ મટે અથવા વ્યાધિ વધવા જેવો લાગે તો ૧૦૦ મી અને નં. ૯ નું ઔષધ ૨૦૦ મી પાવરનું પણ આપવામાં આવે છે ક્ષયમાટે નં. ૧૨ નું ઔષધ ૨૦૦ મી પાવરનું પ્રશસ્ત ગણાય છે એ આગળ કહેવાશે.

વ્યાધિ એક વાર થઇ પછી સારો થઇ જાય છે અને પછી વર્ષે કે બે વર્ષે પાછો દેખાય તો તે તાત્કાલિક વ્યાધિ ગણવો અને ત્રણ અથવા છ પાવરના ઔષધ પ્રથમ વાપરવાં તેથી ન મટે અથવા કંઇ વૃદ્ધિ થાય તો ૩૦ પાવરનુ ઔષધ લેવું. (આવા વ્યાધિને સબએકયૂટ કહે છે.)

ઔષધ લેવાનો અંતર.

ત્રણ અથવા છ પાવરનાં ઔષધો વ્યાધિના બળપ્રમાણે લેવાય છે. જો વ્યાધિનું બળ ઘણું હોય છે તો દશ દશ અથવા પંદર પંદર મિનિટે ઔષધ આપવામાં આવે છે અને પછી તેમાં સુધારો થયે એ અંતર કલાક, બે કલાક, ત્રણ કલાક, એમ વધારવામાં આવે છે. જો સાધારણ બલનો વ્યાધિ હોય છે તો ત્રણ ત્રણ કલાકને અંતરે ઔષધ લેવાનો પ્રચાર છે. આ ઔષધો રુધિરમાં તતકાલ જ મિશ્રિત થઈ જાય છે તેથી એની અસર પા કલાકથી અર્ધા કલાકમાં જ દરદીને ઘણે પ્રસંગે જણાય છે, છતાં વિશેષ ઔષધ નાંખ નાંખ કરવું નકામું હોવાથી ત્રણ કલાકનો સાધારણ અંતર રાખવામાં આવે છે. એમાં ન્યૂનાધિકતા પ્રસંગપરત્વે પોતાના અનુભવથી કરવા સર્વને સ્વતંત્રતા છે.

ઉંચી પાવરનાં ઔષધો.

બાર પાવરનાં તથા ત્રીશ અને આગળની પાવરનાં ઔષધો આપવામાં ત્રણ પ્રકાર છે—

(અ) એ દવામાંથી એક ગ્રેઇન દવા પાણીસાથે પી જવી. ત્યારપછી સાત દિવસસુધી બીજી વાર એ દવા નહિ લેવી પણ જે દવા લીધી છે તેને જ કામ કરવા દેવું; અને આઠમે દિવસે જરૂર જણાયે એટલા ગ્રેઇન દવા પુનઃ પાણીસાથે લેવી. કેટલાક ડાકટરો ક્રોનિક વ્યાધિમાં એકથી ચાર ડોઝ દરરોજ આપે છે.

(બ) એ દવામાંથી એક ગ્રેઇન દવા દિવસમાં એક વાર લેવી. બીજે ત્રીજે અને ચોથે દિવસે પણ એ જ પ્રમાણે દિવસમાં એક એક ગ્રેઇન દવા લેવી, અને પછી બે ત્રણ દિવસનો વચ્ચે ગાળો નાંખવો અર્થાત્ એ દવા બિલકુલ નહિ લેવી. ત્યાર પછી પુનઃ ત્રણ ચાર દિવસ એક એક ગ્રેઇન દવા લેવી, પુનઃ ત્રણ ચાર દિવસનો ગાળો નાંખવો. આ પ્રકારે પણ કેટલાક ડાકટરો આપે છે.

(ક) એક ગ્રેઇન દવા લઇ તેને છ થી આઠ આંઉસ પાણીમાં નાંખવી અને તે પાણીને થોડે થોડે અંતરે આચમન કરવું અર્થાત્ સિપિંગથી લેવું અને આખા દિવસમાં તેટલી દવા પી જવી. બીજે દિવસે પુનઃ આ જ પ્રકારે દવા લેવી. ખાસ ક્રોનિક થયેલા વ્યાધિમાં આ પ્રકારની ઘણી સ્તુતિ ડાકટરો કરે છે. આ પ્રકાર પ્રમાણે દવા લેનારે જે દવા પીવામાં લીધી હોય તે જ દવામાંથી એક ગ્રેઇન દવા સ્નાનના જલમાં નાંખી તેથી સ્નાન કરવું એ વ્યાધિને સત્વર મટાડવાનો ઉપાય છે.

બે દવા લેવી હોય ત્યારે કેમ કરવું ?

બે અથવા વધારે દવાઓ લેવાની હોય ત્યારે રીતિ આ પ્રમાણે છે ડૉ. સુસ્લરનો અને પછીના કેટલાક ડાકટરોનો એવો અભિપ્રાય છે કે આ બાર દવામાંથી કોઇ પણ બે દવાને મિશ્રિત નહિ કરવી પણ એકે વખતે એક દવા જ આપવી તેથી જ્યારે બે દવા લેવાની હોય ત્યારે એક પ્રથમ આપવી અને પછી કલાક અથવા બે કલાકને અંતરે બીજી આપવી, પછી કલાક અથવા બે કલાકને અંતરે પહેલી આપવી, પછી તેટલે અંતરે બીજી આપવી—એમ વારાફરતી બે દવાઓ આપવી. તેમ જ ત્રણ દવા લેવાની હોય તો તે પણ આવી જ રીતે ક્રમપ્રમાણે વારાફરતી આપવી.

આ પ્રકારે એમનો મત છે પણ પાછળથી જેમ જેમ હોમીયોપથીનો વિશેષ પ્રયોગ થતો ગયો છે તેમ તેમ તે દવાઓ ભેળી કરી આપવાનો પ્રચાર પણ ચાલે છે અને તેથી લાભમાં ન્યૂનતા થયેલી પણ સિદ્ધ થઇ નથી. જીવનરસાયનનો પ્રસિદ્ધ ડૉ કેરી નં. ૧, ૪, ૬, ૮, ૧૦ દવામાંથી જે લેવાની હોય છે તો તેને ભેગી કરવાની અનુમતિ આપે છે. તેમ જ દરદીને છૂટી છૂટી દવા લેવી કઠિન પડે છે, તેને ભૂલ થવાનો સંભવ વધારે રહે છે તેઆદિ વિચારતાં તથા દવાઓને મિશ્રણ કરવાથી હાનિ થતી કોઇ રીતે દેખાતી નથી તેથી હવે સાધારણ પ્રચાર જે દવા લેવાની હોય છે તેને ભેગી કરી આપવાનો ચાલે છે.

બીજી દવા લીધી હોય ત્યારે કેમ કરવું ?

એલોપથી દવા લીધી હોય છતાં આમાંથી કોઇ દવા લેવી પડે તો તેસાથે લેશ પણ વિરોધ નથી. એલોપથીની દવા પીધા પછી ત્રણ કલાકે આમાંથી કોઇ પણ દવા લઇ શકાય છે ખાસ જરૂર પડે તો એથી ઓછે અંતરે પણ લેતાં અડચણ નથી એલોપથીની દવા જઠરમાં જઇ વિપાક પામી અસર કરે છે ત્યારે આ દવાઓને ચુસણીશિરાઓ જ ચુસી લઇ રુધિરમાં ભેળવી દે છે. તેથી આ બે દવા થોડે અંતરે લેવામાં આવે તોપણ તેનો સયોગ થવા યોગ આવતો નથી. રુધિરમાં પણ બે દવા ભેગી થવા સંભવ ઓછો છે કેમકે રુધિરમાં એલોપથી દવા તે રૂપમાં પહોંચતી જ નથી. વળી સર્વ ડાકટરો એ સ્વીકારે છે કે આ દવા લેનારે ઉપવાસ કરવાના નથી પણ ખોરાક રુચિઅનુસાર અને પચે તેવો તેટલા પ્રમાણમાં લેવાનો છે. એ ખોરાકનું પ્રમાણ એલોપથીપ્રમાણ છે, હોમીયોપથીપ્રમાણ હોતું નથી. તેથી જ્યારે ખોરાકની સાથે આ દવાઓ લેવામાં બાધ નથી ત્યારે એલોપથી

બહાર ચોપડવાના હોય છે, ચોપડવાનું એક ઔષધ અને અંદર લેવાનું બીજું ઔષધ એ પ્રમાણે આ દવાઓમાટે નથી. આ જ રીતે જે જે ક્ષારો તે તે વ્યાધિની નિવૃત્તિ કરનાર હોય છે તેના તે જ ક્ષારો તે વ્યાધિ થતો અટકાવનાર હોય છે. તેથી વ્યાધિથી બચવાનો ઉપાય (Preventive treatment) એક અને વ્યાધિને મટાડવાનો ઉપાય (Curative treatment) બીજો એવું આ શાસ્ત્રમાં નથી. જેમ શ્રીપરમાત્માના ભક્ત એક જ મન્ત્રવડે પોતાના સર્વ અર્થની સિદ્ધિ કરે છે તેમ આ શાસ્ત્રથી પુરૂષો આ બાર જ ક્ષારવડે વ્યાધિને થતો અ-ટકાવે છે અને વ્યાધિ થયો હોય તો મટાડે છે. જેમ બાર રાશિ કે જેની સાથે આ બાર ક્ષારોને નિકટનો સબંધ છે તે પોતાની પ્રધાન-તામાં જન્મ પામેલા સર્વ શરીરીઓને પોતાની સર્વ પ્રકારની અસર કરે છે, પોતે તેની બુદ્ધિને પણ રચે છે અને સુખદુઃખાદિ ભોગરૂપ ફલને પણ આપે છે તે જ પ્રમાણે આ બારે ક્ષારો રોગને દૂર પણ રાખે છે અને થયો હોય છે તો તેને મટાડે પણ છે.

ભાગ ૨.

બારે ક્ષારોના ગુણ, સ્વભાવ, અસર, ચિન્હો, વગેરેનો સંક્ષિપ્ત વિચાર.

પ્રકરણ ૧.

(કેલ્કેરીઆ ફોસ., CALC. PHOS.)

નામો વગેરે.

આ ઔષધનું સાધારણું નામ ફોસ્ફેઇટ ઓફ્ લાઇમ છે અને રસાયનશાસ્ત્રમાં એ $Ca_3 (Po_4)_2$ એ પ્રમાણે એના અવયવોને સૂચવવા લખાય છે ચૂનાના પાણીમાં જલમિશ્રિત ફોસ્ફોરિક એસિડ રેડવાથી આ પદાર્થ બનાવી શકાય છે એ જલ અથવા એલ્કોહોલમાં મળી જતો નથી, પણ હલકા નાઇટ્રિક એસિડ અને બીજા એસિડસાથે મળી જાય છે અહિ ઔષધરૂપે વાપરવામાટે આ અને બીજા સર્વ ઔષધ ખાસ વિશેષ ક્રિયા કરી આ મૂળ ઔષધોમાથી તૈયાર કરવામા આવે છે

ગુણસ્વભાવ.

શરીરની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિમાટે આ પદાર્થની ખાસ જરૂર છે એ ક્ષાર રક્તના જલીય ભાગમા, રક્તના રજકણ (કોર્પસ સ), શુક્ર, જાઠરરસ, અસ્થિ, સયોજકજાન, દાત, દુધ આદિ સર્વમા રહેલો છે આ ક્ષાર અસ્થિને દઢતા આપે છે એ ક્ષારને શરીરસ્થ **એલ્બ્યુમેન** સાથે ખાસ રાસાયનિક પ્રીતિ છે તેથી જ્યારે જ્યારે શરીરના કોઇ પણ ભાગમાથી એલ્બ્યુમેન (ઈંડાની સફેદીજેવો પદાર્થ) બહાર નીકળે ત્યારે તે આ ક્ષારને જ સૂચવે છે વળી રુધિરના **નવા પોટા** (સેલ) એ ઉત્પન્ન કરે છે, આથી સુકતાનમા, પાડુરોગમાં અને સર્વ અવયવની પુષ્ટિમા એ ઉપયોગી છે આ ક્ષાર તે **એલ્બ્યુમેનક્ષાર** અને **અસ્થિક્ષાર** કહેવાય છે કેમકે એ બેના ઉપર એની ખાસ અસર છે આથી બાળકોને દાત આવતી વખતે, જેના અસ્થિ દુર્બલ હોય તેને, અસ્થિના ભાગમા કઇ વાગ્યુ હોય ત્યારે, હાડકુ ભાગ્યા પછી તેને સધાતા વિલબ થતો હોય ત્યારે, જ્વર, અતિસાર આદિ ક્ષીણતા આણનાર વ્યાધિ મટી ગયા પછી જણાતી અરુચિ અને અશક્તિમાટે આ ખાસ વપરાય છે એલોપથીસ-

સ્થામા જેને Tonic (ટોનિક) ઔાષધ કહે છે તેનુ કામ આ સારે છે આ જ નિયમથી મૂત્રમા ફોસ્ફેઇટ જતા હોય તો ત્યા આ જ ઔાષધ સૂચવાય છે વૃદ્ધાવસ્થામા જનનસામર્થ્ય ક્ષીણ થાય છે ત્યારે આ ઔાષધનો પ્રયોગ લાભ કરનાર છે તેમ જ સ્રીપુરૂષોની જનનેન્દ્રિયમા થતી ચૂક પણ આથી મટે છે ક્ષયરોગ પ્રસગે આનાથી મટે છે, અને તેમ નહિ થાય તોપણ આ ઔાષધ આપવાથી નના અ ડાઓ બધાય છે તેથી ક્ષયને લીધે થયેલી ક્ષીણતા ન્યૂન થાય છે

વળી આ દવા તથા ન ૮ અને ન ૧૦ નો નિકટનો સબધ છે તેથી જે જે વ્યાધિમા ન ૮ તથા ન ૧૦ ની શરીરમા તંગી પડે છે અર્થાત્ એ દવાઓ આપવાની છે તે વ્યાધિમા સમય જતા ન ૧ ની તગી પણ પડે જ છે તેથી ત્યા ન. ૮ તથા ન ૧૦ આપ્યા છતા લાભ ન જણાય અથવા પૂર્ણ લાભ ન થાય તો આ દવા તરત આપવાની જરૂર રહે છે

આ ક્ષારને સૂચવનાર ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ:—

(૧) માનસ ક્ષીણતા (ન ૫ પણ) શરીર ક્ષીણતા, અવયવ અશક્તિ અને સર્વ અવયવોની અશક્તિ (General debility અને atonic conditions) અજીર્ણ તથા ચહેરાની ફીકાસ (૨) જ્વરાદિ ક્ષીણતા આણનાર વ્યાધિઓ શમી ગયા પછી તેમ જ ક્ષીણતા આણનાર વ્યાધિમા ક્ષીણતા થતી અટકાવવા, સવારસાજ વચ્ચે વચ્ચે એક એક ડોઝ (૩) જે દરદીને ગળામા અથવા બોચી ઉપર ગાઠ થતા હોય તેના ઘણાખરા વ્યાધિઓ (Scrofulous tendency) (૪) સર્વ **જૂના** થયેલા વ્યાધિઓમા અને ખાસ કરીને અસ્થિના સો જામા આ એકનુ અથવા વચ્ચે વચ્ચે અપાય છે (ન ૧૦ પણ) **(૫) હઠીલા** વ્યાધિઓમા **(૬) અસ્થિના** ભાગના વ્યાધિમા (ન ૩ જુઓ) (૭) ન ૮ જ્યા સૂચવાયુ છે પણ તે લાગુ નહિ પડે તો આ અપાય છે (૮) જે વેદના ગરમી અથવા ટાઢથી વધે છે, જે વેદના રાત્રિના ભાગમા વિશેષ થાય છે તેમ જ ખરાબ હવામા વધારે જણાય છે, શરીરના ઉંડાણમાં થતી હોય છે અથવા જેમા **કીડી ચાલતી હોય તેવી ખરજ** અથવા ઝણઝણી આવે છે **(૯) એલ્યુ-** મ્યુમેન ગમે તે અવયવમાથી નીકળતુ હોય છે તો તેમા આ અક્સીર ઉપાય છે (એલ્યુમ્યુમેન અથવા અપેતી એ પાણીજેવો પણ કઇ ઘટ્ટ પદાર્થ છે અને તેને ઉનો કરવામા આવે છે તો તે સાફ ધોળો થઇ ઘન થઇ રહે છે) તેમ જ **મૂત્રમાં ફોસ્ફેઇટ** જતુ હોય તો

(૧૦) પીળાશ પડતી અથવા ધોળી પોપડી ત્વચાના ગમે તે ભાગમાં બંધાતી હોય તો ત્યાં.

ખાસીએત—ટાઢથી, હાલવાચાલવાથી, ઋતુના ફેરથી અને ભીનાં થવાથી વ્યાધિની વૃદ્ધિ થતી. સુઈ રહેવાથી સારું લાગવું.

શ્વાસનલિકાની અવ્યવસ્થા થઈ થયલો દમ, શ્લેષ્મ, ક્ષયની ઉધરસ તથા ક્ષયની સંગ્રહણી, ગમે તે કારણથી શરીરનું સુકાઇ જવું, સહેજ સહેજમાં થાકી જવું, ગંથિઓનો જીર્ણ વરમ, હાથ મૂજવા (નં. ૬), અર્શ (નં. ૩ સાથે), સારણ, નહારી ઉધરસ, વૃષણમાં પાણી ભરાવું (hydrocele —જો નં. ૯ નહિ કામ કરે તો), જીર્ણ ટાઢીયો તાવ, માને દુધ નહિ આવવું, અથવા ઓછું આવવું, હડીયો સધિવા, અને દાંતનો દુખાવો ઇત્યાદિ વ્યાધિમા આ ક્ષાર દિવસમાં એક બે વાર વચ્ચે વચ્ચે લેવાનો હોય છે.

આ ક્ષાર નીચેના વ્યાધિઓ તથા ચિન્હોમાં વપરાય છે:—સ્મરણશક્તિની ક્ષીણતા, મિથ્યા માનસ ચિન્તા, રીસાળ સ્વભાવ (બાલકોમાં), ઓછી સમજણશક્તિ, નિરાશા, વ્યથાની માનસ અસર (નં. ૬ ખાસ જોવો), વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે આંખે અંધારાં આવવાં તથા ચકરી આવવી, દાત આવતાં થતા દસ્તઆદિ સઘળા વ્યાધિઓ, માથાના ઉપલા ભાગમાં બરફ મુકયું હોય તેમ **ઠંડી ચાલે તેવું** ભાન, **ખટાશ** ખાવાથી થતી શિરોવેદના, પેટની વેદના વગેરે (નં. ૧૦ સાથે), ગળું પડવું, **સાંજના** ભાગમાં માથામા ખરજ આવવી, તાલ પડી જવી, મોતીયો પડવો, આંખે ઝાંખ મારવી, આંખનાં પોપચાં ઉઘાડાં રહેવાં (નં. ૮ પછી), ઘણો પ્રકાશ નહિ સહન થવો, આંખના કૃષ્ણમંડલપરનુ ચાંદું, આંખ આવી પછી તેના પરિણામમાં ફુલું પડવું (નં. ૯ જોવો,), **સ્ક્રોફ્યુલસ** પ્રકૃતિવાળાના આંખના તમામ વ્યાધિઓ (નં. ૧૦ સાથે), કાનની આસપાસના **અસ્થિનો** દુખાવો, નાકની દાંડી ઠંડી બરફજેવી લાગવી, શ્લેષ્મ (જયારે નાકમાંથી સપેતી જેવો પદાર્થ રસરૂપે નીકળતો હોય

જેવા હોવા, નતદિવસ બેઠેલો સાદ, વાત કરતા કરતા વારવાર ખખરી બાઝે અને તેથી થુકવુ પડવુ, ચોરીઆનો **જીર્ણ** વરમ, રક્તાશયની નીચે બળતરા થવી અને **પેટમાં વાયુનો સચય થવો, અજીર્ણ** (ન ૧૦ સાથે જમ્યા પછી), જે જઠરની વેદના જરા પણ ખાવાથી વધે તે, ઓડકાર વારવાર ધાવ ધાવ કરે અને તેને વમન થાય તેમા, ઠડુ પાણી અથવા આઇસ્ક્રીમ ખાધા પછી થતુ વમન, પેટ બેશી ગયેલુ દેખાય, **સુકતાન**, પેટમા વાયુને લઇ આવતી આકડી (ન ૧૦ સાથે), વાબગ, ઉનાળાના દસ્ત, ફ્લો ખાવાથી થતો અતિસાર, કરમ થવાની ખામીએત અટકાવવા, **પિત્તપાપાણ** તથા પથરી બધાતા અટકાવવા, **અર્શ** (ન ૩ સાથે), પાયુસ્થાનનુ ભગદર (ન ૩ સાથે), બધકોશ, સારણ ઉઘમા પીશાબ થઇ જવો (ન ૧૧), પીશાબની વારવાર હાજત થવી, ખાડ, શાકર ખાવાથી થયેલો મધુમેહ, અતિશય પીશાબ થવો, **બ્રાઇટનો** વ્યાધિ (પીશાબમા એલ્બ્યુમેન જવુ, એમા ન ૬ સાથે), **જીર્ણ** પ્રમેહ, વૃષણવૃદ્ધિ તથા કોથળીની વૃદ્ધિ, પીશાબમા ફોસ્ફેટ્સ જવા, વૃષણમા જલસચય, ગર્ભસ્થાનની નબળાઇ ગર્ભસ્થાનનુ વલણ તથા ભ્રશ (ન ૩ ખાસ ઉપાય) અતિશય કામવૃત્તિ, ઋતુપ્રાપ્તિના સધિમા કામવૃદ્ધિ, પ્રદર, અનાર્તવ, બહુ નાની ઉમરમા રજોદર્શન થવુ, દર પખવાડીએ ઋતુપ્રાપ્તિ થવી, ધાવણુ બાલક નાનુ છતા રજોદર્શન થવુ, અતિશય મોટો ઋતુસ્રાવ થવો અને કાગળપર લોહીનુ નીકળવુ, ઋતુપ્રાપ્તિના સમયમા અતિશય વેદના થવી, યોનિપ્રદેશમા બળતરા થવી, સ્તનમા ગ્રંથિની કઠણતા થવી, ધાવણ બગડી જવુ અથવા **ધાવણ ઓછુ આવવુ**, સગર્ભા સ્થિતિમા સર્વ અવયવોમા **અશક્તિ** જણાવી, બગાસા આવ્યા કરવા, બળખામા એલ્બ્યુમેનજેવો રસ નીકળવો, શ્વાસનુ રૂધન થવુ, સાદ બરાબર રાખવા વારવાર થુકવાની–બળખો કાઢવાની જરૂર જણાવી, ભગદરની સાથે છાતીની વેદના, ક્ષયરોગની શરૂઆત, ક્ષયવાળા દરદીની જીર્ણ ઉધરસ, કપાળે અને ગળાપર અતિશય **પરસેવો** થવો, હરીની નઠારી ઉધરસ રક્તાભિસરણ બરાબર વેગથી નહિ થવુ, રક્તાશયની ફડક, શ્વાસ લેતા રક્તાશયની આસપાસ તીક્ષ્ણ વેદના થવી, મેરૂદડ વળી જવો, હાથના નખના મૂળમા ગટકા ભરવા, જે સધિવા ઋતુના ફેરફાર થતાં વધે, વસતમા સારો થાય અને શરદમા પાછો ઉપડે તે, અવયવો બહેર મારી જવા અને તે ભાગમા **કીડી ચાલતી હોય તેવુ ભાન થવુ**, પગમા ગોટલા ધાનવા, રાટા પગ, બાલક ચાલતા નહિ શીખ-

તું હોય તો, ઔપદેશિક ચાંદાં; જે ન્યૂરેલજીઆ (કળતર) રાત્રે શરૂ થાય અને અમુક વખતને અંતરે જણાયા કરે, અસ્થિના ભાગમાં થતું કળતર, સુસ્તી (નં. ૬), દાંત આવતાં થતી આંચકી, સર્વ પ્રકારની આંચકી (નં. ૮ પછી), ફેફર, તન્દ્રા—ખાસ કરીને વૃદ્ધ માણસોમાં, સવારમાં બહુ નિદ્રા આવવી, બાળકોનું રાત્રે ચમકીને જાગી ઉઠવું, પથારીમાં વારંવાર પાસુ બદલવું પડવું, જ્વર પછી રાત્રિએ થતો અતિશય પરસેવો, જીર્ણ જ્વર; ત્વચામાં આવતી ખરજ, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને થતી યોનિકંડુ, મસા, પેનફિગસના વ્યાધિઓ વગેરેમાં આ ઔષધ વપરાય છે.

સગર્ભા સ્ત્રી છેલ્લા દહાડા જતા હોય ત્યારે બે માસસુધી જો દરરોજ (૧૦ ગ્રેઇન) આ ઔષધ લે છે તો તેને અવતરનાર પ્રજાના સ્નાયુઓ દૃઢ અને બલવાન્ થાય છે, અસ્થિ મજબૂત થઇરહે છે અને તે છોકરાને ઉપરના વ્યાધિઓ થવાનો સંભવ ઓછો આવે છે.

આ ઔષધ ૩x થી ૬x સુધીનું આધારણ રીતે વપરાય છે. છતાં ૩૦x થી ૨૦૦x સુધીનું વાપરવાથી પણ ઘણા ચમત્કારી પરિણામો જણાયા છે. ડૉ. સુસ્લર ઘણે અંશે ૬x નું વાપરતા હતા. ઘણા લાંબા વખતસુધી અને મોટા પ્રમાણમાં આ દવા દરદીને આપ્યા જ કરવામાં આવે છે તો પ્રસંગે મૂત્રપિંડની ચુંક થાય છે અને નાની પથરી બંધાય છે.

આ ક્ષારની અપેક્ષાવાળા દરદીનો ચહેરો તપખીરીયા રંગનો અથવા મેલો ગીળો હોય છે. ઘઉં વર્ણનો ચહેરો, કાળી આંખ અને કાળા વાળવાળાને આ વિશેષ અનુકૂળ ઔષધ છે. સુકાઇ ગયેલી કન્યાની શિરોવેદનામાં નં. ૮ પછી આ ક્ષારની અપેક્ષા રહે છે. ક્ષયમાં નં. ૧ પછી નં. ૧૨ આપવામાં આવે છે.

ડૉ. કેરી આ બાર ક્ષારોને બાર રાશિસાથે સરખાવે છેઅને તેમાં આ. નં. ૧ ને મકરરાશિ, જે શરીરમાં ઘૂંટણરૂપ છે તેના પ્રતિનિધિરૂપ ગણે છે. સૂર્ય મકરરાશિમાં તા. ૨૧મી ડિસેમ્બરે પ્રવેશે છે અને તા. ૨૦મી જાન્યુઆરીસુધી રહે છે. એ રાશિના અધિપતિ શનિ છે. એ રાશિ પાર્થિવ રાશિ છે. જેમ પગ એ શરીરમાં મહેનત કરનાર અવયવ છે તેમ આ ક્ષાર શરીરના અસ્થિને બાંધનાર અને અન્નને જીર્ણ કરનાર હોવાથી શરીરના બંધારણમાં મુખ્ય પદને ભોગવે છે.

પ્રકરણ ૨.

(નં. ૨. કેલ્શ્યમ સલ્ફેઇટ. CALC SULPH.)

નામોવગેરે

આ ઔષધને કેલ્કેરીઆ સલ્ફ્યુરિકા, કેલ્શીઆઇ સલ્ફસ, કેલ્શ્યમ સલ્ફેઇટ, જીપ્સમ, પ્લાસ્ટર ઓફ પારિસ, હરસોઇઆદિ નામોથી ઓળખાવાય છે, અને રસાયનશાસ્ત્ર $CaSO_4$ એ પ્રમાણે એને લખે છે. એ તૈયારરૂપે સીલેનાઇટ, જીપ્સમ આદિ સ્થિતિમાં મળે છે અને પોતાથી ૪૦૦ ગણા પાણીમાં નાંખવાથી એ ઓગળી જાય છે. એલ્કોહોલ અથવા હલકા નાઇટ્રિક એસિડ કે હલકા હાઇડ્રોક્લોરિક એસિડથી એ ઓગળી જતો નથી. કેલ્શ્યમ ક્લોરાઇડ અને હલકો ગંધકનો તેજાબ એ બેને મિશ્રણ કરવાથી એ બનાવી શકાય છે. આ સ્થિતિમાં એ અહિં ઔષધરૂપે વપરાતું નથી પણ એના પર સશાસ્ત્ર વિધિ કરવાથી એ અહિં વાપરવાના ઔષધરૂપે થઇ શકે છે.

ગુણસ્વભાવ.

આ ક્ષાર પિત્તમાં જણાય છે અને ત્યાં પણ જાયુક રૂપમાં હોતો નથી. એ યકૃતમાંથી પિત્તમાં આવે છે અને ત્યાં ક્ષીણ થયેલા રુધિરના અણુઓમાંથી જલનું શોષણ કરી તેને નાશ કરવાનું કામ કરે છે. જ્યારે યકૃતમાં આ ક્ષાર અપેક્ષિત પ્રમાણથી ન્યુન થઈ જાય છે ત્યારે એ નકામા થયેલા રુધિરના અણુઓનો નાશ તર્ત થતો નથી અને તેથી રુધિરમાં એ અણુઓની સંખ્યા વધી જાય છે અને આમાંથી કેટલાક અભ્યંતર ત્વચા તથા બાહ્ય ત્વચાના ભાગમાં નીકળે છે અને તેથી વિવિધ ત્વેટ તથા શ્લેષ્માદિ થાય છે.

આ ઔષધનો ખાસ સબંધ પરૂસાથે છે. ગડ, ગુમડ, ક્ષય, મરડો આદિ ગમે તે વ્યાધિમાં અભ્યંતર વા બાહ્ય પડમાં ક્ષત થઈ પરૂ થાય છે ત્યારે તેને રૂઝવવાનું કામ આ ઔષધ કરે છે. આને વ્રણવિરોપણ ઔષધ કહીએ તો ચાલે તેમ છે. શરીરના ગમે તે ભાગમાં લોહીમિશ્રિત પરૂ, પીળા રંગનું પરૂ થાય અને પરૂ અલ્પ સમયમાં નીકળી જવું જોઇએ તેમ ન થતાં તે ભાગ પાક્યા જ કરે તો ત્યાં આ ઔષધ આપવાથી વિરોપણક્રિયા તરત શરૂ થાય છે. આ ઔષધ નં. ૧૨ ની સાથે સબંધવાળું છે. નં. ૧૨ પકાવવાના કામમાં આવે છે જ્યાં પકાવવાની જરૂર હોય છતાં તે પાકતું નહિ હોય

તો સાં નં. ૧૨ આપવાથી તરત પાકે છે અને પરૂ બહાર નીકળે છે. જેટલો સડો હોય છે તેટલું પરૂ બહાર નીકળી જવાની જરૂર છે. પણ તે નીકળતાં છતાં જો બંધ નહિ થતું હોય તો ત્યાં આ નં. ૨ વપરાય છે. આથી નં. ૧૨ ની પછી આનો પ્રયોગ કરવાનો છે એ સ્પષ્ટ છે. તેમ જ આ શાસ્ત્રનો એ સિદ્ધાન્ત છે કે જે ક્ષાર જે વ્યાધિને મટાડે છે તે જ ક્ષાર તે વ્યાધિને થતો અટકાવે છે. તેથી આ નં. ૨ આપતાં વગરપાક્યે ગડ, ગૂમડ આદિ મટે છે—પણ તે ક્યારે કે પાકની ક્રિયા શરૂ થતા પૂર્વે આ અપાય છે તો જ. આથી શીતલા આદિમાં આનો પ્રયોગ પૂર્વથી કરાય છે તો પરૂ બહુ થતું નથી અને તેને લીધે આવનો જ્વર પણ ન્યૂન આવે છે.

આસાથે શરીરસ્થ સંયોજકજાલ ઉપર પણ એની અસર છે. ક્ષયના પાછલા ભાગમાં સખત બંધકોશ થાય છે, ક્ષયવાળા દરદીને પગના તળીઆમાં દાહ થાય છે, ત્યારે આ ઔષધ અપાય છે. તેમ જ શ્વાસનળીનો વરમ થઇ ઉધરસ થાય છે તેમાં જ્યારે પીળો, ઘટ્ટ બળખો અથવા પરૂવાળો બળખો પડે છે અથવા લીલાસ પડતો બળખો પડે છે અથવા બળખો બહાર નીકળતાં મોંમાં ગળ્યો સ્વાદ જણાય છે તો તે સર્વમાં આ ક્ષાર વપરાય છે. ઉંડાં ચાંદાંમાં આ અકસીર ઉપાય છે.

આ ઔષધને સૂચવનાર ચિન્હોઃ—

(૧) પાકતું અટકાવવા. (૨) પાકેલામાં પીળો જાડો રસ નીકળવો. (૩) લોહીમિશ્રિત પરૂનું ગમે તે ભાગમાંથી વહેવું. (૪) ત્વચાના વ્યાધિમાત્રમાં પીળી પોપડી બંધાવી. (૫)જીભ જાડી દેખાવી અને ઉપર માટીનો થર પાથર્યો હોય તેવું જણાવું. (૬) મોંમાં ખારો સાબુના જેવો અથવા ગળ્યો સ્વાદ લાગવો.

ખાસીઅતઃ—જલમાં કામ કરવાથી, ધોવાથી વ્યાધિની વૃદ્ધિ થવી અથવા શમી ગયેલાં ચિન્હો પાછાં જણાવાં.

આ ઔષધ નીચે પ્રમાણેનાં ચિન્હોમાં અને વ્યાધિમાં વાપરવામાં આવે છેઃ—

મનની અસ્થિરતા એટલે ઘડીમાં એક વિચાર આવે, અને વળી ક્ષણમાં તે વિચાર ફરી જઇ બીજો જ વિચાર આવે, સ્મરણશક્તિનો એકાએક થયેલો લોપ; આંખ ઉંડી પેશી ગઇ છે એવું જેમાં ભાન થાય તથા ઉબકા સખત આવતા હોય એવી શિરોવેદના, આખા માથાનો દુઃખાવો અને તેમાં કપાળના ભાગમાં અધિક વેદના, ગળું પડવું, સખત ઉબકાસહ ચકરી આવવીઃ આંખના કૃષ્ણમંડલમાં ઉંડું

ચાંદું, આંખ આવવી અને તેમાં ઘટ્ટ પીળા ચીપડા નીકળવા, આંજણી, અર્ધ પદાર્થ દેખાવો (hemiopia), કાન પાકી તેમાંથી પીળું પરૂ નીકળવું; શ્લેષ્માની તૃતીય દશા એટલે રસ પાકી જઇ જાડો પીળો અથવા લોહીમિશ્રિત બળખો નીકળવો; દાતણ કરતાં અવાળુમાંથી લોહી નીકળવું, અવાળુપર ફોલ્લી થવી, જઠરના વ્યાધિઓમાં મેવો, ચટા અને લીલા રંગના ખારા શાકની ઇચ્છા થવી, ઉબકા આવ્યા કરવા, પેટમાં બળતરા થવી, ઝાડામાં લોહી સહિત પરૂ પડવું, યકૃતના ભાગમાં દુખાવાની સાથે નબળાઇ, ઉલટી અને પેટમાં દુઃખાવો થવો, પાયુનો ભાગ બહાર નીકળી આવવો, પુરૂષોને પીશાબમાં ઘાત જવી, હઠીલી ખરજી ખાઝવી, મધવા, વૃદ્ધ માણસોનું ફળતર, દિવસના નિદ્રા આવ્યા કરે અને રાત થઇ એટલે નિદ્રા નહિ આવે, પગના તળીયાનો દાહ, ત્વચાના વ્યાધિમાત્ર-જ્યારે તેમાં પીળી પોપડી બાઝે ત્યારે, અને આ શિવાય દરેક જાતના વ્રણ કે જેમાં રૂઝાવાની જરૂર હોય અને પરૂ નીકળતું બંધ નહિ થતું હોય-જેમકે ઓઠ પાકવા, ચોરીઆ આવવા, ગાંઠ પાકવી, ભરો, સ્તન પાકવા, આંતરડામાં અથવા પેટમાં વ્રણ થવું, ગડ, ગુમડ આદિ સર્વમાં જ્યારે પીળું પરૂ અથવા લોહીમિશ્રિત પરૂ નીકળે ત્યારે (તથા તે થતુ અટકાવવા નં. ૫ ની પડી) આ ઔષધ વપરાય છે.

ક્ષત, ચાંદાં વગેરેમાં આ ઔષધ બહાર લગાડવામાં પણ આવે છે. બને ત્યાંસુધી કોરૂં તે ભાગમાં દાબવું સારૂં છે. તેમ ન બને તો વેસેલાઇનમા મ્લમ કરી તે લગાડવો, ખાવાને માટે સામાન્ય રીતે ૬૨ અને ૬૭૪ની પાવરનુ વપરાય છે, પણ આંખમાંથી પરૂ નીકળતું હોય તો ૧૫-૩૪ વાપરવુ વિશેષ સારૂં છે.

ન. ૫નુ ઔષધ કામ કરતુ બંધ થાય ત્યારે આ ઔષધનો સમય શરૂ થાય છે હોમીયોપથીમાં વપરાતા હેપાર સલ્ફને મળતું આ ઔષધ છે પણ તેના કરતાં આ ઘણું ભારે કામ કરે છે-આ વધારે વેગથી કામ કરે છે અને ઉંડાણમાં વધારે કામ કરે છે. ફળતરમાં એ નં. ૮ની તીક્ષ્ણ વેદના અને નં. ૬ની બહેર મારી જવાની સ્થિતિ એ બેની વચ્ચેની ભૂમિકામાં વપરાય છે એટલે અતિતીક્ષ્ણ વેદના નહિ હોય તેમ જ તે ભાગમાં મજ્જાતન્તુઓ આઘાતને ન પામ્યા હોય તો ત્યાં આ અપાય છે.

રો કરી આ ઔષધને વૃશ્ચિક રાશિ જેની અસર જનનેન્દ્રિયપર છે તેના પ્રતિનિધિરૂપ જણાવે છે. આ રાશિમાં સૂર્ય તા. ૨૩મી

અક્ટોબરે પ્રવેશે છે અને નવેમ્બરની તા. ૨૨મી સુધી રહે છે. આ રાશિમાં જન્મેલા મનુષ્યોની આકર્ષણ સત્તા અધિક હોય છે અને એ-મનામાં ગુપ્ત તેજ રહે છે કે જે નિપત્તિથી બહાર પ્રકાશે છે તે જ પ્રમાણે આ ક્ષારમાં તેજસ્ રહે છે કે જે એને પાણીસાથે મિશ્રિત કરવાથી બહાર આવે છે. એનો અધિપતિ મંગલ છે અને એના સૂક્ષ્મ વર્ણ તે પીળો તપખીરીઓ તથા શ્યામ છે વૃશ્ચિક એ જલચર રાશિ છે.

આ ક્ષાર માત્ર પિત્તમાં જ જણાય છે અને તે પણ સ્થાયીરૂપે નહિ તેથી ડૉ. સુસ્લરે પાછલા ભાગમા આ ઔષધને જીવનરસાયનશાસ્ત્રની મર્યાદાથી કાઢી નાંખ્યુ છે અને એને સ્થાને નં. ૧૨ તથા નં. ૧૦થી કામ લેવાનુ સૂચવ્યું છે.

પ્રકરણ ૩.

નં. ૩. (કેલ્કરીઆ ફ્લોરાઇડ. CALC. FL.)

નામોવગેરે.

આ ઔષધને કેલ્કેરીઆ ફ્લોરિકા, કેલસ્યમ ફ્લોરાઇડ, કેલ્શી-આઇ ફ્લોરિડમ, કેલ્કેરીઆ, ફ્લોરેટા, ફ્લુઓર સ્પાર, ફ્લોરાઇડ ઓફ લાઇમ આદિ નામો અપાય છે અને રસાયનશાસ્ત્રમા CaF_2 એ સંજ્ઞાથી લખાય છે. એમા લગભગ ૫૮.૨૧ ભાગ કેલ્સ્યમ આવે છે. પાણીમા એ ક્ષાર મળી જતો નથી પણ ગંધકનો તેજાબ જો એના પર રેડીએ છીએ તો એનુ પૃથક્કરણ થઇ હાઇડ્રોફ્લુઓરિક એસિડ છુટું પડે છે.

ગુણસ્વભાવ.

અસ્થિની સપાટીના ભાગમા તથા દાંતનો જે બહારનો ચળકતો ભાગ છે તેમાં એ રહે છે, અને તેસાથે શરીરસ્થ સંયોજકજાલના સ્થિતિસ્થાપક રેશામાં એ રહેલો છે આ સ્થિતિસ્થાપક એટલે સંકોચ વિકાસ પામનાર રેશા ત્વચા, રક્તવાહિની શિરાઓ, સંયોજકજાલ વગેરેમાં રહેલા છે. એ સંયોજકજાલ (Connective tissue) શરીરના ઘણાખરા ભાગમા છે પણ તેનું યથાર્થ જ્ઞાન શારીરશાસ્ત્રના પાકા અભ્યાસવિના થવુ કઠિન છે એના એક અવયવરૂપ આ સંકોચ કરનાર રેશાઓ છે. સંકોચ વિકાસ પામનાર સર્વ પદાર્થોનુ વિકાસ પામ્યા પછી સંકોચાવાનુ જે સામર્થ્ય છે તે આ ક્ષારને લીધે જ છે. આથી

જ્યારે એ ક્ષાર ન્યૂન થઇ જાય છે ત્યારે એ સામર્થ્ય જતું રહે છે અને તેથી એ સર્વ અવયવો ઢીલા ઢબ થઇ પહોળા થઇ પડી રહે છે. આ હેતુને લીધે આંતરડામાં મળનો સંચય થયા કરતો હોય અને એ સંકોચાઇ તેને બહાર કાઢવા અસમર્થ હોય, મૂત્રકોશ ભરાઇ જઇ તેનાથી મૂત્ર બહાર કઢાતું નહિ હોય, ઋતિકાનું ગર્ભસ્થાન પ્રસવ પછી સંકોચાવું જોઇએ તે સંકોચાતું નહિ હોય, રક્તવાહિની શિરાઓ ઢીલી થઇ વિકાસ પામી રહે અને સંકોચાતી નહિ હોય, વગેરે વિવિધ સ્થળે સંકોચ કરવાનું અસામર્થ્ય જ્યાં જણાય ત્યાં એ વપરાય છે. આ ક્ષાર આહારમાંથી પ્રાપ્ત થતા એલ્યુમેનસાથે મળી તેમાંથી આ સંકોચક પોટાને ઉપન્ન કરે છે અને તેથી નષ્ટ થઇ ગયેલું સંકોચાવાનું સામર્થ્ય તે તે અવયવને આપે છે. વળી રસવાહિશિરાવ્યુહમાં (Lymphatic system) જ્યારે આવી શિથિલતા થઈ રહે છે ત્યારે એ ભાગમાંનો ઘન થયેલો પરીજન (solid exudation) પુનઃ પાતળો થઇ અભિસરણમાં ચાલતો નથી અને તેથી ત્યાં અતિકઠિણતાવાળો થઇ રહે છે.

આ સ્વભાવને લીધે આ ક્ષાર નં. ૧ની સાથે અસ્થિના વ્યાધિઓમાં મળતો છે, નં. ૧ સામર્થ્યસામાન્ય આપનાર હોવાથી આ ક્ષારને મદદ કરનાર છે; રક્તવાહિની શિરાના સંકોચક બલમાં નં. ૪ની સાથે મળતો છે, અગર જો તેના કરતાં અતિવેગથી એ કામ કરે છે, અને વિકાસતા આગુનાએ નં. ૮થી વિરૂદ્ધ છે.

આ ક્ષારને સૂચવનાર ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ આ પ્રમાણે છે:-

(૧) જીભ ઉપર કાતરા પડી જવા. (૨) પથ્થર જેવા કઠણ સોજા, તથા ઝર્ણ સોજા (નં. ૧૦). (૩) ત્વચાના કોઈ પણ ભાગમાં **ચીરા** પડવા. (૪) ઘટ્ટ, પીળો અથવા લીલો પણ કણી પડતો બળખો પડવો. (૫) અસ્થિના ઉપરના ભાગમાં વ્યાધિ થવો. (૬) પાયુ, ગર્ભસ્થાન વગેરેનો **સ્થાનભ્રંશ.** (૭) અવયવની **પ્રશિથિલ** સ્થિતિ અર્થાત્ વિકાસ પામી રહેલી સ્થિતિ. (૮) ફિડલપર ગજ ખરાબ રીતે ઘસવાથી જેવો ચીરતા હોઇએ તેવો અથવા ઘર્ષણના જેવો અવાજ થાય છે તેવો અવાજ દરદીને સંભળાતો હોય અને તેની નિદાને ખબર પહોંચતું હોય તો તે ગમે તે વ્યાધિમાં હોય તોપણ આ ક્ષારને સૂચવે છે.

ખાસીઓત:—ભેજવાળી હવામાં વ્યાધિનો વધારો થવો, અને સેક કરવાથી અથવા દાબવા ઘસવાથી સારું લાગવું.

આ ક્ષાર આ વ્યાધિઓ તથા ચિન્હોમાં વપરાય છેઃ—

અસ્થિમાનની સપાટીના વ્યાધિમાં (નં. ૧ સાથે), અસ્થિના ભાગમાં વાગ્યું હોય તો ત્યાં, દાંત પડી જતા હોય તો, અસ્થિભાગમાં કઠણ ગાંઠ થાય તો તેમાં, પાકેલા ભાગની આસપાસ **સખત** ધાર બંધાય તો તેમાં વપરાય છે. પ્રસવસમયે ગર્ભસ્થાનને **સંકોચવામાં**, **અર્શ**, રક્તવાહિની શિરાઓનો વિકાસ (aneurism, varicose veins), બંધકોશ (નં. ૩ અને ૧૨), અતિઆર્તવ, મોતીઓ (નં. ૩—૩૦૧), નાક મીડાઇ જાય તેવો શ્લેષ્મ, ગળાના કાકડાનું વધવું, રક્તાશયવૃદ્ધિ, વૃષણવૃદ્ધિ. ગર્ભસ્થાનનું વળવું તથા ભ્રંશ, આંખનાં પોપચાં નીચે પડેલાં જ રહેવાં,·પાયુસ્થાનમાં હાથપર અને પગપર કાતરા અથવા ચીરા પડવા, ઉટાંટીયું, વાયુસ્રાવ વગેરે વ્યાધિઓમાં અકસીર ઉપાયરૂપે વપરાય છે.

આ શિવાય નીચે પ્રમાણેનાં કેટલાક ચિન્હો અને સ્થિતિઓમાં પણ આ ક્ષાર વપરાય છે—મૂર્છા આવી જાય એવી પાછલે પહોરે થતી ઉલટીની સાથેની શિરોવેદના કે જે સાંજના ભાગમાં સારી થાય, વિશેષ જોવામાં આવવાથી આંખે ઝાંખ વળવી, મોઢું ઘણું સુકાવું, દાંતના વ્યાધિઓ, હેડકી, અતિશય પીશાબ થવો અને વારવાર હાજત થવી અથવા થોડો જ પીશાબ થવો અને તે વાસમારતો અને અતિપીતરક્ત હોવો, વૃષણમાં જલ ભરાવું, ઉપદંશ, કઠણ ચાંદી, સ્તનમાં સખત ગાંઠ, જીર્ણ ટચકીયું, રસોળી, અસ્થિનો સડો, અસ્થિગોક, આખો દિવસ અને વિશેષ કરીને સવારે સુસ્તી અને અશક્તિ લાગવી, ભયંકર સ્વપ્નાં આવવાં અથવા નવીન દેખાવો તથા સ્થાનો દેખાવાં, જીભ સુકી અને તપખીરીયા રંગની થવી, ભૂરી નસોનું સુઝી જવું, અસ્થિ ઉપરના વ્યાધિઓ, વગેરે **સૂતિકાનું આ ખાસ ઔષધ છે.**

આ ઔષધની ઉંચી પાવર ખાસ કરીને અસ્થિના વ્યાધિમાં સારો લાભ કરે છે જેથી એ વાપરવું સારૂં છે. ડો. સુસ્લર ૧૨ઠની પાવરનું વાપરવા ભલામણ કરે છે અને ત્વચા બહાર લગાડવામાં પણ એ લેવું જ એવી ભલામણ કરવામાં આવે છે (જેમકે ચીરા, આમણ નીકળવી, અર્શ, અસ્થિમાં વાગવું, રસોળી વગેરેમાં) તેમાટે વીશ ગ્રેઇન દવા અર્ધ ગ્લાસ પાણીમાં નાખી રૂ, લિન્ટ વગેરે બોળી પોતાં મૂકવાં અથવા વેસેલાઇનમાં નાખી મલમ બનાવવો.

આ નં. ૩ ક્ષારનાં માનસ ચિન્હો તથા ગળાના ચિન્હો હોમીઓપથિક કેલ્કેરિઅમ કાર્બોનેને મળતાં છે અને નિદ્રાનાં ચિન્હો ફલુ-

પીશાબ થવો; વીર્યસ્ખલન, રજોદર્શનસમયે આવતી મુંઝ, ત્રણ ત્રણ અઠવાડીએ આર્તવ દેખાવો, અતિઆર્તવ, યેનિવરમ, યેનિશુંકતા, સગર્ભાને થતું વમન (નં. ૯ ખાસ છે), લુખી ઉધરસ, શ્વાસરૂંધન, પડખાની શૂળ, ખખરી બાઝવી, રક્તાશયવૃદ્ધિ, રક્તાશયની ફડક, શિરાઓનો સોજો, ટાઢને લીધે બેસી રહી જતી, સધિવા, હાથેલી ઉતી લાગવી; આળસ આવ્યા કરવું, પાછલે પહોરે ઝોકા આવ્યા કરવા, વગેરે; સર્વ પ્રકારના જ્વરમાં, તેમ જ ન્યુમોનીયા (ત્રિદોષ), મરડોઆદિ સર્વ પ્રકારના વરમમાં, લચકમાત્રના આરંભમાં, ત્વચાના રોગના આરંભમાં તેમ જ પાકતું હોય તેમાં મારતા ઝટકાની વેદના મટાડવા આ ઔષધ વપરાય છે. આ સર્વ અટકાવવા પણ આ જ ક્ષાર વપરાય છે.

આ ક્ષાર શારીરવૃદ્ધિ કરે છે, બલ આપનાર છે, દસ્તને સાફ આણે છે. નબળાઇ આણનાર વ્યાધિમાત્રમાં કે જ્યાં રક્ત બગડે છે તેમાં જઠરની મંદતામાં અને પાચનક્રિયા વધારવામાં આ ક્ષાર ઉપયોગી છે.

ડૉ. સુસ્લર આ ક્ષારની ૬xથી ૧૨x સુધીની પાવરની ભલામણ કરે છે, અને તેમાં સાધારણ ઉપયોગમાં ૧૨x લેવાનું સૂચવે છે. ૧૨xથી નીચેની પાવરનું એ ઔષધ રાત્રિના ભાગમાં આપવામાં આવે છે તો એ ઉંઘમાં વિક્ષેપ કરે છે. જ્યાં એ ઔષધ બહાર લગાડી શકાય તેમ હોય છે,–જેમકે આંખઉપર પોતાં મૂકવામાં, વાગ્યાઉપર ચોપડવામાં, નસકોરી ફુટતી હોય ત્યાં દાબવામાં વગેરે–ત્યાં એને તે પ્રકારે લગાડવાની પણ જરૂર છે. 'શ્લેષ્મ, ઑંમના વ્યાધિઓ, પ્રમેહઆદિમાં ૨૦૦xનું વાપરવાથી વહેલો આરામ થયેલો બીજા ડાક્ટરો જણાવે છે.

આ ક્ષારની ન્યૂનતા થયે ઘણું કરીને નં. ૫ની ન્યૂનતા તરત જ થાય છે, તેથી તત્કાળ આ ક્ષારનો ઉપયોગ કરાયો હોય તો ઠીક છે, નહિ તો એની સાથે નં. ૫ પણ વારાફરતી ઘણે ખરે પ્રસંગે આપવાની જરૂર રહે છે.

આ ક્ષાર નં. ૪ હોમીયોપથીના એકોનાઇટને મળતો છે અર્થાત્ એકોનાઇટનું કામ એ સારે છે. એકોનાઇટ તથા જેલ્સેમ૰ની ભષ્મમાં રહેલો આ ક્ષાર છે. એકોનાઇટ જે કામ કરે છે તેનું કારણ એ જ છે કે એમાં આ ક્ષાર રહેલો છે. શરીર સુકાવવામાં–પાંડુરોગમાં ચાઇનાનું કામ આ સારે છે અને તેનું કારણ કે ચાઇનામાં પણ આ ક્ષાર રહેલો છે. ચાઇના જે વૃક્ષમાંથી તૈયાર કરાય છે તે વૃક્ષ લોહવાળી જમીનમાં જ ઉગતું જણાય છે. શ્વસનયંત્રના વ્યાધિમાં લોહ તથા ફોસ્ફરસ એ બંને કરતાં આ ક્ષાર અતિઘણો ગુણ કરનાર છે. વળી

બેલાડોના, ફાયોનિયા અને આરનિકાનાં ચિન્હો પણ નં. ૪નાં ચિન્હો સાથે મળે છે. પાંડુરોગમાં નં. ૧ ની પહેલાં અથવા પછી નં. ૪ આપવો. અર્શમાં નં. ૩ અને મધુમેહમાં નં. ૧૧ની સાથે આ પણ આપવાની જરૂર રહે છે.

ડૉ. કેરી મીનરાશિ કે જે પગમાં રહેલી છે અને જેમાં સૂર્ય ૧૯મી ફેબ્રુઆરીથી ૨૧મી માર્ચસુધી રહે છે તેના પ્રતિનિધિરૂપ આ ઔષધને ગણે છે. એ રાશિમાં જન્મેલા પુરુષોના હાથમાં આકર્ષણ-સત્તા અધિક હોય છે તેમ આ ક્ષારમાં ઓક્સીજનને આકર્ષણ કરવાની સત્તા છે. એના અધિપતિ ગુરૂ છે અને સૂક્ષ્મ રંગ શ્વેત, નીલમનો લીલો અને શ્યામ છે. આ લોહના અણુઓ જ વનસ્પતિવર્ગમાં લીલાશ આણનાર છે. એ કામ લોહ તથા પોટાસ્યમ સલ્ફેઈટ કરે છે. સુકાઈ જતાં અને પીળાં પડતાં પાંદડાં ઉપર લોહનો ગમે તે ક્ષાર લગાડવામાં આવે છે તો તે પાંદડાંનો વર્ણ લીલો થઈ જાય છે, એ રસાયનશાસ્ત્રના નિયમથી સિદ્ધ છે.

પ્રકરણ ૫.

નં. ૫. (કાલિ. મ્યૂર. KALI. MUR.*)

નામોવગેરે.

પોટાસ્યમ ક્લોરાઈડ, કાલિ ક્લોરેટમ, કાલિ ક્લોરાઈડમ, પોટાસિઆઈ ક્લોરાઈડમ, ક્લોરાઈડ ઓફ્ પોટાશ ઇત્યાદિ આ ક્ષારનાં નામો છે, અને એની રસાયનશાસ્ત્રની સંજ્ઞા KCl છે. પોટાશધાતુનો બીજો ક્ષાર પણ થાય છે કે જેનું નામ કાલિ ક્લોરિકમ અથવા પોટાશ ક્લોરસ છે અને જેની રસાયનશાસ્ત્રસંજ્ઞા $KClO_3$ છે, પણ એ ક્ષારથી આ ક્લોરાઇડ ઓફ્ પોટાશ ભિન્ન ક્ષાર છે. પૃથ્વીમાં કારનેલાઈટ નામના ખનિજના રૂપમાં આ ક્ષાર નીકળે છે અને શુદ્ધ પોટાસ્યમ કારબોનેટ સાથે હાઈડ્રોક્લોરિક ઍસિડ મેળવવાથી એ કૃત્રિમ રીતે પણ તૈયાર થઈ શકે છે આ ક્ષાર પોતાથી ત્રણ ગણા પાણીમા અથવા દ્વિગુણ ઉના પાણીમાં ભેળવવાથી ઓગળી જાય છે અને સખત દારમાં ઓગળતો નથી.

ગુણસ્વભાવ.

શરીરમાં આ ક્ષારની સ્થિતિ રક્તના અણુઓમાં, સ્નાયુમાં, મજ્જા-

---

* આ ક્ષારોનો ઉચ્ચાર "કૅલિ" થાય છે પણ કાલિ શબ્દનો પ્રચાર ઘણે સ્થલે જોવાથી અત્ર તે રાખ્યો છે.

તન્તુ અને મસ્તિષ્કના પોટામાં અને પોટાવચ્ચે રહેલા પ્રવાહી પદાર્થમાં છે આ ક્ષારને લીધે નવા મસ્તિષ્કના પોટા ઉત્પન્ન થાય છે શરીરમાં જેમ ઈંડાની સફેતીજેવો એલ્બ્યુમેન નામનો પદાર્થ છે કે જેની સાથે નં. ૧ને રાસાયનિક પ્રીતિ છે તેવો જ એક ફાઈબ્રિન નામનો બીજો પદાર્થ છે એ ફાઈબ્રિન રંગે ધોળો છે (દુધ જેવો શ્વેત છે), અને એ જ શ્લેષ્મ થયા પછી પડતા શ્વેત બળખામાં, પ્રદરમાં, ફોલ્લીમાથી નીકળતા ધોળા રસમા, વગેરેમા દેખાય છે. પર નહિ તેપ અને શ્વેત વર્ણના દેખાય એ આ ફાઇબ્રિનની નિશાની છે. એ ફાઈબ્રિનસાથે આ ન પના ક્ષારને ખાસ પ્રીતિ છે એ ફાઈબ્રિન શરીરમાં આવશ્યક પદાર્થ છે અને તેની વ્યવસ્થા આ ક્ષાર કરે છે જ્યારે આ ક્ષારની ન્યૂનતા થાય છે ત્યારે એ ફાઈબ્રિનને શરીરમાં કામે લગાડનાર કારીગરના અભાવને લીધે એ નકામો થઈ રહે છે અને તેથી શરીર પ્રકૃતિ એને બહાર કાઢવા યત્ન કરે છે અને તેથી શ્લેષ્મરૂપે, પ્રદરરૂપે, પીશાબવાટે, ફોલ્લાવાટે વગેરે ગમે તે પ્રકારે એ બહાર નીકળે છે. પણ એ સર્વ એ જ સૂચવે છે કે એને કામે લગાડનાર કારીગર રજાપર છે માટે તેને મોકલો, અર્થાત્ ન પ શરીરમા જોઈએ છે. ફાઈબ્રિન વિષ નથી પણ શરીરને ટકાવનાર આવશ્યક પદાર્થ છે એ જ ફાઈબ્રિન જ્યારે સુકાઈ જાય છે ત્યારે ધોળી પોપડી તે ભાગમાં બાઝે છે, એ પણ ન પને જ સૂચવે છે. આ સાથે આ ક્ષાર યકૃતનો ઉત્તેજક છે તેથી યકૃતની મંદતાથી થતા સઘળા વ્યાધિઓમાં—અજીર્ણ, મિષ્ટાન્ન ખાવાથી થતો અપચો, શિરોવેદના, ધોળો દસ્ત, ઉલટીમા ધોળા પદાર્થનું નીકળવુ–ઇત્યાદિ સર્વમા ઔષધરૂપ છે વરમમાત્રમાં આરંભમાં

વોકરના મતપ્રમાણે નં. ૭ વધારે સારી રીતે કરે છે કેમકે તેમાં ગંધકનો તેજાબ છે.)

આ ક્ષાર નં. ૪ પછી ઘણી વાર અપાય છે. શિરાઓને અતિશય સંકોચવાનું સામર્થ્ય આ ક્ષારમાં છે. એ યકૃતસંબંધમાં નં. ૧૧ થી વિરોધી છે. નં. ૧૧ અધિક પિત્તને વ્યવસ્થામાં આણે છે અને નં. ૫ યકૃત્ અને પ્લીહપર અસર કરનાર હોવાથી પિત્તને કાઢે છે. કોમળ અવયવના સોજામાં આ નં. ૫ અપાય છે અને અસ્થિ વગેરેના સોજામાં નં. ૧ તથા નં. ૩ અપાય છે. ગાંઠ જો પોચી હોય તો નં. ૫ અને અતિકઠણ હોય તો નં. ૩ તથા નં. ૧ અપાય છે. વરમમાં આ ક્ષાર પછી ન. ૭, ૧૨ અને ૨ આપવાનો યોગ આવે છે. ન. ૫નું રાજ્ય મટે છે એટલે નં. ૨નું અથવા નં. ૭નું શરૂ થાય છે.

આ ક્ષારના સૂચક ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ આ પ્રમાણે છેઃ-

(૧) કફપ્રકૃતિ. (૨) શરીરના કોઈ પણ અવયવમાંથી નીકળતું સોડી કાળું તથા ગઠ્ઠાવાળું હોવું. (૩) લોહીમિશ્રિત આમ પડવો, અથવા ધોળો દસ્ત થવો. (૪) દુધ જેવું અથવા ડોળું મૂત્ર (૫) કોઈ પણ સ્થળેથી જાડો ધોળો રસ નીકળવો અથવા ધોળી પોપડી ઉખડવી. (૬) યકૃતની મંદતા તથા પ્લીહનો સોજો. (૭) આંખ મોટી અને બહાર નીકળતી જણાવી. (જો આંખની નીચે કાળો ભાગ દેખાય તો તે ન. ૧૦ને સૂચવે છે) (૮) વરમ અને સોજમાત્ર અને તેમા ખાસ કરીને અતિસખત નહિ એવી ગાંઠ. (જીર્ણ ગ્રંથિશોફમાં નં. ૧.) (૯) પથારીમાં સુવાથી પથારીની ગરમીથી વધતુ કળતર. (૧૦) કોઈ પણ અવયવની વૃદ્ધિ (૧૧) જીભઉપર જાડો ધોળો થર. (૧૨) વરમની દ્વિતીય ભૂમિકા. (૧૩) એસિડથી ઉલટી એટલે એલ્કેલાઇન સ્થિતિ (આમા નં. ૯ પણ પ્રસંગે સૂચવાય છે) (૧૪) રસવાહિની શિરાના વ્યાધિ

ખાસીએતઃ-જઠર અને પેટુની વેદના ઘીવાળા મિષ્ટાન્ન ખાવાથી વધે છે અને વાની તથા કળતરની વેદના ગતિથી વધે છે.

આ ક્ષાર નીચેના વ્યાધિઓ તથા ચિન્હોમાં અપાય છેઃ

અંધકારા, તાત્કાલિક થયેલી ગાંઠ, જીર્ણ ઉપદંશ, કુમળી ચાંદી, પ્રમેહ, ટાઇફોઇડ નામનો જ્વર, રતવા, ઉટાંટીયુ, ડિપ્થેરીઆ નામનો ભયંકર વ્યાધિ, ફેફર, મરડો, સાદ બેસી જવો, ઓરી અથવા ગોમરૂથી જણાતા પરિણામો, ગાલપચોરીઆ, રક્તાશયનો પડદો, ફેફસાનો

પડદો, આંતરડાનો પડદો ઇત્યાદિ સર્વના વરમોની દ્વિતીય ભૂમિકા, વૃષણવૃદ્ધિ, કોથળીનું જાડું થવું (Elephantiasis of the Scrotum), રાશી, ઝીણી રસોળી, કૃષ્ણમંડળનું સપાટીપરનું ચાંદું (ઊંડા ચાંદામાટે નં. ૨ છે), આંખ દુઃખવા આવી તેમાંથી ધોળા ચીપડા નીકળવા, દાઝવું, શ્લેષ્મ, ઉધરસ, કાનની અંદર સોજા થવાથી થયેલી બહેરાશ, કમળો (નં. ૧૧ વાપર્યા પછી), ઠંડીથી થયેલો કમળો, પિત્તને લીધે થતી શિરોવેદના, અતિસાર, ધોળા દસ્ત, ચુલીયું, લોહીનું વમન, પ્રદર, ત્રિદોષ, હડખાઇ ઉધરસ (નં. ૮ સાથે), હૃદયની ફડક, મોતીયો (નં. ૩ ની પછી), ઉંઘ આવતાં કાનમાં અવાજ સંભળાવો, પાછલે પહોરે નસકોરી ફુટવી, બંધકોશ સહિત કડવો સ્વાદ, કૃમિ (નં. ૧૦ સાથે), અર્શ, પીશાબમાં યુરિક એસિડ, અનાર્તવ અથવા અતિ મોડો આર્તવ, અતિ વહેલો આર્તવ, સૂતિકાજ્વર, સ્તન ચઢવાં, એમ્બોલિઝમ, સધિવાજન્ય જ્વર, અસ્વસ્થ નિદ્રા, ત્વક્રોગમાત્ર કે જેમાં ફાઇબ્રિન નીકળતું હોય; મસા, શીતળા કાઢવાથી થતી હાનિ, વગેરે.

આ ક્ષાર ૬xથી ૧૨x પાવરનો ડૉ. સુસલર પ્રથમ વાપરતા પણ પછીથી ૩x, ૪x વધારે પસંદ કરતા. દાઝવામાં, સંધિવા વગેરેમાં બને ત્યાં બહાર પોતારૂપે લગાડવામાં પણ વપરાય છે અને મોઢાના વ્યાધિઓમાં કોગળા કરવામાં પણ વપરાય છે. (એક ગ્લાસ પાણીમાં ૩x વાળા ક્ષારના ૧૦થી ૧૫ ગ્રેઇન નાંખી કોગળા કરવામાં વાપરવો.)

આ ક્ષાર નં. ૫ ને હોમીયોપથીમાં મળતાં આવનાર ઔષધો તે બ્રાયોનિયા, મર્ક્યુરી, એપિસ, થુજા, સ્પોનજીઆ, આયોડિન, પલ્સેટિલા, રહસ અને સલ્ફર છે. ઉપદંશમાં આ નં. ૫ની પછી નં. ૭ તથા નં. ૧૨ આપવામાં આવે છે, હોમીયોપથીમાં જે ભાગ સલ્ફર ભજવે છે તે ભાગ જીવનરસાયનમાં નં. ૫ ભજવે છે. એની અસર ઊંડી છે અને એનું વલણ બહાર કાઢવાનું છે. ગાળે ગાળે આપવાના ઔષધરૂપે પણ એ વપરાય છે અને બીજાં ઔષધને અસર કરવા તૈયારી કરે છે. આ ક્ષાર પછી ઘણીવાર નં. ૨ આપવાનો હોય છે; નં. ૫થી શરૂ કરાયેલો આરામ નં. ૨ પૂર્ણ કરે છે.

ડૉ. કેરી આ ક્ષારની મિથુનરાશિ લે છે. એ રાશિમાં સૂર્ય ૨૦મી મેથી ૨૧મી જૂનસુધી રહે છે. ઘણાખરા નવી શોધ કરનાર, પ્રખર વક્તાઓ વગેરે આ રાશિમાં જન્મેલા હોય છે. શરીરમાં હાથ અને ખભા એ રાશિના ગણાય છે. જેમ આ રાશિમાં જન્મેલા બહાર

નામ કાઢવામા કુશલ હોય છે તેમ આ ક્ષાર પણ શ્રાધ્ધિન બનાવે છે અને એરૂપ મુખ્ય અવયવવાળુ માસ અસ્થિની આસપાસ રહી એક માણસને ઇતરથી પૃથક્રૂપે જણાવનાર બહારની આકૃતિને રચે છે આ રાશિનો અધિપતિ બુધ છે અને એના સૂક્ષ્મ રગ તે લાલ, ભૂરો અને ધોળો છે

પ્રકરણ ૬.

નં. ૬ (કાલિ. ફોસ. KALI PHOS.)

નામોવગેરે.

પોટાસ્યમ ફોસ્ફેઇટ, પોટાસિઆ ફોસ્ફસ, ફોસ્ફેઇટ ઓફ પોટાશ ઇત્યાદિ આ ક્ષારના નામ છે અને એની રાસાયનિક સજ્ઞા K_2HPo_4 છે પોટાશ હાઇડ્રેઇટ અથવા પોટાશ કારબોનેટની સાથે ફોસ્ફોરિક એસિડ મિશ્રણ કરવાથી એ તૈયાર કરાય છે એ જલમા ઓગળી જાય છે અને દારૂમા ઓગળતો નથી એના પર શાસ્ત્રીય ક્રિયા કરી ઔષધ રૂપે વાપરવાના રૂપમા એ તૈયાર કરાય છે

ગુણસ્વભાવ.

શરીરસ્થ સર્વ પ્રવાહી પદાર્થો અને અવયવોમા એ રહેલો છે અને ખાસ કરીને મસ્તિષ્ક, મજ્જાતન્તુઓ, સ્નાયુ અને રક્તમા તથા પોટા મધ્યે રહેનાર રસોમા એની સ્થિતિ છે શરીર અવયવરૂપ થઇ રહેનાર સર્વ પદાર્થો અતિઆગ્રહથી આ ક્ષારને રાખે છે અને સર્વ પુષ્ટિ આપનાર પ્રવાહી પદાર્થોમા પણ એ રહે છે તેથી એની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ થાય છે પદાર્થોને ઓક્સીજનવાળા કરવાની શારીર ક્રિયાઓ, શ્વાસ પ્રશ્વાસમા થતો બે ગાસનો વિનિમય અને રક્તમા થતા રાસાયનિક ફેરફારો તથા ચરબીને સાબુરૂપમા લાવી તેને પુન ઓક્સીજનવાળી કરવાની ક્રિયા—આ સર્વ આ ક્ષાર કરે છે આ ક્ષાર એન્ટસેપ્ટિકને છે મજ્જાતન્તુઓને આ ક્ષારમા બોળી રાખવામા આવ્યા હોય તો તે લાબા વખતસુધી પોતાના સામર્થ્યથી રહિત થતા નથી અને એ સામર્થ્યને પૂર્ણપણે સાચવે છે એ પ્રયોગથી સિદ્ધ થયુ છે વળી મનમાં જે કાર્બોનિક વધુ જાય છે તેનુ પ્રમાણ કોઇ પ્રયોગથી ઓછુ કરવામા આવે છે તો તેથી શરીરમા એવી સ્થિતિ ઉપન કરી શકાય છે

ચકરી, મસ્તિષ્કમાં લોહી ન્યૂન થઇ જવું, મસ્તિષ્કનું ઉવાઇ જવું, વિદ્યાર્થીની શિરોવેદના; કાનમાં તમરાં બોલવાં, દર્શશક્તિની દુર્બલતા, બીઆમણો ચહેરો, આંખઆગળ કાળાં ચકામાં, કાનમાંથી દુર્ગંધ મારતું પરૂ નીકળવું, કાનમાં ખરજ, શ્રવણશક્તિની તીક્ષ્ણતા; નસોરી ફૂટવાની પ્રકૃતિ, સહેજ પવનમાં રહેતાં છીંક આવ્યા કરવી, નાકમાંથી પીળી પોપડી નીકળવી; ભુરાશ મારતો ચહેરો, આંખોમાં કુવા પડી જવા, કળતર (નં.૮), ખીલ, દાઢીના ભાગમાં ચૂંટ, મોં આવવું (તેમાં જ્યારે દુર્ગંધ મારતો શ્વાસ થાય ત્યારે),. રાખોડીઆ રંગનાં મોંમાં ચાંદાં પડવાં, અતિશય થુંક આવ્યા કરવું; સવારમાં જીભ અતિ સુકાવી, જીભપર તપખીરીયા રંગનો થર, જીભની ધારપર રતાશ તથા સોજો થવો; અવાળુમાંથી લોહી નીકળ્યા કરવાની પ્રકૃતિ, કહોતા દાંતની અતિવેદના, દાંત કકડાવવા; ગળામાંથી ખારો બળખો નીકળવો, ઉટાંટીયું (પેહેલી ભૂમિકામાં), જઠરનું ચાંદું, ખાધાં છતાં અતિશય ભૂખ અર્થાત્ વલખા મારતું મોં, ખાલી ગચરકાં આવવાં, અન્નજાતન્તુની શિથિલતાથી થતું અજીર્ણ, ઘેરૂં લીલું અથવા ભૂરૂં વમન; વાયુનો જઠરમાં સંચય અને તેથી જઠરનું આધ્માન, અત્યંત શિથિલતા આણનાર અતિસાર, કોલેરા, દુર્ગંધ મારતો વાયુસ્રાવ, ધોળા છાશજેવા દસ્ત, દસ્ત થયા પછી આમણુ નીકળવી અથવા એ ભાગ આળો લાગવો, બંધકોશ, તપખીરીઆ રંગનો અને લીલાસમિશ્રિત દસ્ત, અર્શ; અતિશય કામવૃત્તિ, નપુંસકપણું, રાત્રિએ વીર્યસ્રાવ, સંભોગ પછી અતિશય થાક, ઉપદંશનું ચાંદું, કાળો દુર્ગંધ મારતો આર્તવ, અત્યાર્તવ, અનાર્તવ, પ્રદર (પીળો સ્રાવ અને તે દાહ કરતો અથવા નારંગી રંગનો), આર્તવ પછી કામવિવૃદ્ધિ, છોકરાઓને સહેજ સહેજ પીશાબ અને તે વારંવાર થયા કરવો, મૂત્રાશયની નબળાઇ, મૂત્રનળમાંથી લોહી નીકળવું, બ્રાઇટનો વ્યાધિ, મધુમેહ, કેસરીઆ રંગનો પીશાબ થવો, મૂત્રનલમાં કંડુ, ગર્ભસ્રાવનો સંભવ, સૂતિકાજ્વરસંનિપાત, પ્રસવસમયે કષ્ટ (આ ક્ષારથી પ્રસવ સત્વર થાય છે); દમ, ખારો પીળો જાડો દુર્ગંધવાળો બળખો; રક્તાશયની શિથિલતા અર્થાત્ નાડીની મંદતા અને તેથી જણાતાં સર્વ ચિન્હો, રક્તાશયની ફડક, વચ્ચે વચ્ચે રહી જતી અનિયમિત મંદ નાડ, સર્વ પ્રકારના પક્ષાઘાત, કોઇ પણ અવયવનું બહેર મારી જવું અથવા રહી જવું, હાથપગે ચૂંટ, પગે દાહ થવો, મંદવાડ પછી સ્નાયુની શિથિલતા; સર્વ પ્રકારના કળતર (નં. ૮ જેવો), ફેફરૂં, નિદ્રાનો અભાવ; નિરંતર ચોર;લુંટારા,

ભૂત, પડી જવું ઇત્યાદિનાં સ્વપ્ન આવવાં, બાલકોમાં રાત્રિનો ભય અને તેથી ઉંઘમાં ચીસ પાડી જાગી ઉઠવું; વિષયનાં સ્વપ્નાં, ટાઇફસ જ્વર, ટાઇફોઇડ જ્વરની શિથિલતા, અતિશય જ્વર. વાસમારતો અતિપ્રસ્વેદ, ચૂંટ અથવા દુર્ગંધ નીકળતા સર્વ ત્વચાના રોગ, ચાહ, દારી, તમાખુથી થયેલી ખરાબ અમર, વગેરે અનેક વ્યાધિઓમાં આ વપરાય છે.

આ ક્ષાર સૂતિકામાટે અમૂલ્ય ઔષધ છે. પ્રસવપૂર્વે અને પ્રસવ પછી એ સર્વથા ઉપયોગી છે. "અરગટ" નામની દવાની જરૂર આ ક્ષાર વાપરનારને રહેતી નથી.

સાધારણ રીતે ૩xનો આ ક્ષાર વપરાય છે, અગર જો ૬૯ તથા ૧૨x અને એથી ઉંચી પાવરનો પણ ફત્તેહમંદ રીતે વપરાયો છે.

હોમીયોપથીમાં પલ્સેટિલા જે મજ્જાતન્તુનાં ચિન્હોને મટાડે છે તેનું કારણ એ જ છે કે એમાં નં. ૬નો ક્ષાર ઘણા પ્રમાણમાં રહેલો છે. મજ્જાતન્તુને શાન્ત પાડવાના કામમાં આ ક્ષાર હોમીયોપથીના ઇગ્નેશિ૦, કૉફીઆ, હાયોસિ૦ તથા કેમો૦ નું કામ સારે છે. મૂત્રકોથળીના વ્યાધિમાં નં. ૬ની પછી નં. ૮ આપવાથી પૂર્ણ આરામ થઇ રહે છે. હેમરેજમાં નં. ૬ પછી નં. ૯ આપવા જરૂર રહે છે.

ડૉ. કેરી આ ક્ષાર મેષરાશિ જે મસ્તકમાં રહે છે તેનો ગણે છે. સૂર્ય એ રાશિમાં ૨૧મી માર્ચથી તે ૧૯મી એપ્રિલસુધી રહે છે. આ રાશિમાં જન્મેલા પુરૂષો વિચારપ્રતાસંપન્ન, ખંત રાખીને કામ કરનાર અને નિશ્ચયબલવાળા હોય છે. આ જ પ્રમાણે મસ્તિષ્કના પોટાને રચનાર આ ક્ષાર છે. એ રાશિના અધિપતિ મંગલ અને નેપ્ચ્યુન છે અને એના સૂક્ષ્મ રંગ તે શ્વેત અને ગુલાબી છે.

પ્રકરણ ૭.

નં. ૭ (કાલિ સલ્ફ. KALI. SULPH.)

કાલિ સલ્ફયુરિકમ, પોટાસયમ સલ્ફેટ, કાલિ સલ્ફસ, સલ્ફેટ આફ પોટાશ ઇત્યાદિ આ ક્ષારનાં નામો છે અને K_2SO_4 એ રાસાયનિક સંજ્ઞા છે. જ્વાલામુખી પર્વતમાંથી નીકળતા લાવામાં એ સ્વાભાવિક રીતે રહેલો છે. દશ ગણા ઠંડા પાણીમાં અને ત્રણ ગણા ખખળતા પાણીમાં એ ઓગળી જાય છે.

આ ક્ષાર પ્રથમ તો શરીરસ્થ લોહના અણુઓસાથે મળવાથી શરીરમાં ઓકસીજન પહોંચાડે છે. આથી જ્વરમાં કે જ્યારે શરીરમાં પુરતું ઓકસીજન મળતું નથી ત્યારે આનો ઉપયોગ કરાય છે. આ ક્ષારની મુખ્ય અસર ત્વચાના તથા આભ્યંતર ત્વચાના પોટા ઉપર છે. સારી સ્થિતિમાં એ ત્વચાનાં છિદ્રોમાંથી સૂક્ષ્મ ધારા નીકળે છે જે પરસેવારૂપે જણાય છે. જ્યારે શરીરસ્થ તૈલ વ્યાપારવિનાનું થઈ રહે છે ત્યારે એ બહાર આવી ત્વચાનાં છિદ્રોને બંધ કરી દે છે તેથી ત્વચાદ્વારા બહાર નીકળી જતું શારીર વિષ અંદર ને અંદર રહે છે. આ ક્ષાર શરીરસ્થ તૈલને બનાવે છે અને તેને બરાબર કામે લગાડે છે. તેથી આ પ્રસંગમાં આ ક્ષાર આપવામાં આવે છે તો એ તૈલ પુનઃ વ્યાપારમાં જોડાવાથી છિદ્રોને બંધ કરતુ નથી અને તેથી સ્વેદનક્રિયા બરાબર ચાલે છે તેથી જ્વરવગેરેમાં જો નં. ૪થી સ્વેદ ન થાય તો આ ક્ષાર આપવામાં આવે છે આ રીતે આ ક્ષાર **સ્વેદક–ડાયફોરેટિક** છે પણ તેસાથે રક્તાશયની ગતિને મંદ કરનાર નથી. વળી એના તૈલસાથેના જે સંબંધ છે તેથી ગમે તે વ્યાધિમાં કે જ્યાં **ચીકણો પીળો પાણી** જેવો પદાર્થ બહાર નીકળે અથવા **પાતળી ચીકણી પીળી** પોપડી બંધાય ત્યાં આ ક્ષાર સૂચવાય છે એ ક્ષાર પ્રસ્વેદ બંધ થવાથી તથા શીતલા, રતવા, ઓરી વગેરે થોડાં દેખાઇ અંદર શમી જવાથી થતા વ્યાધિમાત્રમાં પણ અપાય છે. આ ક્ષારમાં ગંધકનો તેજાબ રહેલો છે તે જન્તુઘ્ન છે. તેથી પ્લેગ, ટાઇફોઇડ જ્વર આદિ જે જે વ્યાધિઓ જન્તુજન્ય મનાય છે તે સર્વમાં આ આપવામાં આવે છે. કેશ અને ખોપરીના ભાગપરની એની અસરને લીધે એ તાલ પડતી અટકાવે છે અને **ખોડો** મટાડે છે.

આ ક્ષારને સૂચવનાર ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) સૂક્ષ્મ જન્તુથી (Germs, bacilli) ઉત્પન્ન થનાર વ્યાધિઓ. (૨) દરદી સારૂ ઢગલો થઇ જાય તેવી (ટાઇફોઈડ) સ્થિતિ અને રુધિર વિષમય થવાની (Blood–poisoning) **શંકા** જેમાં રહે ત્યાં. (૩) ગુંગળાઇ જવાનું ભાન થાય તથા ખુલ્લી હવામાં સારું લાગે. (૪) શુષ્ક ત્વચા–પ્રસ્વેદ નહિ થવો. (નં. ૪ સાથે. આ અંશમાં એ નં. ૬થી તથા નં. ૧૨થી વિરોધી છે.) (૫) પાછલે પહોરે વધવા માંડે અને **સાંજસુધી** અથવા મધ્યરાત્રસુધી વધતા રહે તેવા જ્વર માત્ર, તથા અન્ય વ્યાધિઓ. (૬) (શ્લેષ્મ, પ્રદર, કેન્સર, અતિસારઆદિ સર્વમાં) સારૂ **પીળો** પાતળો અને **ચીક**ણો રસ બહાર નીકળે ત્યારે અથવા

ખુલ્લો રહેતાં લીલો થઇ જાય તેવો રસ બહાર નીકળે ત્યારે. (૭) **પી**ળી પાતળી અને સુકી નહિ પણ **ચી**કણી પોપડી ઉખડવી. (૮) જીભપર ચીકણો પીળો થર અને પ્રસંગે ધોળી ધાર. (૯) પ્રસ્વેદ લાવવા, ત્વચા ઉખડી જઈ સારી ત્વચા આણવા. (૧૦) (શીતલા, ઓરી, રતવા આદિ વિવિધ વ્યાધિઓમાં) શમી ગયેલા દાણા તથા ચકામાંને બહાર કાઢવા. (૧૧) એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ભટકતી વાની વેદના. (૧૨) આંતરડાના ભાગમાં અથવા છાતીમાંથી નીકળતા પદાર્થોમાં ગંધકતી વાસ. (૧૩) જીભ તથા ત્વચાનો કેન્સર. (૧૪) જઠરના વ્યાધિમાં જ્યારે નં. ૮ સૂચવાયા છતાં તે અસર નહિ કરે ત્યારે.

ખાસીએત:—સાયંકાલે થતી વૃદ્ધિ અને ખુલ્લાં હવામાં થતો આરામ, બંધ ઓરડીમાં થતો વધારો.

આ પ્રકારનાં ચિન્હોઉપરથી જ આ ઔષધ ઘણે અંશે વિવિધ **વ્યાધિ**માં વપરાય છે. એ વરમની તૃતીય ભૂમિકાનું ઔષધ છે. જ્યારે નં. ૫ કામ કરતું અટકે છે અને રંગ પીળો થાય છે ત્યારે આ સૂચવાય છે. ત્વચાનો કેન્સર, ખોડો, નખ બરાબર નહિ ઉગવા, વાળ ખરી જવા, શરદીને લીધે થયેલું પેટનું આધ્માન (નં. ૧ જેવી ગયેલા પેટમાટે છે,) હાથે પડખે દુખાવો થાય તેવો પેંઢુમાં વાયુનો સંચય, ઉષ્ણકટિબંધના સામાન્ય ઉપદ્રવો, અજીર્ણ (નં ૯ તથા ૫ બસ નહિ થાય તો), ઇત્યાદિમાં તથા ઉપર જણાવેલાં ચિન્હો જે જે વ્યાધિમાં થાય તે સર્વમાં એ વાપરવામાં આવે છે.

ડૉ. સુસ્લર આ ઔષધનો ઉપયોગ ૧૨x તથા ૬x પાવરમાં સારો માને છે.

ક્ષાર નં. ૭ને ઘણે અંશે મળતુ હોમીયોપથિક ઔષધ તે પલ્સેટિલા છે. પલ્સેટિલાનું પૃથક્કરણ કરતાં એમાં નં. ૭., નં. ૬ તથા નં. ૧ રહેલા જણાયા છે

ડૉ. કેરી કન્યારાશિના પ્રતિનિધિરૂપ આ ઔષધને ગણે છે. હસ્તનક્ષત્રમાં એ રાશિ રહેલી છે અને સૂર્ય એ રાશિમાં ઓગસ્ટની તા. ૨૨મીથી તે સપ્ટેમ્બરની તા. ૨૩મી સુધી રહે છે. આ રાશિમાં જન્મેલા પુરૂષો સ્વભાવથી જ રસાયનશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ થાય છે અને તેમને પ્રયોગ કરવાનો ઉત્સાહ રહે છે. તે પ્રકારે જઠર અને આંતરડાં એ શરીરની પ્રયોગશાળા છે. ત્યાં આ બુધના અધિપતિની રાશિવાળો ક્ષાર જે તૈલ બનાવે છે તે જ્યારે સમજાશે ત્યારે મોટો આશ્ચર્યકારક ચમત્કાર થશે. એ રાશિના સૂક્ષ્મ વર્ણો સોવર્ણ અને શ્યામ છે, અને તેમાં ભૂરાં ટપકાં છે.

પ્રકરણ ૮.

નં. ૮ (મેગ્નેશિઆં ફોસ. MAG.PHOS.)

નામોવગેરે.

મેગ્નેશિયા ફોસ્ફોરિકા, મેગ્નેશિઅમ-ફોસ્ફોરિકમ. ફોસ્ફેટ ઓફ મેગ્નેશિઆઇ ઇત્યાદિ આ ક્ષારનાં નામો છે અને $MgHPO_4$ $7(H_2O)$ એ એની રાસાયનિક સંજ્ઞા છે. વીલાયતી મીઠું અને સોડાનો ફોસ્ફેટ એ બે મિશ્રણ કરવાથી આ ક્ષાર તૈયાર થાય છે. પાણીમાં એ મહેનતે ઓગળી જાય છે. ક્રમકે ૩૨૨ ભાગ પાણીમાં ઘણો સમય આ ક્ષારના એક ભાગને રાખવામાં આવે છે તો તે તેમાં ઓગળી જાય છે. અનાજના દાણામાં આ ક્ષાર રહેલો છે.

ગુણસ્વભાવ.

આ ક્ષાર સ્નાયુ, મજ્જાતન્તુઓ, અસ્થિ, મસ્તિષ્ક, દાંત અને રુધિરના લાલ અણુમા રહેલો છે. તેમાં પણ એની મુખ્ય અસર મજ્જાતન્તુમાં તથા સ્નાયુમાં રહેલા શ્વેત રંગના જૂથાઉપર છે. એ શ્વેતરેશા (White fibers) ને આ ક્ષાર નિયમમાં રાખે છે, અને જે સૂક્ષ્મ તત્ત્વના એ રેશા બનેલા છે તે તત્ત્વને આ ક્ષાર એલ્બ્યુમેનમાંથી બનાવે છે. જ્યારે આ રેશામાં આ ક્ષારની ન્યૂનતા થાય છે ત્યારે એ રેશા સંકોચાય છે અને તેથી આચકી, તાણ, વંટઆદિ આવે છે. આંતરડામાં તથા મૂત્રાશયમાં રહેલા આ રેશા સંકોચાય છે ત્યારે આંતરડું અને મૂત્રાશય રહી રહીને સંકોચાય છે અને તેથી મળમૂત્ર રહી રહીને થોડા થોડા પ્રમાણમાં તથા પાતળું નીકળે છે. વળી આંતરડું સંકોચાવા માંડે ત્યારે સાફ સંકોચાઇ નહિ જાય તેમાટે સ્વભાવથી જ તેમાં વાયુ ભરાય છે અને વાયુના દબાણથી તે કંઇક વિકાસવાળું રહે છે પણ એ વાયુને લીધે ત્યાં વેદના થાય છે. આ ક્ષાર ઔષધરૂપે આપવામાં આવે છે કે તરત જ એ રેશાઓ તંગ મટી વિકસિત થઇ રહે છે અને તેથી વાયુસ્રાવ થઇ જાય છે, વાની વેદના મટે છે અને મલમૂત્ર રહી રહીને નહિ નીકળતાં યથાસ્થિતપણે નીકળે છે. છાતીમાં પણ આ રેશાની તંગ દશા થવાથી ભીંસાતું હોય તેવું ભાન થાય છે. આ ભાન—" ભીંસાતું હોય તેવું ભાન " (Constrictive feeling) એ ખાસ કરીને આ ક્ષારને સૂચવે છે. આ પ્રમાણે

આ ક્ષાર મોટામાં મોટુ Antispasmodic–સ્નાયુશૈથિલ્યકૃત–ઔષધ છે અને તેસાથે અસહ્ય તન્તુવેદનાને મટાડે છે તેથી Anodyne–પીડાશામક–ઔષધનુ કામ કરે છે રક્તવાહિનીમા રહેલા રેશાને શિથિલ કરવાથી રક્તવાહિની સંકોચાતી હોય તો આ ક્ષાર તેને વિકાસ પમાડી તેમાથી વધારે લોહીનો પ્રવાહ વહેવડાવે છે આથી આ ક્ષાર મૂત્રલ પણ થઇ શકે છે, અને રુધિરાભિસરણમા કઇ બાહ્ય પદાર્થથી પ્રતિબંધ થયો હોય તો તેને દૂર કરે છે આ ક્ષારને સૂચવનાર વેદના ઘણી વાર પ્રસ્વેદસહ હોય છે અને દરદી લખાઇ ગયેલો જણાય છે દરદી શ્રમિત લોથપોથ થઇ ગયેલો અને ટટાર બેશી નહિ શકે એવી ગમે તે વ્યાધિમા સ્થિતિ જણાય તો તે ઘણે પ્રસંગે આ ક્ષારને સૂચવે છે આ ક્ષારની અસર શિયાળામા અને ઠડીમાં વધારે થાય છે અને તેથી જે વેદનામા એ સૂચવાય છે તે વેદના ગરમીથી અને દાબવાથી આરામ પામનાર હોય છે

મજ્જાતન્તુની વેદના (Nerve-pain) માટે આ ક્ષારનો નં. ૧સાથે સબંધ છે મજ્જાતન્તુના વ્યાધિમાત્રનો પ્રદેશ આ બે ક્ષારે પોતાનામે વહેચી લીધેલો છે તેથી એ વેદનામા આ બંનેનો પ્રસંગે ઉપયોગ પડે છે જે વેદના શીતલતાથી મટે તે નં ૬ને સૂચવે છે અને ઉષ્ણતાથી મટે તે નં ૮ને સૂચવે છે અજીર્ણમા આ ક્ષાર ઉપયોગનો છે વળી નં ૧સાથે એ સબંધવાળો છે તેથી જ્યારે નં ૮ની ન્યૂનતા શરીરમા થાય છે ત્યારે શરીરયંત્ર નં ૮ને બદલે નં. ૧ના અણુઓથી પોતાનુ કામ લે છે તેથી નં. ૧ની ન્યૂનતા થાય છે માટે નં. ૮થી સહેજ સહેજ આરામ થાય પણ સાફ સારૂ, એ સૂચવાયા છતા, નહિ થઇ જાય તો ત્યા નં ૧ આપવાની જરૂર રહે છે આ ક્ષાર નં. ૪ અને નં ૩થી વિરોધી અસરવાળો છે નં. ૪ અને નં ૩ સંકોચ કરવા આપવામાં આવે છે ત્યારે આ વિકાસ કરવાને અપાય છે.

આ ક્ષારને સૂચવનાર ચિન્હો તથા સ્થિતિઓ આ પ્રમાણે છે

(૧) આચકો, તાણ અથવા વટ સ્નાયુની અને મજ્જાતન્તુઓની તંગ સ્થિતિને દૂર કરવા (Antispasmodic) (૨) મજ્જાતન્તુની વેદના અતિશય વેદના (Anti-pain, anodyne) (૩) પેટમાં વાયુનો સચય. (૪) જે વેદનામા ભીસનુ ભાન થતુ હોય અથવા જે વેદના રહી રહીને થતી હોય

ખાસીએતઃ—જમણી બાજુએ, ઠડીથી, ઠડા પવનથી, રાત્રિના પવનથી જે વેદના વધતી હોય અને દબાવવાથી અથવા સેક કરવાથી

કે ઉષ્ણતા લગાડવાથી કે એવડા વળવાથી જેમાં આરામ થતો હોય તે આ ક્ષારને ખાસ કરીને સૂચવે છે.

આ ક્ષાર નીચેનાં ચિન્હો તથા વ્યાધિઓમાં સાધારણ રીતે વપરાય છેઃ—

ઈન્દ્રિયભ્રમ, રડું રડું થઈ રહેવું, વસ્તુઓને એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ફેરવ ફેરવ દરદી કરતો હોય તો. રહી રહીને થતી તીક્ષ્ણ શિરોવેદના, ઠંડા પવનથી થએલી શિરોવેદના, આંખ આગળ તનખા દેખાવા, અતિશય ખોટો, માથાના પાછલા ભાગનો દુખાવો, આંખ-આગળ વિવિધ રંગ દેખાવા, એકને બદલે બે વસ્તુ દેખાવી, ડોળા સંકોચાવા, આંખે મજ્જાતન્તુની નબળાઇને લીધે ઝાંખ મારવી, માલકું જોવું, કળતર, ચૂટ, કાનમાં ચસકા મારવા, કાનની અંદરના ભાગ-માંના વ્યાધિમાત્રમાં (આ ક્ષારનો વિચાર કરવો), ગધનું ભાન જતું રહેવું, વારાફરતી નાક વહેવું અને બંધ થઇ જવું; ચહેરામાં કળતર—ખાસ કરીને જે કળતર જમણી બાજુનું હોય, બપોરપછી બે વાગે અને રાત્રે પથારીમાં સુવાથી વધતું હોય; મોઢું વારંવાર વાંકું વળ્યા કરવું, જીભ તોતડાવી, દાંતખીલી, શીતલ જલ પીવાથી અથવા દાતણ અડકવાથી વધતી દાંતની વેદના, દાંતની અતિશય વેદના, દાંત આવતાં થતા ઉપદ્રવો, જ્વરવિના તાણ થવી, ગળાનું અથવા છાતીનું બીસાવું, પેટમાં અથવા પેડુમાં ચુંક, મરોડ, ગુલ્મવાયુ, ચત્તા સુઇ નહિ શકાય તેવી પેટમાં કે પેડુમાં થતી વેદના, કોલેરા કે અતિસારમાં વંટ, અર્શની અતિશય વેદના, રહી રહીને દસ્ત ઉતરવો (બંધકોશ), પેટમાં અથવા પેડુમાં વાયુનો ગડગડાટ, મૂત્રની અવ્યવસ્થા કે જેમાં રહી રહીને પીશાબ થતો હોય, પીશાબ ઓછો થવો, રાત્રિએ વારંવાર પીશાબ કરવા ઉઠવું પડવું, મૂત્રમાં ફૉસ્ફેટ પ્રમાણકરતાં વધારે અથવા ઓછાં હોવાં, અતિકામવૃત્તિ; આર્તવ વખતે આવતી ચુંક, સ્ત્રિઅંડમાં કળતર, પીડિતાર્તવ, પ્રસવસમયે રહી રહીને આવતી પીડ, સૂતિકાજ્વરમાં આંચકી, ગર્ભસ્થાનનો સંકોચ, ઓર રહી જવી, નઠારી ઉધરસ, ઉટાંટીયું, સર્વ પ્રકારની સખત ઉધરસ, હેડકી, દમ; હૃદયશૂલ, રક્તાશયની ધડક, ખરજ, ક્ષયમાં જ્યારે કૅલ્કેરીઅસ ડિપોઝિટ થાય ત્યારે, સાએટિકા, જ્ઞાનતંતુ અને ગતિતન્તુમાત્રને પુષ્ટિ આપવા અને વ્યવસ્થિત કરવા—વગેરે વિવિધ વ્યાધિમાં એ વપરાય છે.

આ બારે ક્ષાર ઉષ્ણ જલસાથે લેવામાં આવે છે તો ઘણી વહેલી અસર કરે છે અને તેમાં પણ આ ક્ષાર બને ત્યાંસુધી ઉષ્ણ

જેલસાથે જ લેવા જરૂર છે. અડચણને લીધે પાણીવિના એમ ને એમ કે ઠંડા પાણીમાં લેવામા આવે તો તેથી એની અસર જતી રહેતી નથી ડૉ સમ્પર ૬x પાવરનો આ ક્ષાર વાપરવાની ભલામણ કરે છે પણ એ પાવરમા એ કામ નહિ કરતો જણાય ત્યા ઘણી વાર ૨x અથવા ૩xવાળો આરોગ્યકર જણાયો છે ગુલ્મવાયુમા ડૉ. મોરગન ૩૦xનો વાપરવા ભલામણ કરે છે, પણ સાધારણ મત એવુ છે કે જ્યારે હલકી પાવરવાળુ ઔષધ કામ નહિ કરે ત્યારે ચડતી પાવરવાળું વાપરવાથી લાભ થાય છે તેથી તે નિયમની જ ભલામણ ઘણાખરા કરે છે.

આ ક્ષારના વિરૂદ્ધ ઔષધમા નં ૪ અને નં ૩ છે અને તે જ પ્રમાણે બેલાડોના, જેલસેમ, લેકેસિસ પણ વિરૂદ્ધ છે તેથી નં ૮ના અધિક પ્રમાણથી જણાતી અગવડતા એ વિરૂદ્ધ ઔષધથી શમે છે.

આ ક્ષાર સિંહરાશિના પ્રતિનિધિરૂપ છે સૂર્ય જુલાઇની ૨૨મીથી ઓગષ્ટની ૨૨મી સુધી એ રાશિમા રહે છે આ રાશિમા જન્મેલા જેમ વિચાર કરવામા તથા કામ કરવામા અતિત્વરાવાળા હોય છે તેમ આ ક્ષારને સૂચવનાર ચિન્હો અતિત્વરાથી આવે છે અને આ ક્ષાર આપવાથી અતિત્વરાથી જ મટી જાય છે એ રાશિના અધિપતિ સૂર્ય છે અને એના સૂક્ષ્મ રંગ લાલ અને લીલો છે

પ્રકરણ ૯.

નં. ૯. (નેટ્રમ મ્યુર. NAT. MUR.)

નામોવગેરે.

નેટ્રમ મ્યુરિએટિકમ, સોડિઅમ ક્લોરાઇડ, ક્લોરાઇડ ઓફ સોડિઅમ, કોમન સોલ્ટ, ટેબલ સોલ્ટ, મીઠું (લવણ) ઇત્યાદિ આ ક્ષારના નામો છે અને NaCl એ રાસાયનિક સંજ્ઞા છે જગતમાં સર્વત્ર એ નીકળે છે અને પોતાથી ત્રણ ગણા પાણીમા એ ઓગળી જાય છે દારૂમા એ ઓગળી જતુ નથી પાણીમા નહિ ઓગળી જનારા એવા ઘણા પદાર્થો જેવા કે નં ૧ નો ક્ષારઆદિ મીઠાના પાણીમા ઓગળી જાય છે

ગુણસ્વભાવ.

શરીરના ઘન અને પ્રવાહી સર્વ અવયવમા આ ક્ષાર રહેલો છે

અને એનું મુખ્ય કામ તે તે વસ્તુમાં રહેલા જલની વ્યવસ્થા રાખવાનું છે. સોડિઅમ નામની ધાતુના ત્રણ ક્ષાર આ શાસ્ત્ર વાપરે છે—ક્લોરાઇડ, ફોસ્ફેઇટ અને સલ્ફેઇટ, અને એ ત્રણની અસર સારી રીતે ધ્યાનમાં રાખવાજેવી છે. સોડિઅમ ક્લોરાઇડ એટલે નં. ૯ તે તે પદાર્થમાંથી **પાણી જતું ન રહે** અને તે શુષ્ક થઇ નહિ જાય તેમ વ્યવસ્થા કરે છે, તેમ જ એક સ્થળે જલનો સંચય અધિક થાય અને બીજે સ્થળે જલ ઓછું થઈ જાય તેમ થવા દેતો નથી. નં. ૧૦ એટલે ફોસ્ફેઇટ લેક્ટિક એસિડને પૃથક્કરણ કરી શરીરમાં કંઇક **પાણીને ઉત્પન્ન** કરે છે અને સલ્ફેઇટ એટલે નં. ૧૧ વધેલા **પાણીને બહાર કાઢી નાંખે** છે. તેથી પાણીને નિયમમાં રાખવું એ નં. ૯નું કામ છે, બહાર કાઢી નાંખવું એ નં. ૧૧નું અને પાણીને ઉત્પન્ન કરવું એ નં. ૧૦નું કામ છે. આથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે નં. ૯ અને નં. ૧૧ આ અંશમાં વિરોધી છે, છતાં પ્રસંગે બંનેનો સાથે—વારાફરતી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, કેમકે જે ઉપયોગી જલ છે તેને સંઘરી રાખવું એ નં. ૯નું કામ છે, અને નકામા જલને બહાર કાઢી નાંખવું એ નં. ૧૧નું કામ છે. વળી શરીરના પ્રત્યેક પોટા (Cell) માં સોડા રહેલું છે. વિવિધ પોટાની અથવા સેલની વચ્ચે રહેલા પ્રવાહી પદાર્થમાં સોડિઅમ ક્લોરાઇડ છે. એ સોડિઅમ ક્લોરાઇડમાંના ક્લોરાઇનને સેલમાં રહેલું સોડા આકર્ષે છે અને તેથી સેલમાં સોડિઅમ ક્લોરાઇડ થાય છે અને એ જલને આકર્ષે છે અને તેને લીધે એ સેલ મોટું થાય છે અને પછી વિભક્ત થઇ નવા સેલને ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રકારની ક્રિયાને લીધે જ્યારે સેલની સંખ્યા કોઇ પણ ભાગમાં અથવા આખા શરીરમાં (જેમકે પાંડુરોગમાં) ન્યૂન થાય છે ત્યારે નં. ૯ આપવાથી **નવાં સેલ** રચાય છે. જો સેલની વચ્ચે રહેલા પ્રવાહી દ્રવમાંનું સોડિઅમ ક્લોરાઇડ સેલમાં આકર્ષી લેવાતું નથી તો એ સોડિઅમ ક્લોરાઇડ પોતાના સ્થાનમાં જલને આકર્ષે છે અને તેથી તે ભાગમાં જલનો સંચય વધારે થાય છે અને આવી રીતે જલોદર આદિ વિવિધ, અધિક જલને સૂચવનાર વ્યાધિઓ થાય છે. આ અધિક જલવાળી સ્થિતિમાં દરદીને **ખારા** પદાર્થો ખાવાની ઇચ્છા થાય છે અને એ ઇચ્છા આ ક્ષારની ન્યૂનતા સૂચવે છે. આહારમાં વધારે મીઠું ખાવામાં આવે તો તેથી આ તંગી દૂર થતી નથી કેમકે એ પ્રકારનું મીઠું તે મનુષ્યોનો આહાર છે, સેલનો આહાર નથી. સેલ તો આ ઔષધરૂપ ક્ષારને (નં. ૯ને)જ

ગ્રહણ કરી પચાવી શકે છે. સેલત્સ્ચેના પ્રવાહીમાં વધેલું મીઠું ઘણી વાર મુખમાં ખારાશનું ભાન કરાવે છે તેથી એ ભાન પણ આ ક્ષારને જ સૂચવે છે.

જ્યારે આ ક્ષારની ન્યૂનતા થાય છે ત્યારે શરીરના વિવિધ અંવયવોમાંથી-આંખ, આંતરડું, મુખઆદિમાંથી, જલ વહે છે અને રસપડમાં જલ ભરાય છે, તેથી તે સર્વ પણ આ ક્ષાર આપવાથી મટે છે. આ રીતે મુખમાંથી પાણી વહેવું, આંખમાંથી પાણી ઝરવું, પાણીજેવો અતિસાર થવો ઈત્યાદિ જલની અવ્યવસ્થાના સર્વ વ્યાધિમાં આ ઔષધરૂપ છે.

આ ક્ષારમાં ક્લોરાઇન આવવાથી એવડે શરીરમાં હાઇડ્રોક્લોરિક એસિડ થાય છે તેથી અજીર્ણ, જન્તુહનનઆદિ કામમાં પણ એ ઉપયોગી છે.

હોમીયોપથીના નિયમથી જોતાં આ પ્રમાણે છે: મર્યાદા ઉપરાંત મીઠું ખાવામાં આવે તો આ પ્રકારનાં ચિન્હો થાય છે:-(૧) સ્વરરજ્જુ જાડી થઇ બહેર મારી જાય છે અને સાદ ઘણું કરીને બેઠેલો જ રહે છે. (૨) ફીકો અને મીણીઓ ચહેરાનો દેખાવ, તેસાથે ત્વચાની શુષ્કતા કે જે પરસેવો છૂટથી થતાં જતાં રહે છે. (૩) બંધકોશ અથવા છર્ણ અતિસાર. (૪) ચરબીની વૃદ્ધિ. (૫) રુધિરનું પાતળું થઇ જવું, રક્તાભિસરણ ધીમું થવું અને શરીરની ઉષ્ણતા કમી થવી. (૬) ઓરી, ત્વચાના વિવિધ વ્યાધિઓ, ગડ, ગુમડ વગેરે. તેથી આ સર્વ વ્યાધિઓ તથા ચિન્હો આ નં.૯ને સૂચવનાર હોમીયોપથીના નિયમ પ્રમાણે થઇ રહે છે.

આ ક્ષાર શારીર અવયવોના ફેરફાર—એકબીજામાં રૂપાન્તર સત્વર કરે છે અને (મત્રમાં) સુરીઆને બહાર કાઢે છે અને તેથી કરીને ગાંઠ, આંતરડાં અને ત્વચાના વ્યાધિમાં એ ઔષધરૂપ થઇ પડે છે. એની અસર રક્તનો જલીય ભાગ તથા લાલ અણુઓ, રસવાહિની-શિરાવ્યૂહ (Lymphatic system), પચનેન્દ્રિયનું શ્લેષ્મપડ, યકૃત અને પ્લીહપર ખાસ કરીને છે. યકૃત્ તથા પ્લીહ અને પચનેન્દ્રિયના સ્નાયુને એ ઉત્તેજિત કરે છે અને દૃઢતા આપે છે. કનીનાદાનની માઠી અસરને તરત જ શમાવે છે તથા દંશઉપર ખાસ ઔષધ છે. કાડી, મકોડા, વીછી આદિના દંશપર એ લગાડવામાં આવે છે તથા ખાવામાં અપાય છે તો તેની વેદના શમી જાય છે. સર્પદંશમાટે એનો પ્રયોગ કરેલો કોઇ સ્થળે દૃષ્ટ નથી છતાં વીછીના દંશઉ-

પર અકસીર ઉપાય તરીકે ચાલે છે. સર્પદંશઉપર એની અસર બધી હકીકત જોતાં હોવાનો ઘણો સંભવ દેખાય છે છતાં તે પ્રયોગથી સિદ્ધ કરવી જોઇએ. સગર્ભા સ્ત્રીના તથા રજસ્વલાના અવયવના વ્યાપાર-સંબંધના ઘણા ખરા વ્યાધિઓમાં આ ક્ષાર જ ઉપાયરૂપ છે.

આ ક્ષારને સૂચવનાર ચિન્હ તથા સ્થિતિઓ આ-પ્રમાણે છેઃ—

(૧) જીભ સ્વચ્છ અથવા પાતળા થરવાળી હોવી અને બાજુએ પરપોટાજેવું દેખાવું અથવા સાફ સુકી અને દાઝી ગયાજેવી દેખાવી અને અતિશય પાણી શરીરના ગમે તે સ્થાનમાંથી વહેવું. (૨) અતિશય થુંક આવવું, જલમય અથવા સહેજ મ્યુકસથી મિશ્રિત ઉલટી થવી અથવા અતિશય તૃષા લાગવી. (૩) રુધિર અથવા દુધ અતિશય પાતળું પાણીજેવું થવું. (૪) અતિશય તંદ્રા અથવા નિદ્રા. (૫) આંખ, મોઢું, પેટઆદિ ગમે તે ભાગમાંથી અતિશય પાણી નીકળવું, અને તેસાથે ઇતર ભાગમાં સુકાશ જણાવી. (૬) ત્વચાના રોગમાં જે ફોલ્લી થાય તેમાં સ્વચ્છ પાણી ભરાવું અથવા ચૂંટ આવવી અથવા સાફ પાતળી પોપડી ઉખડવી. (૭) અમુક કાળને અંતરે, નિયમિત સમયે વેદના થયા કરવી. (૮) ક્વીનાઇન અને ઝેરી દવાના દીર્ઘ સેવનથી થયેલા ઉપદ્રવો. (૯) ઝાડા અથવા પીશાબ પછી બળતરા થવી. (૧૦) રક્તાભિસરણની મંદતા જેથી હાથપગ ટાઢા લાગવા અથવા નાડીનો ધબકારો આખા શરીરમાં સંભળાવો. (૧૧) શરીરના ગમે તે એક ભાગમાં શુષ્કતા અને બીજામાં અતિશય પાણી વહેવું. (૧૨) શરીરબહાર નીકળતા પદાર્થો—જેવા કે પરસેવો, મૂત્ર, થુંક વગેરેમાં ખારાશ હોવી, ખારો સ્વાદ મુખમાં લાગવો, મીઠાની ઈચ્છા થવી.

ખાસીએતઃ—દરીઆકીનારે અથવા ખારાશવાળી હવામાં જે વ્યાધિઓ વધે, જે સવારમાં અને ઠંડી હવામાં વધે અને સાંજના ભાગમાં તેમાં સુધારો જણાય તે આ ક્ષારને સૂચવે છે.

આ ક્ષાર એટલા બધા વ્યાધિઓમાં વપરાય છે કે તેનો ખ્યાલ અનુભવથી જ આવી શકે તેમ છે. એમાંથી કેટલાક વ્યાધિઓ તથા ચિન્હો નીચે પ્રમાણે છે—ભવિષ્યની નિરાશા, નિરુત્સાહપણું (જેમ જેમ આશ્વાસન આપીએ તેમ તેમ તે વધે), સંનિપાત, અતિશય ક્રોધશીલતા, દારૂથી થતો વાનો ચાળો, ઉદાસી; અતિશય શિરોવેદના કે જેને લીધે આંખ ગળે, માથું ધ્રુજવું, આધાશીશી (નં. ૧૧), આર્તવસમયે થતી શિરોવેદના, હથોડા મારતા હોય તેની શિરોવેદના,

લૂ લાગવી, ખોડો, તાલ પડવી; આંખે ઝાંખ વળવી, આંખમાં છારી બાઝવી અથવા ફૂલું પડવું (ટીપાં પાડવામાં તથા ખાવામાં), વાંચતાં ઝાંખ વળવી એટલે અક્ષરો એકબીજામાં પેસી જતા દેખાવા, કૃષ્ણ મંડલપરનાં ચાંદાં (સ્ક્રોફ્યુલસ), ક્ષયશીલ દરદીના આંખના વ્યાધિઓ, આંખ ગળવી, ખીલ (નં. ૫ ખાસ ઉપાય છે), આંખના સ્નાયુની નબળાઇ (ખાસ ઉપાય છે), આંખનું જલ વહી જવાની જે નળી છે તેનો સંકોચ થઇ તે બંધ થઇ જવી (Stricture of lachrymal duct), કાનમાં તમરાં બોલવાં, **ચાવતાં કાનમાં ચીરાતો હોય તેવો અવાજ થવો,** કર્ણકંડુ, કર્ણશૂલ; જીર્ણ શ્લેષ્મ તથા તત્કાલના શ્લેષ્મમાં પાણી વહે તે સ્થિતિમાં, કાનમાં પોપડી બંધાઇ જવી, નીચે વળતાં અથવા ઉધરસ ખાતાં નસકોરી ફૂટવાનો હેવા, એક તરફનું નાક બંધ થઇ જવું; **ભરો** મૂતરી જવો, થુલીયું (થુંક બહુ આવતું હોય ત્યારે, નહિ તો નં. ૫), જીભપર વાળ હોય તેવું ભાન થયા કરવું, દાંતની શિથિલતા, ગળાના ભાગમાં ભીસ અને શલ, ખાધા પછી હૃદયઆગળ બળતરા થવી, પેટમાં બળતરા થવી, દસ્ત અને મૂત્ર પછી બળતરા થવી, બંધકોશ, પાણીજેવો અતિસાર, મળની શુષ્કતા, અતિશય પીશાબ થવો, પીશાબમાં લોહી નીકળવું, નપુંસકપણું, પીશાબ રોકી નહિ શકાવો, આર્તવની પીડા તથા અમ્બરસા, વૃષણકોશની કંડુ, અંતર્ગળ; પ્રદર, ગર્ભસ્થાનના અવયવોના વ્યાધિઓ; નાડી ઝડપથી ચાલવી તથા વચ્ચે વચ્ચે અટકી જવી તથા ડાબી બાજુએ સુવાથી વિશેષ અવ્યવસ્થિત થવી, પક્ષાઘાત, અવયવોનું રહી જવું, હીસ્ટીરીઆની નબળાઇ, વારંવાર શ્લેષ્મ થઇ આવવો, અતિશય નિદ્રા આવ્યા કરવી અથવા તંદ્રા જણાવી, રાત્રિએ અતિશય પ્રસ્વેદ થવો, ક્વીનાઇનના અતિશય સેવન પછી આવતો તરીઓ તાવ, ચોથીયો તાવ, ત્વચાના જીર્ણ રોગો, ત્વચાના રોગમાત્ર જેમાં પાણી નીકળતું હોય અથવા બળતરા થતી હોય અથવા સુકાપણું લાગતું હોય, શિલસ્થ, ખરજવું, દરા, જલોદર આદિ જલસંચય દર્શાવતા વ્યાધિઓ, પાંડુરોગ, સારી રીતે ખાતાં છતાં સુકાતાં જવું, રસવાહિની શિરાવ્યૂહની ગ્રંથિના વ્યાધિઓ—વગેરે વગેરે.

સર્વ વ્યાધિ જેમાં ઉપર બતાવેલાં સૂચક ચિન્હોમાંથી કોઇ મળે ત્યાં આ ક્ષાર આપી જોવો. આ ક્ષાર શરીરમાં રહેલા નકામા થયેલા પદાર્થોને જલદ્વારા બહાર કાઢી નાંખવામાં ઉપયોગી છે.

ડો. સુસ્લર ૬૪ પાવરનો આ ક્ષાર વાપરતા. હોમીઓપથી સં-

...રા અને ઓર્થો ફોસ્ફોરિક એસિડ ભેગા કરવાથી આ ક્ષાર નીપજે છે. એમાં સ્વભાવથી જલના ૧૨ અણુપુંજ રહે છે. પોતાથી છ ગણા ટાઢા પાણીમાં અને બેવડા ઉના ખખળતા પાણીમાં એ ઓગળી જાય છે, દારૂમાં ઓગળતો નથી આ દવાને ઔષધરૂપે વાપરવામાટે એના ૫૭ હોમીયોપથીના નિયમથી ક્રિયા કરવામાં આવે છે આ ઔષધને સખત બુચ દીધેલી શીશીમા રાખી મૂકવુ સારૂં છે.

ગુણસ્વભાવ.

આ ક્ષાર રુધિર, સ્નાયુ, મજ્જાતન્તુ અને મસ્તિષ્કના પોટામાં (સેલમાં) તથા સેલોના મધ્યમા રહેલ પ્રવાહીમા રહેલો છે. આ ક્ષારની મુખ્ય અસર લેક્ટિક એસિડ અને યુરિક એસિડપર છે. એ બે ખાટા પદાર્થનું એ પૃથક્કરણ કરી નાખે છે અને તેથી રુધિરમાં વધેલી ખટાશ તથા તજ્જન્ય ઉપદ્રવ તરત જ શમે છે- આથી ખાટા પદાર્થો ખાવાથી, ખાંડ શાકર ખાવાથી તથા દુધથી જે વ્યાધિઓ થાય છે તે સર્વને આ ક્ષાર શમાવે છે બાલકો કે જેનો આહાર મુખ્યપણે દુધ અને ખાંડશાકરનો હોય છે તેને માટે આ જ ઔષધ છે અર્થાત્ તેમના ઘણાખરા વ્યાધિમાં મૂત્ર આ ઔષધ બસ થાય છે. આ ક્ષારને લીધે જ રુધિરમા યુરિક એસિડ વ્યવસ્થામાં રહે છે. આ ક્ષારની ન્યૂનતા થવાથી એ યુરિક એસિડ સોડાસાથે મળી જઇ યુરેટ ઓફ સોડા થાય છે અને પગનો નજળો અથવા સન્ધિવા વગેરેને ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી સન્ધિવા તથા નજળામા અને એને લીધે આવતા જ્વર વગેરેમાં આ ક્ષાર ઉપાયરૂપ છે વળી પિત્તને જાડું થતુ આ ક્ષાર અટકાવે છે અને તેથી કરીને કમળો વગેરે પિત્તજન્ય વ્યાધિને અટકાવનાર છે. કૃમિ ખાસ કરીને લેકટિક એસિડપર જ જીવે છે તેથી કૃમિનો આહાર આ ક્ષાર નાશ કરે છે એટલે કૃમિ ભૂખે મરી જાય છે તેમ જ શરીરમાં અમર્યાદ લેકટિક એસિડ નહિ થવા દેવાથી આ ક્ષાર કૃમિને થતાં અટકાવેછે. વળી ચરબીનુ પૃથક્કરણ પણ આ ક્ષાર કરે છે. તેથી ઘીવગેરે ચરબીવાળા પદાર્થોથી થતા અજીર્ણાદિ વ્યાધિમાત્રમાં એ અપાય છે આ ક્ષારને ખાટા એલ્બ્યુમેનસાથે રાસાયનિક સ્નેહ છે તેથી એ એલ્બ્યુમેનસાથે મળી તેને શુદ્ધ રૂપમા લાવે છે (નં ૧ને એલ્બ્યુમેનસાથે અને નં.૫ને ખાટા નહિ એવા એલ્બ્યુમેનસાથે સ્નેહ છે) ચરબીની વૃદ્ધિ થઇ હોય ત્યાં નં. ૬ અને નં. ૭નો પૂર્વે પ્રયોગ જણાવ્યો છે. નં. ૭નો સંબંધ તેલસાથે હોવાથી એ તેલને વ્યવસ્થિત કરે છે, નં. ૬ ચરબીમાં રૂપાન્તર થયેલું દૂર કરે છે અને નં. ૧૦ ચરબીને સાબુના રૂ...

ડવી. (૬) સર્વ પ્રકારના સંધિવા, ગંડમાળ, ક્ષય અને કૃમિના ઉપદ્રવો. (૭) ધાવણાં બાળકોની આંખ દુખવી આદિ વ્યાધિઓ. (૮) ગાંઠ (અતિશય સખત નહિ થયેલી), ચાંદાં.

આ ક્ષારના ગુણસ્વભાવ ઉપર જણાવ્યા છે તેઉપરથી એ કયાં કયાં વાપરવો તે વધારે સ્પષ્ટ થાય તેમ છે, છતાં સાધારણ રીતે **આ વ્યાધિઓમાં એ વપરાય છે:—**

નજીવી વાતમાં ચીડીઓ સ્વભાવ, બીકણ પ્રકૃતિ, **તાળવાપર** થતી શિરોવેદના, એસિડ વધવાથી આવતી ચકરી, આંખમાંથી પીળા ચીકણા ચીપડા નીકળવા, **બાળકોની** આંખ દુખવા આવવી, આંખ ગળવી અને બળતરા થવી, કૃમિને લીધે માલકું જોવું, આંખ આગળ તનખા દેખાવા, ખીલ (જ્યારે તે નાના બ્લિસ્ટર જેવા દેખાય ત્યારે), ક્ષયના સંભવવાળાની આંખના વ્યાધિઓ, આંખ આગળ પડદો નાંખ્યો હોય તેવી ઝાખ વળવી, કાન બહારથી આળો થવો, બળવો અને ચૂંટ આવવી, નાક આગળ ચુંટ (કૃમિને લીધે હોય તો), નાક આગળ દુર્ગંધ મારવી, ચહેરા આગળનું કળતર, ફીક્કો અને ભુરાશ મારતો ચહેરો, મુખમાં તામ્રના જેવો અથવા ખાટો સ્વાદ, જીભના ટેરવાપર વાળ લાગેલો હોય તેવું ભાન થયા કરવું, બોલતાં અચકાઇ જવું, રાત્રે દાંત કકડાવવા, શ્લેષ્મ અથવા ઉધરસમાં પાછળના નસકોરામાંથી ઘટ્ટ પીળો રસ નીકળવો; જઠરમાં ખટાશની વૃદ્ધિ તથા તેને લીધે થતું ઉપર દર્શાવેલું વમન, જઠરમાં ખાધા પછી બે કલાકે થતી વેદના, પિત્તની ન્યૂનતાથી ભારે ખોરાક ન પચવો, અતિશય ખટાશથી થતો મધકોશ તથા અતિસાર, પેટમાં ગડબડાટ—જે ડાબે પડખે સુવાથી વધે, દસ્ત ખાટો ગંધાતો અથવા લીલો, કૃમિ, ધોળા રંગના અથવા લીલા રંગના ઝાડા વધારે થવા અને સાથે કોઇક વાર કમળો થવો, હઠીલો અંધકોશ, મધુમેહ, વારંવાર પીશાબની હાજત થવી અને પીશાબ રહી રહીને મહેનતવડે ઉતરવો, સંધિવાસાથે પીશાબ શ્યામલાલ થવો, મૂત્રાશય હીનબલ થઈ જવું (Atony), ધાતુ પાતળો પાણી જેવો થઇ રહેવો, વૃષણમાં અને તેની રજ્જુમાં તાણજેવું ભાન થવું, ગર્ભસ્થાનમાં નબળાઇ તથા દુખાવો, યોનિમાંથી ખટાશવાળો રસ નીકળવો અને તે સાથે **વંધ્યાપણું**, પ્રદર—જ્યારે તેમાં મધ કે ક્રીમજેવો રસ નીકળે ત્યારે, સગર્ભાદશામાં સવારે દડીજેવું વમન થવું, ક્ષય (આરંભની ભૂમિકા), ચાલવાથી અથવા ઉંડો શ્વાસ લેવાથી વધતી છાતીની વેદના, રક્તાશયની ધડક અને સાથે શરીરના જૂદા જૂદા ભાગમાં નાડીનો અવાજ

સંભળાવો; ગળાની ગ્રંથિનો સોજો, કંઠમાળ, પહોંચી વગેરે સાંધાના ભાગમાં દુઃખાવો, સ્ત્રીસંસર્ગનાં સ્વપ્નાં, દિવસના ભાગમાં પગ ટાઢા લાગે અને રાત્રે તળીઆં બળે, ત્વચા ઉખડી જવી, આખે શરીરે ચેળ, ત્વચાના વ્યાધિમાત્ર—જ્યારે ઉપર દર્શાવેલો રસ નીકળે અથવા પોપડી ઉખડે ત્યારે, બાલકોનું સુકાઇ જવું, વગેરે વ્યાધિઓ. પુરુષને સ્વપ્નામાં **વીર્યસ્ખલન** થાય તેમાટે આ ક્ષાર ૩૦xનો અકસીર ઉપાય મનાય છે.

ડૉ. સુસ્લર ૬x નો આ ક્ષાર વાપરતા; ડૉ. મોરગન ૩૦xનો વાપરે છે અને એથી ઉંચી પાવરનો પણ વાપરવાથી લાભ થયેલા સિદ્ધ છે.

ડૉ. કૅરી તુલારાશિના પ્રતિનિધિરૂપ આ ક્ષારને ગણે છે. આ રાશિમાં સૂર્ય ૨૩મી સપ્ટેમ્બરથી તે ૨૩મી અક્ટોબરસુધી રહે છે. એના અધિપતિ શુક્ર છે અને સૂક્ષ્મ રંગ શ્યામ, ફીરમજી, અને ખુલ્લો ભૂરો છે.

પ્રકરણ ૧૧.

નં.૧૧. (નેટ્રમ સલ્ફ. NAT. SULPH.)

નામોવગેરે.

નેટ્રમ સલ્ફેઇટ, સોડિઅમ સલ્ફેઈટ, સોડી સલ્ફસ, ગ્લોબરસ સૉલ્ટ, સલ્ફેઈટ ઑફ સોડા ઇત્યાદિ આ ક્ષારનાં નામ છે અને $Na_2 SO_4 10 (H_2O)$ એ એની રાસાયનિક સંજ્ઞા છે. દરીયાના પાણીમાં, ખારા ઝરામાં, રશિઆના ખારા સરોવરમાં વગેરે વિવિધ સ્થલે આ ક્ષાર તૈયાર રૂપમાં જ મળી આવે છે. સાધારણ મીઠાને ગંધકના તેજાબસાથે મેળવવાથી આ ક્ષાર તૈયાર થઇ શકે છે.

ગુણસ્વભાવ.

આ ક્ષારની એક મુખ્ય અસર પૂર્વે નં. ૯ ના પ્રસંગમાં જણાવ્યાપ્રમાણે શરીરમાં રહેલા જલપર છે. શરીરમાં ૭૦ ટકા જેટલું પાણી છે અને તેને વ્યવસ્થામાં રાખનાર નં. ૯ છે. જ્યારે રુધિરમાં, વિવિધ અવયવોમાં તથા અન્ય પ્રવાહી પદાર્થોમાં જે પ્રમાણમાં પાણી હોવું જોઇએ તે કરતાં વધારે થાય છે ત્યારે તે વધેલું પાણી વિવિધ ઉપદ્રવ કરે છે. ઉનાળામાં તથા શરદઋતુમાં સખત તાપને લીધે પાણી વરાળરૂપ થઇ ઉંચે ચડે છે અને તે શ્વાસદ્વારા રુધિરમાં પ્રવેશી જલની વૃદ્ધિ કરે છે. આ વધેલા જલને લીધે અતિસાર થાય છે, વિષૂચિકા (કૉલેરા)

થાય છે, પિત્તજ્વર આવે છે વગેરે વ્યાધિઓ પ્રતીત થાય છે. તેમ જ નં. ૧૦ લેક્ટિક એસિડને પૃથક્કરણ કરી જલ ઉપન્ન કરે છે. જ્યાંસુધી શરીરમાં જોઇતા પ્રમાણમાં આ નં. ૧૧નો ક્ષાર હોય છે ત્યાંસુધી એ નિરુપયોગી પાણીને બહાર કાઢી નાંખે છે અને તેથી પાણીની વૃદ્ધિ થવા પામતી નથી અને તે તે વ્યાધિઓ થતા નથી પણ એની ન્યૂનતા થવાથી એ જલ શરીરમાં રહી વિવિધ ઉપદ્રવો કરે છે. આ સર્વ ઉપદ્રવ થતા અટકાવનાર તથા થયેલાને શમાવનાર આ નં. ૧૧ને ક્ષાર છે. ઉનાળામાં તથા શરદમાં, તેમ જ પિત્તજ્વર, કોલેરા આદિનો ઉપદ્રવ ચાલતો હોય ત્યારે રોજ ન. ૧૧ એક વાગ લેવામાં આવે તો તે માણસને એ ઉપદ્રવ થવાનો સંભવ ઓછો આવે છે. તરીઓ તાવ, રીમિટંટ જ્વર, પિત્તજ્વર, ઇનફ્લ્યુએનઝા, પિત્તનો અતિસાર, રતવા, કોલેરા, જલોદર ઇત્યાદિ વિવિધ વ્યાધિમાં આ ક્ષાર આ હેતુથી ખાસ ઔષધરૂપ છે.

આ અંશમાં આ ક્ષાર નં ૯થી વિરોધી અસરવાળો છે. બન્ને ક્ષાર જલને આકર્ષે છે પણ તે જૂદા આશયથી. નં. ૯ ઉપયોગી જલને આકર્ષી તેને બહાર જવા દેતો નથી અને નં. ૧૧ નિરૂપયોગી જલને આકર્ષી તેને બહાર કાઢી નાંખે છે. વળી નં. ૯ જલના આકર્ષણદ્વારા સેલની સંખ્યામાં વધારો કરે છે અને નં. ૧૧ લ્યુકો-સાઇટમાંથી જલ ખેંચી લઇ તેનું પૃથક્કરણ કરી નાંખે છે. આથી ન. ૧૧ લ્યૂકીમીઆને (એ વ્યાધિમાં લોહીના રાતા અણુઓ કરતાં શ્વેત અણુઓ વધી જાય છે અને એમાં પ્લીહનો સોજો અથવા રસ-વાહિનીશિરાગ્રંથની ગ્રંથિનો સોજો થાય છે) મટાડે છે.

મૂત્રવાહક નળીના એપિથેલિઅમના સેલનો વ્યાપાર આ ક્ષાર વધારે છે તેથી એમાં અધિક મૂત્ર રુધિરમાંથી ખેંચાઇ આવે છે. આથી આ ઔષધ મૂત્રલ છે (Diuretic). ન. ૧૦ મૂત્રપિંડના વ્યાપા-રની વૃદ્ધિ કરે છે અને તેથી એ પણ કંઇક અંશે મૂત્રલ ઔષધ છે.

આ જ પ્રકારે પિત્તવાહક, પેનક્રીઅસ અને આંતરડું એના એપિથેલિઅમ (ત્વચા)ના સેલઉપર પણ આ ક્ષારની અસર છે. એ વ્યાપાર વધવાથી પિત્ત બરાબર નીકળે છે, નીકળેલુ પિત્ત એક સ્થલે, સંચિત થઈ ગડબડાટ ન કરતાં આંતરડામાં થઇ દસ્તમા વધુ જાય છે. આથી પિત્તજન્ય વ્યાધિઓ આ ક્ષાર મટાડે છે. ન. ૫ યકૃતને ઉત્તે-જિત કરે છે અને પિત્ત વધારે કઢાવે છે, નં. ૧૧ વધેલા પિત્તને શમાવે છે, પિત્તને જાડું થઇ જવા દેતો નથી અને પિત્તવાહક નળી-

જે સુકી ખુશ્રી હવામાં આરામ જણાવે, તાપને લીધે થતાં ચિન્હો, જમણે પડખે સુવાથી ચિન્હો વધવાં*.

આ ક્ષાર રોજ આવતો જ્વર, તરીયો અથવા એકાંતરો તાવ, સાદો જલોદર (નં. ૯), પગનો નજ્જો, રીમિટંટ તાવ, મધુમેહ, ઇડીમા (ત્વચા અથવા શ્લેષ્મપડની નીચે પાણી ભરાઇ થયેલો સોજો), પિત્તને લીધે નિદ્રાનો અભાવ, પિત્તની અવ્યવસ્થા, પીશાબમાં રેતી જવી, પથરી, પિશાબ ઓછો થવો અથવા બંધ થઇ જવો, ઉપદંશ, મેલેરીયાજન્ય મનાતા વ્યાધિઓ, પીળો તાવ, કોલેરા, જમણી બાજુનો માથાનો દુખાવો, ઇત્યાદિ વ્યાધિને મટાડે છે.

આ ચિન્હો તથા વ્યાધિમાં એ વપરાય છે:—આત્મઘાત કરવાની વૃત્તિ, ક્રોધી પ્રકૃતિ (પિત્તને લીધે), સંગીતથી અને ખાસ કરીને કરુણરસપ્રધાન ગાયનથી વધતાં ચિન્હો (જે સવારમાં વધારે દેખાય છે તે), આશાભંગપણું, પડવાથી અથવા માથાને વાગવાથી થતાં માનસ અવ્યવસ્થાનાં ચિન્હો, જઠરની અવ્યવસ્થાથી થતી પિત્તપ્રયુક્ત ચકરી અથવા ફેર, ઓળતાં વાળ આગળ થતો દુખાવો, કમળો, મોટા બ્લિસ્ટર જેવા ખીલ જ્યારે દાહક પાણી આંખમાંથી વહે ત્યારે, આંખનાં પોપચાંની ધારઆગળ દાહ, સવારમાં આંખ ચોંટી જવી, કર્ણમાં થતો ઘંટાનાદ, વિદ્યુતના જેવી કર્ણશૂળ,આર્તવસમયે ફુટતી નસકોરી, ઑપદશિક નાસિકાવ્રણ, નાક સીલાઇ જવું, નાક સુકું લાગવું તથા તેમાં બળતરા થવી, ચહેરાઉપર પાણી ભરાયેલી ફોલ્લીઓ, મુખ ચીકણું અથવા કડવું લાગવું, લાલ જીભ અને બળતરા થાય તેવા ટેરવાપર ફોલ્લા થવા; તમાખુ પીવાથી અને ઠંડી હવાથી સારો થનાર દાંતનો દુખાવો, અવાળુમાં બળતરા, શ્લેષ્મવિકારો જ્યારે ઘણો, જાડો અને ચીકણો ઘોળો બળખો પડે અથવા લીલાશ પડતો બળખો પડે ત્યારે, દરેક સાંજરે તૃષા લાગે, પેટ મોટું અને ભારે લાગે અને વારવાર ઉલટી અથવા ઉબકા થાય, પિત્તનું વમન, પવનની ચુંક (પેડુમાં) જે સિગ્મોઇડ ફ્લેક્ષરના ભાગમાં વધારે જણાય અને આહાર ગ્રહણ કરતા પૂર્વે પેટ ખાલી હોય ત્યારે વધારે જણાય, યકૃતના વ્યાધિઓ, પેટનો ચડાવો, જ-

---

* આ પ્રમાણે સર્વ હોમીયોપથીના ગ્રંથમાં આ ક્ષારની આ ખાસીએત પ્રુવિંગપ્રમાણે આપેલી છે કે શુસ્લર એ પ્રુવિંગને સ્વીકારતા નથી ઘણે પ્રસંગે જમણી તરફની શિરોવેદના, જમણે પડખે સુવાથી આવતી ચકરી, જમણે પડખે સુવાથી જણાતી પેડુની અવ્યવસ્થા એ સર્વ આ ક્ષારને સૂચવનાર છે.

ભાગ ૩.

ચિકિત્સા.

ઉપોદ્ઘાત.

આ ભાગમાં બધા રોગોની ચિકિત્સા બતાવવામાં આવી નથી કેમકે કેટલાક વ્યાધિઓનું નિદાન કરવું સામાન્ય પુરૂષોને કઠિન છે અને જે મહાવ્યાધિઓ છે તેમાં જાતે ઔષધ લેવું તે કરતાં એ વિદ્યામાં પ્રવીણ ડાકટરની સલાહપ્રમાણે ઔષધ લેવું વધારે યોગ્ય છે. આસાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવું ઘટે છે કે જે સામાન્ય તથા મોટા વ્યાધિમાટે અત્ર ચિકિત્સા બતાવી છે તે પણ સહજ કંઇ થાય કે ઔષધ લેવા માંડવું એમાટે નથી. સહજ પેટમાં દુખ્યું કે માથામાં વેદના થઇ કે તરત ઔષધ લેવા આરંભવું એ પદ્ધતિ વિવેકીઓ પ્રશસ્ત માની નથી. ઘણે અંશે તો શરીર પોતે જ વ્યાધિને નિર્મૂલ કરે છે, અપેક્ષિત તત્ત્વોને આહાર, જલ અને હવામાંથી ખેંચી લે છે. તેથી સહેજ સહેજ થતાં જે પુરૂષો ઔષધો લે છે તેનું શરીર પછી ગળીઆ બળદ જેવું થઇ રહે છે, તેના શરીરમાં અપેક્ષિત તત્ત્વો આકર્ષવાનું સામર્થ્ય જતું રહે છે. તેથી ઔષધની ખાસ જરૂર જણાય તો જ ઔષધ લેવું એ પ્રથમ સૂચના ઉપયોગની છે. બીજું એ કે એક ઔષધ લેવાથી એક વ્યાધિ મટયો હોય તો તેટલા ઉપરથી જ્યારે જ્યારે તેવાં ચિન્હો થાય ત્યારે તે જ ઔષધથી તે વ્યાધિ મટવો જોઇએ એવો નિયમ ખાસ નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું ઘટે છે. કેમકે જૂદા જૂદા ક્ષારોની ન્યૂનતા થવાથી પ્રસંગે સરખાં દેખાતાં ચિન્હો થાય છે. દ્દષ્ટાન્તરૂપે કપાલના ડાબા ભાગમાં શિરોવેદના ઘણું કરીને યકૃત્ બરાબર કામ નહિ કરે તેને લીધે થાય છે તેથી તે ઘણું કરીને નં. ૫ લેવાથી મટે છે છતાં કેટલેક પ્રસંગે યકૃત્ વધારે કામ કરે અથવા યકૃતનું પિત્ત આંતરડામાં રહી રૂધિરમાં ભળવાથી તથા પિત્ત ઘનીભાવને પામવાથી પણ એ જ સ્થલે શિરોવેદના થાય છે તો તેવે પ્રસંગે નં. ૫નું ઔષધ લેવાથી એ શિરોવેદના વધે છે માટે તેવે પ્રસંગે નં. ૧૧નું ઔષધ લેવું ઘટે છે. અત્ર તે તે વ્યાધિમાટે જે જે ઔષધો બતાવવામાં આવ્યાં છે તે પ્રાયોન્યાયથી-ઘણું કરીને તે લેવાનાં

છે એમ સમજવાનું છે. એ શિવાય ઇતર ઔષધોનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ હોય તો તે ઔષધ લેવાની જરૂર રહે છે અને તેનું સામાન્ય જ્ઞાન દ્વિતીય ભાગમાં કરેલા પ્રતિપાદનથી કરી લેવું ઘટે છે. વળી એક ઔષધ લેવાથી કેમ રહે છે તે બને તો જોવાની જરૂર રહે છે. જો ઔષધ અનુકૂલ પડે છે તો કલાક બે કલાકમાં અને કેટલેક પ્રસંગે— વેદના આદિમાં તો અર્ધ કલાકમાં જ તેની અસર જણાય છે. તેથી જો એક ઔષધ લીધા પછી તે અનુકૂલ જણાય તો તેને યોગ્ય અંતરે ફરી લેવું પણ જો તે પ્રતિકૂલ જણાય તો તેથી ગભરાવું નહિ. એ ઔષધની પ્રતિકૂલતા ઘણે પ્રસંગે સાચા ઔષધને સૂચવે છે. જેમકે નં. ૫ પ્રતિકૂલ જણાય તો તે નં. ૧૧ને સૂચવે છે, નં. ૧૧ પ્રતિકૂલ જણાય તો તે નં. ૯ અથવા નં. ૫ને સૂચવે છે, નં. ૮ પ્રતિકૂલ જણાય તો તે નં. ૪ અથવા નં. ૩ અથવા નં. ૧ અથવા નં. ૬ને સૂચવે છે તેથી ચિકિત્સા જાણ્યા પછી પણ વિવેકની જરૂર મૂકી દેવી ઘટતી નથી. વૈદ્યવિદ્યા એ અનુમાનવિદ્યા જ ઘણે અંશે છે અને જ્યાંસુધી અંતર જાણવાનું સામર્થ્ય મનુષ્યને નથી ત્યાંસુધી તે આ સ્થિતિમાંથી નીકળે તેમ નથી. અહિં કોઇને લાગશે કે આ બાર ક્ષારો નિર્દોષ માનવામાં આવે છે તો એ પ્રતિકૂલ કેવી રીતે પડે? એનુ ઉત્તર એ કે એ ક્ષારો નિર્દોષ છે એમ જે કહેવામાં આવે છે તેનો અર્થ માત્ર એટલો જ છે કે એમાં કોઇ વિષ નથી, એ ક્ષારની આખી શીશી કોઇ ખાઈ જાય તો તેથી તેના પ્રાણ જતા રહે એમ થતું નથી. પણ તેટલા ઉપરથી એવું સમજવાનું નથી કે એ ક્ષારો પ્રતિકૂલ અસર કરતા નથી. જો વિરોધી ક્ષાર લેવામાં આવે છે તો તેથી, જેમ અનુકૂલ ક્ષારો લેવાથી અર્ધ કલાક કે એવા ટુંકા સમયમાં અનુકૂલ અસર પ્રતીત થાય છે તે જ પ્રમાણે, પ્રતિકૂલ અસર પણ તેટલા જ સમયમાં જણાય છે. એ પ્રતિકૂલ અસર એ ક્ષાર લેવાનો બંધ કરી દેવાથી પોતાની મેળે પણ અલ્પ સમયમાં જતી રહે છે અથવા અનુકૂલ ક્ષાર લેવાથી સત્તર શમે છે. તેથી ગમે તે ઔષધ આંખ મીચીને લેવાનું આ શાસ્ત્રમાં નથી.

આ વિદ્યામાં ખાસ પ્રવીણતા મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારે ચહેરા ઉપરથી નિદાન કરતાં શીખવું ઘટે છે. સામાન્ય મનુષ્યોને આ જરૂર નથી. પણ જે ડાકટરનું કામ કરે છે તેના હાથમાં ઘણા દરદીઓ આવે છે અને તેને ઘણાને દવા આપવાનો યોગ આવે છે, આવા પુરૂષોએ મનુષ્યોના ચહેરા ઉપર ખાસ લક્ષ આપવો, જેને નં. ૯ ખૂટે

છે તેવા જીર્ણ વ્યાધિવાળાને બારીકીથી જોવા તેથી નં ૯નો ચહેરો તેના લક્ષમાં આવશે. પુન બીજા નં.૯થી જેને સારૂ થાય છે તેવા દરદીને એમ જ બારીકીથી જોવો. આ પ્રમાણે કેટલાક કેસ જોવાથી નં. ૯નો ચહેરો બુદ્ધિમાં આરૂઢ થાય છે આજ પ્રમાણે બીજા ક્ષારો-માટે ચહેરા તપાસવા. આમ થવાથી ચહેરા ઉપરથી જ કયો ક્ષાર ખૂટે છે તે સમજવા આ પુરૂષ સમર્થ થાય છે. આને Facial Diagnosis કહે છે. એ જેને સિદ્ધ થાય તેને દરદીને શું થાય છે તે પૂછવાની પણ જરૂર રહેતી નથી, માત્ર ચહેરો જોઇ એ સાચા ક્ષારને જ આપી શકે છે. પણ એ સ્થિતિએ પહોંચતા પૂર્વે તે તે ક્ષારની શું શું અસર છે વગેરે નિદાન કરવા જાણવાનુ રહે છે કે જે દ્વિતીય ભાગમાં દર્શાવ્યું છે. તે પ્રમાણે તથા આ ભાગમા વ્યાધિપર દર્શાવવામા આવતા ક્ષારો જોઇ ચિકિત્સા કરવી

ઔષધ લેવાના પ્રકારો પૂર્વે સૂચવ્યા છે છતાં સ્મરણાર્થે તેને સંક્ષેપમાં પાછા કહીએ તો જે વ્યાધિ બહુ બલમાં પ્રતીત થતો હોય તેમા ઉતરતી પાવરના-૩x, ૬x પાવરનાં- ઔષધો લેવામાં આવે છે, અને તે વ્યાધિના બળઉપર અર્ધ, એક, બે, ચાર કલાકને આંતરે લેવાય છે જો વ્યાધિનું બળ સામાન્ય હોય છે તો દિવસમાં એક વાર ઔષધ લેવું અને પછી બીજે દિવસે, ત્રીજે દિવસે પણ ખાસ જરૂર ન જણાય તો કઇ નહિ લેવુ. એ પ્રમાણે પાચ છ દિવસ ઔષધ-વિના જવા દેવા. પછી વ્યાધિ શેષ હોય તો પુન એક વાર લેવું. જ્યારે દીર્ઘ સમયનો સામાન્ય બલવાળો રોગ થાય છે ત્યારે ચઢતી પાવરનાં ૩૦x, ૬૦x વગેરેનાં-ઔષધો સાત દિવસે એક વાર લેવામા આવે છે. કેટલાક વિદ્વાન્ પુરૂષો દીર્ઘ સમયના વ્યાધિમાટે ૧ ગ્રેઇન ૧૦૦x પાવરનુ ઔષધ પાણીમા નાંખી તેને આચમનવિધિથી લેવાનું અને એવું એક ગ્રેઇન સ્નાનના જલમાં નાખી તે જલથી સ્નાન કરવાનું ભલામણ કરે છે તત્કાલના વ્યાધિમાટે સામાન્ય રીતે બેથી પાંચ ગ્રેઇન-સુધી એક ડોઝમાં આપવામાં આવે છે. કોલેરાજેવા વ્યાધિમાં તથા જે કેસમાં મોટા ડોઝ લેવાની જરૂર જણાય ત્યાં લખ્યા પ્રમાણે મોટો ડોઝ આપતાં અડચણ નથી, નહિ તો એક ગ્રેઇનના ડોઝથી ચાલતું હોય ત્યાં આપેલો મોટો ડોઝ નકામો છે સહજ અભ્યાસથી ડોઝની સખ્યા, ડોઝનુ પ્રમાણ આદિ સર્વ સરલતાથી જાણી શકાય છે.

પ્રકરણ ૧.

જીભ અને સ્વાદ.

ઘણા ખરા સામાન્ય રોગો, આહારની ગડબડને લીધે થયેલી જઠરની અને આંતરડાની અવ્યવસ્થાથી થાય છે અને જીભ એ વ્યાધિને તથા અનુકૂલ ઔષધને પ્રાયશઃ સૂચવનાર છે તેથી ક્રમ છોડી એનું વર્ણન પ્રથમ કરવું યોગ્ય ધાર્યું છે જઠરના, આંતરડાના વ્યાધિમાં તથા બીજે સ્થળે જ્યાં જણાવ્યું હોય ત્યાં જીભને તપાસી ઔષધના નિર્ણયપર આવવું સારૂં છે.

(૧) જીભઉપર ધોળો થર (Fur) સુકો કે ચીકણો દેખાય તો તે નં. ૫ ને સૂચવે છે.
(૨) જીભઉપરનો વરમ, લાલાશ, વચ્ચે લાલ લીટી—નં. ૪ „
(૩) જીભઉપર, અંદરના ભાગમાં અથવા વચ્ચે દેખાતો તપખીરીઆ રંગનો, વાટેલી રાઇના રંગનો થર તથા સવારમાં સુકી લાગતી જીભ ....નં. ૬ „
તેમ જ ખરાબ દુર્ગંધ મારતો શ્વાસ પણ.....નં. ૬ „
(૪) જીભઉપર પાણીના જીણા પરપોટા દેખાવા, સ્વાદજતો રહેવો, સ્વચ્છ ભાની જીભ હોવી, જીભપર વાળ હોય તેવું ભાન થવું તે...........નં. ૯ „
તેમ જ સાફ સુકી જીભ પણ............નં. ૯ „
(૫) જીભઉપર ચીકણો થર અને પ્રસંગે ધોળી ધાર તે—નં. ૭ „
(૬) ક્રીમના જેવો હેમપીત રંગનો જીભના મૂળપરનો થર, ફેફોલાસાથે વાળ પડ્યો હોય તેવું ભાન થવું તે ....નં. ૧૦ „
(૭) મલિન, લીલાશ મારતો જીભના મૂળપરનો થર, કડવાસનું ભાન થવુ, મોઢું કડવું લાગવું તે નં. ૧૧ „
(૮) ઝેહેર ભરી જેવી જાડી દેખાતી જીભ અથવા કીડી ચાલવાથી થતુ ભાન તે..............નં. ૧ „
(૯) જીભપર કાતરા પડી જવા તે . ... નં. ૩ „
(૧૦) પીળો ચીકણો થર તથા તેસાથે પેઢુમાં દુખાવો અને પેટમાં ભાર લાગ્યા કરવો તે......નં. ૮. „
(૧૧) જીભના મૂળ આગળ પીળો થર તથા ખારો સાબુ જેવો સ્વાદ તે... ....નં. ૨ „

જ્વર આવતાં ઉષ્ણતા વધે છે અને તેસાથે સર્વ અવયવમાંથી નીકળતો રસ તથા જલ ઓછાં થાય છે. તેથી મોં સુકાય છે, તૃષા લાગે છે, બંધકોશ થાય છે. મૂત્ર ઓછું થાય છે, અને તે પીળાશપર કે લાલાશપર થઇ રહે છે. કોઈ કોઈ જ્વરમાં પરસેવો વધે છે અને કોઈમાં ઓછો થાય છે. સ્નાયુની શકિત ઓછી થાય છે અને કોઇ કોઈ વાર આંચકી આવે છે. નાડીનો વેગ વધે છે. શ્લેષ્મગ્રંથિનો રસ વગેરે ચીકણો થાય છે. આઆદિ ચિન્હો ન્યૂનાધિક અંશે સર્વ જ્વરોમાં હોય છે.

જ્વરનાં કારણો વિવિધ અપાય છે, જેવાં કે બંધકોશ, અજીર્ણ, વરમ, તત્રમ, ઋતુ આદિ. પણ એનુ ચોકસ કારણ નિર્ણય થઇ શક્યું નથી.

જીવનરસાયનશાસ્ત્ર સર્વ પ્રકારના જ્વરનું એક સામાન્ય કારણ એ સ્વીકારે છે કે શરીરમા જ્યાંસુધી જોઇતા પ્રમાણમાં ફેરમ ફોસ્ફેટના અણુઓ હોય છે ત્યાંસુધી જ્વર આવતો નથી તેથી એ અણુઓની ન્યૂનતા સર્વ જ્વરોમાં થાય છે માટે જ્યાંસુધી જ્વર આવેલો રહે ત્યાંસુધી નં. ૪નુ ઔષધ દરદીને સર્વ પ્રકારના જ્વરમાં આપવાનું રહે છે. **એ ઉપરાંત** જે બીજા કારણો હોય તેનો વિચાર કરી જે ઔષધ આપવું હોય તે આપવું પણ આ **નં. ૪** તો જ્વર ઉતરે ત્યાંસુધી આપ્યા જ કરવો.

(अ) વરમજન્ય જ્વર.

(Inflammatory fever.)

શરીરના કોઇ પણ ભાગમાં વરમ થયેલો હોય તો તેને લીધે જ્વર આવે છે અને તેને **વરમજ્વર** કહે છે. શરીરના કોઇ પણ ભાગમાં રતાશ થવી (રુધિરનો ધસારો થવો), સોજો થવો, તે ભાગની ઉષ્ણતા વધવી અને ત્યાં દાહ થવો એનુ નામ વરમ છે. એ વરમ ગમે ત્યાં થાય છે તો તેથી જ્વર આવવાનો સંભવ રહે છે. સ્થાનપરત્વે આ જ્વર સાધારણ વા વિષમ થાય છે આંતરડામાં, ફેફસામાં, યકૃત્ તથા પ્લીહમાં, મસ્તિષ્કના પડદામા, આ વગેરે વિવિધ સ્થળે વરમ થાય છે તો તેમાં જ્વર આવે છે. આ સર્વ જ્વરમાટે જ્વરચૂર્ણ (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧) આપવું અથવા આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવી પ્રાથમિક ભૂમિકામાં **નં. ૪** એક જ આપવામાં આવે છે તો તેથી વરમ શમે છે અને તે શમતાં જ્વર પણ શમે છે. પણ જો **નં. ૪** આપતાં વાર થાય છે અથવા **નં. ૪** આપ્યા છતાં તેની અસર થતા પૂર્વે વરમસ્થાનમાં સોજો આવી તેમાં ફાઇબ્રિન પદાર્થ ભરાય

છે તો **નં. ૪ની સાથે નં. ૫** આપવો પડે છે. સાધારણ રીતે વરમન્વરમાં આ બેનો સાથે જ ઉપયોગ શરૂ કરાય છે. પછી એ ક્વાઇનિનવાળો પદાર્થ પોતાનું કામ કરતો થઇ જાય છે તો તેમ, નહિ તો તેને સ્થાને પીળો પદાર્થ થાય છે. એ દશામાં **નં.૪** અને **નં. ૭** આપવામાં આવે છે અને જો તે પાકે છે તો **નં. ૪**ની સાથે **નં. ૧૨** તથા છેવટે **નં. ૨** આપવામાં આવે છે. તાત્પર્ય કે આ **જ્વરમાટેનો** ખાસ ઉપાય **નં. ૪** છે અને વરમની ચિકિત્સા ગડગુમડાંની જે ચિકિત્સા થાય છે તે પ્રમાણે વધારેમાં કરવાની હોય છે.

આ જ્વરમાં જો લવારો બકારો વગેરે મસ્તિષ્કની ભારે વિક્રિયા દેખાય તો **નં. ૬** આપવાની જરૂર રહે છે. જ્વર મટી ગયા પછી પણ **નં. ૪** થોડો વખત લેવાની જરૂર રહે છે કેમકે એથી તે વરમસ્થલના અવયવો દઢતાને પકડે છે.

આ ઉપરાંત સેકવગેરે જે એલોપથીપદ્ધતિપ્રમાણે કરાય છે તે આમાં પણ કરવામાં આવે છે અને વરમસ્થળે, જે ઔષધ અંદર ખાવામાં લેવાય છે તે જ પાણીમાં અથવા વેસેલાઇન કે લેનોલાઇન વગેરેમાં કાલવી ચોપડવામાં આવે છે.

આહારવિહારના નિયમો વ્યાધિપરત્વે હોવાથી સર્વ પદ્ધતિમાં સમાન જ છે. આ ક્ષારોના સબંધમાં ખાસ કરી નથી પણ વ્યાધિને અંગે જે કરી હોય છે તે સર્વએ પાળવાની હોય છે.

(आ) ટાઢીઆ અથવા આંતરીઆ તાવ.

(Ague, intermittent fevers.)

આ તાવમાં પ્રથમ ટાઢ આવે છે અને ત્યાર પછી ધીમે ધીમે શરીર ઉનું થતું જાય છે અને ટાઢ શમતી જાય છે; શરીર જેટલું ઉનું થવાનું હોય તેટલું થઇ રહે છે એટલે ટાઢ સાફ શમી જાય છે. થોડા કલાક ઉનો તાવ રહે છે અને પછી પરસેવો થઇ ઉનો તાવ ઉતરી જાય છે. આ જ્વર ૨૪, ૩૬ કલાકમાં અવશ્ય ઉતરી જાય છે અને સાધારણ રીતે ૧૨ કલાકમાં ઉતરે છે. પછી ઉતરી ગયા પછી કાં તો તાવ શમી ગયેલો રહે છે અથવા બીજે દિવસે પુનઃ ટાઢ વાય જ્વર ભરાય છે અને પૂર્વવત્ ઉતરે છે. આમ થાય તો તેને **નિત્યજ્વર**, રોજનો તાવ આદિ નામો અપાય છે. જો એક દિવસ જ્વરવિનાનો રહે છે અને બીજે દિવસે પુનઃ જ્વર આવે છે તો તેને **એકાંતરીઓ** અથવા **તરીઓ** તાવ કહે છે. એ પ્રમાણે બે દિવસ વચ્ચે

તાવવિનાના જાય છે અને પછી જ્વર આવે છે તો તેને **ચોથીઓ** તાવ કહે છે. કોઈ કોઇ પ્રસંગે નિયમસર અંતર વચ્ચે જતો નથી પણ ઉતરીને ગમે ત્યારે તાવ પાછો ભરાય છે તો તે **અનિયમિત તાવ** કહેવાય છે કોઈ કોઇને અઠવાડીયું, પખવાડીયું, ૨૧ દિવસ વચ્ચે સારા જાય છે અને પછી ટાઢ વાઈ તાવ નિયમસર ભરાય છે; આ પણ આ જાતના તાવમાં જ ગણાય છે.

લાગે છે, મૂત્ર ઓછું થાય છે, શ્વાસ ટુંકો લેવાય છે, જીભપર થર દેખાય છે, ત્વચા રૂક્ષ લાગે છે વગેરે વિવિધ સહચારી ચિન્હોમાંથી એક વા અધિક થાય છે.

આ સર્વ જ્વરોમાં (ચોથીઆ તાવ શિવાય) પ્રથમ પરિશિષ્ટમાં જણાવેલું જ્વરચૂર્ણ આપવું અથવા આ નિયમથી ચિકિત્સા કરવી.— **નં. ૪ અને નં. ૧૧ (૩x)** આપવા, તેમાં **નં. ૪** જ્વર હોય છે ત્યારે, અને **નં. ૧૧** એ ટાઢીયા તાવનું ખાસ ઔષધ છે તેથી જ્વર ઉતરી ગયા પછી પણ એ ચાલુ રાખવાનો રહે છે.

આ સાથે બંધકોશ દેખાય તથા જીભપર ધોળી છારી દેખાય તો **નં. ૫**, ખાટી ઉલટી થાય તો **નં. ૧૦** અને પેટમા ચુંક નાંખે તો **નં. ૮** વધારામાં અપાય છે. **નં. ૬** મસ્તિષ્કની અવ્યવસ્થા માટે. બહુ સુસ્તી લાગવી, અતિશય તૃષા, ખરો મૂતરી જવો, સવારે ૧૦ ૧૧ વાગે જ આવતી ટાઢ, પરસેવો થવાથી મટી જતી શિરોવેદના એ **નં. ૯** ને સૂચવે છે. પ્રચ્છન્ન ટાઢીયો તાવ પણ **નં. ૯** ને સૂચવે છે. જ્વર ઉતરી ગયા પછી અશક્તિમાટે **નં. ૧.** ક્વીનાઇન વધારે લેવાયું હોય છે અને તેને લીધે પેટમાં બળતરા, બહેરાશ વગેરે લાગે છે તેનો ઉપાય **નં. ૯** છે. રાત્રે સાત વાગે તથા સવારે નવ વાગે આવતી ટાઢ **નં. ૮** ને સૂચવે છે. દરદીની લોથપોથ સ્થિતિ **નં. ૮**ની સૂચક છે.

ચોથીઆ તાવમાટે **નં. ૪** અને **નં. ૯** આપવામાં આવે છે. જ્વરવિનાના દિવસોમાં માત્ર **નં. ૯** આપવો. એ એનું ખાસ ઔષધ છે. સર્વ જ્વરોમાં પરસેવો નહિ થાય તો તે લાવવામાટે **નં. ૭** અપાય છે. જે તાવ ઉતરી જઈ આડવાડીયું પખવાડીયુંવચ્ચે સારું જાય છે તેવા જ્વરો ઘણીવાર **નં. ૧૧**થી જો અટકતા નથી તો તેમાટે હોમીયોપથી **Arsenic** (આર્સેનિક) અને **China** (ચાઇના) આપવા પડે છે અથવા જન્તુઘ્નતરીકે **નં. ૫** આપવાની જરૂર રહે છે.

આ એગ્યુજ્વરોમાં દુધ, છાશ વગેરે પિત્તને પ્રકોપ કરનાર પદાર્થો ખાવામાં નહિ લેવા. પાણી પીવાની તૃષા લાગે તો તે પીવામા લેશ પણ અડચણ નથી. ઘણા ડાકટરો પાણી તો પીવાની જ ભલામણ કરે છે.

(૬) સાદો જ્વર. (SIMPLE FEVER.)

આ તાવમાં પરિશિષ્ટ પ્રથમમાં જણાવેલું જ્વરચૂર્ણ આપવું. જો જ્વર માત્ર ૧૦૦ ડીગ્રી જેટલો હોય તો તે ઘણીવાર યકૃતના વ્યા-

પારની મંદતાથી આવે છે માટે તેમ લાગે તો નં. ૫ અથવા નં. ૧૧ આપી જોવા. ઝીણા તાવમાં જો મોં સુકાતું હોય, દાંતપર છારી બાઝેલી જણાય, અનેવાનો ચાળો જણાય તો તે નં. ૬ સૂચવે છે.

(૭) પિત્તજ્વર, સતતજ્વર, રીમિટંટ ફીવર.

(Remittent fever.)

આ જ્વર ઘણું કરીને ટાઢવિના જ આવે છે અને એનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે એક તાવ રહે છે અને તેઉપર બીજો આવે છે. જેમ ટાઢીઓ તાવ વચ્ચે સાફ ઉતરી જાય છે તેમ આમાં તાવ સાફ ઉતરી જતો નથી. પણ માત્ર દિવસમાં એક વાર અને વખતે બે ત્રણ વાર પણ ચઢઉતર માત્ર થાય છે આ અવધિઓ તાવ ગણાય છે અને ૭ દિવસ, ૧૪ દિવસ, ૨૧ દિવસ, ૨૮ દિવસ સુધી ચાલે છે. ઘણું કરીને ઉતરી ગયા પછી પાછો આવતો નથી છતાં કોઈ કોઈ વાર એનું રૂપાન્તર થઈ આંતરીઓ તાવ થાય છે, તેમ આંતરીઆ તાવમાંથી આ રૂપ પણ થઈ જાય છે. આ તાવમાં દરદીના આહારવિહારની સભાળ રાખવાની જરૂર હોય છે. ઘણે પ્રસંગે આ જ્વરમાં યકૃત્માં લોહીનો સંચય થાય છે અને પ્લીહનો વરમ થવાનો ઘણો સભવ આવે છે. તેમ જ સતત જ્વર ભરેલો રહેવાથી રક્તાશય, ફેફસાં, શ્વાસનલિકા આદિમાં પણ વિકાર થવાનો પ્રસગ આવે છે. આ જ્વરમાં ઉતાવળ કરી તાવ ઉતારવાની ઉપરાછાપરી દવા આપવામાં આવતાં લાભકરતાં નુકશાન વિશેષ થાય છે તેથી એલોપથીસંસ્થાના ડાકટરો જો કુશલ હોય છે તો બીજી વિક્રિયા ન થવા દેવામાટે સંભાળ રાખતા રહે છે અને એ જ્વરને હાંકી કાઢવા ધમપછાડ કરતા નથી.

આ શાસ્ત્રના નિયમપ્રમાણે આ જ્વરમાં જ્વરચૂર્ણ આપવું (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧), અથવા નં. ૪ અને નં. ૧૧ ના પાંચેક ડોઝ દિવસમાં આપવા કૃમિની.શંકા થતાં નં. ૧૦ અપાય છે. ખાસ જરૂર વિના આ જ્વરમાં જુલાબ આપવામાં આવતો નથી. નં. ૧૧ જ જરૂર હોય છે તો જુલાબ આપે છે. જીભઉપર થર કાયમ રહેતો જણાય છે તો નં. ૫ પ્રસંગપરત્વે અપાય છે, પણ મુખ્ય ચિકિત્સા માત્ર નં. ૪ અને નં. ૧૧ આપવાની જ છે.

આ પણ મેલેરીઅસ જ્વર છે તેથી દુધ અને છાશ આપવાનો ચાલતો પ્રચાર ઘણા દરદીમાં નુકશાનકારક જ વર્ણન કરેલો દેખાય છે.

(ए) ટાઇફોઇડ નામનો જ્વર.
(Enteric, Typhoid fever.)

આ જ્વર ઘણા દિવસ ચાલનાર હોય છે તથા અમુક નિયમથી સવારસાંજ વધઘટ થાય છે, તેસાથે દરદીને દસ્ત થાય છે, લવારો (સંનિપાત) થાય છે, પેડુના ભાગમાં ગુલાબી રંગના ડાઘા જણાય છે, નાડી ૯૦ થી ૧૨૦ સુધી થાય છે. નાના આંતરડાની ગ્રંથિઓનો વિકાર આમાં ખાસ કરીને થાય છે, તથા એસાથે ન્યૂમોનિઆ, ગાલસુણીઆ, આંતરડાના પડદાનો વરમ થાય છે, દરદી છેક લખાઈ જાય છે વગેરે વિવિધ જોખમસૂચક ચિન્હો થાય છે. કુશલ ડાકટરનીચે જ આની ચિકિત્સા થવાની જરૂર છે. આ શાસ્ત્રના નિયમપ્રમાણે નં. ૫ એનું ખાસ ઔષધ છે. નં. ૫માં કલોરિન રહેલું છે તે હાઇડ્રોજનસાથે મળતાં હાઇડ્રોક્લોરિક એસિડ થાય છે અને તે જન્તુને મારનાર છે તેથી આ નં. ૫ ની અસર આ જ્વરમાં સારી જણાઇ છે. કેટલાક પુરુષો નં. ૪ અને નં. ૭ આ જ્વરમાં આપે છે. એ ઉપરાંત નં. ૬ તથા નં. ૯ ની જરૂર આ જ્વરમાં પડે છે, તે તેનાં ચિન્હો થતાં આપવામાં આવે છે. સાધારણ ચિકિત્સા નં. ૪ તથા નં. ૫ આપવાની અથવા નં. ૪ અને નં. ૭ આપવાની છે. આહારવિહારની કાળજી આ જ્વરમાં વિશેષ કરીને રાખવી પડે છે, તથા અશક્તિ અટકાવવા વચ્ચે વચ્ચે રોજ એક બે ડોઝ નં. ૧ના આપવામાં આવે છે.

(ऐ) ટાઇફસ નામનો જ્વર.
(Typhus fever.)

આ વ્યાધિ ઘણે ભાગે આપણા દેશમાં નથી પણ શીતકટિબંધનો એ વ્યાધિ છે, છતાં કોઇ કોઇ વકુમવાળા કેસ અહિં પણ થયેલા વૈદ્યક વર્તમાનપત્રો વર્ણે છે આ જ્વર અને ટાઇફોડમાં જે ભેદ છે તે બારીક છે અને કુશલ ડાકટરની સહાયવિના આ જ્વરની ચિકિત્સા કરવી જોખમ ભરેલું કામ છે. આ જ્વરમાં નં. ૪ જ્વરમાટે અપાય છે તથા એના ખાસ ઔષધરૂપે નં. ૬ છે. બીજાં ઔષધો તેના તેનાં ચિન્હો ઉપરથી પ્રસંગપરત્વે આપવામાં આવે છે.

(ओ) શીળી, શીતલા, સૈયડ, માતા.
(Small-pox.)

આ ફુટી નીકળતા તાવ (Eruptive fever) ની એક જાતિ છે. સર્વ માણસોને પ્રાયશઃ એક વાર સૈયડ નીકળી જાય છે

તેથી એનાથી સર્વ સંતાન છે. એમાં જ્વરથી આરંભ થાય છે અને ટાઢ તથા ધ્રુજારી સહિત તાવ આવે છે. તાવ ઘણું કરીને સખત હોય છે અને દરદી લવારો કરે છે, ચમકે છે, અને તેના શરીરપર ઓળા પડતા દેખાય છે; માથું દુઃખે છે, બરડાની કરોડના ભાગમાં દુઃખાવો થાય છે, ભાન પણ વખતે જતું રહે છે, હાંફ જણાય છે અર્થાત્ શ્વાસ લેતાં મહેનત પડે છે, ઉધરસ આવે છે, છીંક પણ આવે છે અને ઘણાને ઉલટી પણ વારંવાર થયા કરે છે. આમ તાવ આવી પછી દાણા નીકળે છે. તે પ્રથમ મુખઉપર તથા ગળાઉપર દેખાય છે અને ક્રમે ક્રમે આખે શરીરે નીકળે છે. આરંભમાં એ દાણા નાના, રાતા, ખીલજેવા દેખાય છે અને ત્રણ દિવસમાં તો તે ભાપજેવા દેખાવના થઇ રહે છે, તેની આસપાસ લાલ પાળ બંધાય છે અને મધ્યમાં ખાડો પડે છે. આ મધ્યમાં ખાડો હોવો એ શીતળા અને અછબડાના દાણામાં ભેદ પાડનાર ચિન્હ છે. છ આઠ દિવસમાં એ દાણાના પાણીને સ્થાને પર ભરાય છે જેને આપણા લોકો દાણા ભરાયા, ખીલ્યા વગેરે કહે છે. એ દાણા છૂટા છૂટા હોય છે તો શીતળાનું જોર સાધારણ કહેવાય છે. અને બીજી જાતના શીતળામાં એ દાણા પાસે પાસે—એકબીજામાં મળી ગયેલા હોય છે, શીતળાના થાપા થઇ રહે છે. આને Confluent—કોનફ્લ્યુઅન્ટ ટાઇપના શીતળા કહે છે, અને એમાં ઉપર દર્શાવેલાં ચિન્હો બહુ જોરમાં હોય છે, અને તેઉપરાંત તાણ વગેરે ચિન્હો પણ થાય છે. સાદા શીતળામાં ૯મે દિવસે અને કોનફ્લ્યુઅન્ટ ટાઇપના શીતળામાં ૧૪ દિવસ પછી એ દાણા કરમાઇ જાય છે—શીતળા નમી જાય છે અને તેના દાળછોડા થઇ જાય છે. આ રોગ ચેપી રોગ છે અને એની ચેપી દશા ખાસ કરીને દાળછોડા થાય છે ત્યારે છે. આમાં આરંભમાં એક જ્વર આવે છે તે શીતળાના દાણા દેખાતાં શમે છે, પણ પાછો એ દાણામાં પર થાય છે ત્યારે બીજો જ્વર આવે છે. શીતળામાં જે જોખમકારક પરિણામ આવે છે તે આ દ્વિતીય તાવના સમયમાં જ આવે છે.

આ વ્યાધિમાં આપણા લોક સાધારણ રીતે ઔષધ આપતા નથી અને પાછળથી રાખ ચોળે છે. એ નીતિ ઘણે અંશે પ્રશસ્ત છે. છતાં વ્યાધિનું બલ વધારે હોય છે તો ઔષધ લેવાથી નુકશાન થતું નથી. શીતકટિમાં રહેનાર લોકોમાં આ વ્યાધિ ભયંકર રૂપ ધારણ કરે છે તેથી ત્યાં એનો ભય આપણા કરતાં વધારે છે. આ વ્યાધિમાં મુખ્ય ભયનું એક કારણ તો એના ડાઘા જે રહી જાય છે તે છે અને બીજું એમાં વખતે આંખ વગેરેને નુકશાન થાય છે તે છે. આપણી પ્રજા

સધળાંમાં હાલ પાછળ છે તેથી જ્યારે બીજે સ્થળે એને માટે વિવિધ ઉપાયો યોજાયા છે ત્યારે અહિં માત્ર સ્નિગ્ધ ફલવાળી ગોશીતલાનો જ પ્રયોગ આવે છે. આ વ્યાધિ થયેલા દરદીને અંધારી ઓરડીમાં રાખવો અને બને તો લાલ પ્રકાશમાં રાખવો એ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. જો દાણા નીકળતાં જ લલ પ્રકાશ માત્ર જેમાં આવે અને સૂર્યનાં ભૂરા કિરણ બિલકુલ નહિ આવી શકે તેવા ઓરડામાં દરદીને રાખવામાં આવે છે તો જ્વર એની મેળે શમે છે, શીતળા પણ નમી જાય છે અને એનો એક પણ ડાઘો પડી રહેતો નથી. આ પ્રયોગસિદ્ધ વાર્તા છે આ પ્રમાણે ન બને તો તેલ અથવા કોવોડીઅનનું શરીરે મર્દન કરવાનું કુશળ વૈદ્યો સૂચવે છે અને તેમ કરવાથી પણ ડાધા પડતા નથી એમ જણાવે છે.

દરદી દાણા ખણી ન નાંખે એ સંભાળવું તથા આરંભમાં સાદો પચે તેવો અને પાછળથી ગરમી મટાડે અને ટાઢક કરે એવો ખોરાક આપવો.

આ શાસ્ત્રના નિયમથી નીચે પ્રમાણે ઔષધો આપવામાં આવે છે.– આરંભમાં નં. ૫ આપવું, જ્યારે દાણામાં પરૂ ભરાય ત્યારે નં ૧૦, અને વચ્ચે દરદી જો લોચજેવો થઇ જાય તો નં. ૬. ઇન્ફ્લ્યુઅન્ટ ટાઇપમાં નં. ૫ને બદલે નં. ૯ આપવામાં આવે છે. ફોડા ઉખડે ત્યારે તે વહેલાં ઉખડે તેમાટે નં. ૭ આપવામાં આવે છે. અને નં. ૨ પરૂ થયા પછી અને નં. ૧ વચ્ચે વચ્ચે દિવસમાં એક વાર અપાય છે. નં. ૪ જ્વરમાટે છે. આ વ્યાધિમાટે ખાસ ઔષધ નં. ૫ અને નં. ૯ છે, અને સાધારણ વપરાશમાં નં. ૪, ૫, ૭ અથવા નં. ૪, ૯, ૭ આવે છે.

(औ) અછબડા. (CHICKEN-POX.)

આ વ્યાધિ શીતળાના જેવો જ છે, માત્ર એનો સમય ટુંકો હોય છે તથા એનો ત્રાસ ઓછો હોય છે. એમાં જે દાણા દેખાય છે તે દેખાય છે અને કરમાઇ જાય છે. દાણાના મધ્યમાં ખાડો હોતો નથી. એમાં ઔષધની સાધારણ રીતે જરૂર રહેતી નથી એના દાણા કરમાઇ જાય છે ત્યારે શીતળાના જેવા ખાડા પડી રહેતા નથી. શીતલ તથા ઓરીથી આને પૃથક્ કરનાર એક ચિન્હ આ પણ છે કે એમાં જે દાણા ફુટી નીકળે છે તે જ્વરની પૂર્વે અથવા જ્વરની સાથે નીકળે છે.

આ શાસ્ત્રના નિયમથી શીતલાના જેવી જ આની ચિકિત્સા છે.

એમાં નં. ૪, ૫, ૯, ૭ અને ૨ ની જરૂર રહે છે. સામાન્ય રીતે **નં. ૪ અને ૫** બસ થાય છે.

(જં) ઓરી, ગોબરૂ. (MEASLES.)

શરૂઆતમાં ટાઢ સાથે તાવ આવે છે, લુખી ઉધરસ થાય છે, આંખ લાલ થઇ જાય છે, આંખમાંથી પાણી નીકળે છે વગેરે. ત્રણ કે પાંચ દિવસ પછી ઝીણા, લાલ, જીવડાના ડંખ જેવડાં ચકામાંજેવું શરીરપર દેખાય છે અથવા ઝીણી દાણીઓ દેખાય છે. એ આરંભમાં મુખ અને ગળાપર દેખાય છે અને ક્રમે ક્રમે આખે શરીરે ફેલાય છે. છ સાત દિવસ (શરૂઆતથી) થતાં એ ફોડલી ઝાંખી થઇ જાય છે અને નવ દિવસમાં ઉડી જાય છે અને પછી ભુલાજેવું પાતળું પડ તે સ્થળેથી ઉખડે છે. આ વ્યાધિની ગરમી ઘણી હોય છે અને તેની અસર એ મટ્યા પછી દેખાય છે. ઘણું કરીને નાનાં છોકરાંઓને આ આવે છે, અગરજો મોટા માણસો પણ એથી સાફ મુક્ત નથી.

એનું ખાસ ઔષધ **નં. ૫** છે. તે આરંભથી આપવામાં આવે છે અને એની પાછળની અસરમાટે પણ એ ચાલે છે. પ્રસંગપરત્વે ઉપયોગમાં આવતાં ઔષધો **નં. ૪, ૭, ૯** છે; તેનાં ચિન્હો જણાયાથી ત્યાંસુધી તે તે આપવામાં આવે છે. ઓરી નીકળી શમી જાય તો **નં. ૭** આપવાથી તે બરાબર બહાર નીકળી આવે છે. **નં. ૧** અશક્તિમાટે પાછળથી દિવસમાં એક વાર આપવામાં આવે છે. ડૉ. બૌરિક **નં. ૪** એકલો જ આપવા ભલામણ કરે છે અને તેથી જ ચાલે છે એમ જણાવે છે, અથવા એની સાથે બીજાં ચિન્હો પ્રમાણે **નં. ૫, ૨, ૧૧, ૧૨**, એમાંથી જેની જરૂર પડે તે આપવાનું કહે છે.

(અઃ) રતવા, વિસર્પ.

(Erysipelas–એરીસિપેલસ.)

આ એક જાતનો જ્વર છે અને એને અંગ્રેજીમાં " રાતી ચામડી " કહે છે. એમાં પ્રથમ જ્વર દેખાય છે, ચળકતી રતાશ નજરે પડે છે, સોજો ચડે છે અને તરસ થાય છે. પછી દાહનું ભાન થાય છે અને કોઇ કોઇ વાર ભાલા ભોંકાતા હોય તેવી વેદના થાય છે, જે હાલવાચાલવાથી વધતી જણાય છે. બીજાં ચિન્હો જે સાધારણ રીતે સહચારી હોય છે તે આ પ્રમાણેઃ—કંપારી, ટાઢ અને પછી જ્વર; નિદ્રાનો અભાવ; ભટકતી વેદનાઃ સુકી જીભ; ઉલટી, ઉબકા, શિરોવે-

પ્રકરણ ૧૩.

રક્તસ્રાવ, લોહી નીકળવું, હેમરેજ.

(Hemorrhage)

આ વ્યાધિનું નામ નથી પણ ઔષધની અપેક્ષા સૂચવનાર એક ચિન્હ છે. આથી ગમે તે અવયવમાંથી લોહી નીકળતું હોય, વાગવાથી લોહી નીકળતું હોય, નસકોરી ફુટવાનો વ્યાધિ હોય, ફેફસામાંથી લોહી પડતું હોય, મરડામાં લોહી પડતું હોય, કે સ્ત્રીઓને રજોદર્શન લંબાઈ રક્તસ્રાવ થતો હોય તોપણ તે સર્વમાં ચિકિત્સા એક જ છે, કારણ કે અમુક અમુક ક્ષારોની ન્યૂનતાથી તે તે ભાગની રક્તવાહિની શિરાઓ દુર્બળ થઈ ફુટે છે અને તેથી તે ભાગમાંથી રક્તસ્રાવ થાય છે. આમાં ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે કરાય છે—

નં. ૪:—આ આમાં પ્રધાન ઔષધ છે કેમકે એ તે તે શિરાને દૃઢ કરનાર છે અને જ્યાં લોહી ચળકતા રાતા રંગનું અને ગંઠાઈ જતું હોય છે ત્યાં આ જ ઔષધ માત્ર બસ છે. નસકોરી ફુટવામાં પણ આ જ અપાય છે.

નં. ૫:—જ્યારે લોહી કાળાશ પડતું, કાળું અને ઘાટું ગઠ્ઠાવાળું હોય છે ત્યારે. પાછલે પહોરે ફુટતી નસકોરીમાટે.

નં. ૬:—અશક્તિને લીધે, નબળા બાંધાનાં શરીરોમાં થતો રક્તસ્રાવ જ્યારે લોહી પાતળું, કાળું અને ઠરી ન જનાર નીકળે છે ત્યારે તેમ જ દુર્ગંધ મારતું હોય છે ત્યારે તે આ ક્ષારને સૂચવે છે.

નં. ૩:—અર્શમાંથી પડતુ લોહી અથવા ગર્ભાશયમાંથી પડતા લોહીમાટે તથા છાતીમાંથી પડતા લોહીમાટે આ અપાય છે. આ ઔષધ **નં.** ૪ની સાથે આપવાથી તે તે અવયવો સંકોચાય છે અને દૃઢ થઈ રહે છે.

નં. ૯:—પાતળું, ફીક્કું, રાતું અને પાણી જેવું લોહી આ ક્ષારને સૂચવે છે. નીચાં વળતાં ફુટતી નસકોરી.

નં. ૧:—નબળા બાંધાનાં શરીરોમાં આ ચિન્હ થાય ત્યારે વચ્ચે વચ્ચે અપાય છે.

નં. ૨:—બળખમ લોહીમિશ્રિત દેખાય ત્યારે.

અત્ર કહેલાં ઔષધો અંદર અને બને ત્યાં બહાર પણ વાપરવાં જરૂર છે. જ્યાં બહાર લગાડી શકાય તેમ હોય છે, જેમકે નસકોરી

ફુટવી વગેરે, ત્યાં કોરો ભૂકો દાબવામાં આવે છે, જ્યાં પીચકારી આપવાથી અંદર પહોંચાડી શકાય છે ત્યાં તેમ પણ આપવામાં આવે છે.

નાનાં છોકરાંને નસકોરી ફુટે છે તેમાટે નં. ૪ બસ છે, અને તેવો હેવા હોય તો તેમાટે નં. ૬ માત્ર અપાય છે તથા ગર્ભસ્થાનના રક્તસ્રાવમાટે નં. ૪, ૩, ૬ આપવામાં આવે છે, તથા અર્શ દુઃખતા હોય તો તેમાં નં. ૪, ૫, અને ૩માંથી જરૂર પડે છે.

પ્રકરણ ૧૪.

ચાંદાં, વ્રણ.

(Ulcer-અલ્સર)

ચાંદાંના ઘણા વિભાગ જેવા કે તંદુરસ્ત ચાંદું, નબળું ચાંદું, સડતું ચાંદું વગેરે પાડવામાં આવે છે અને તે તેનું સ્વરૂપ જાણવામાટે ઉપયોગી છે છતાં આ શાસ્ત્રના નિયમપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવામાં એ વિભાગ ઉપયોગી નથી. શરીરના ગમે તે ભાગમાં ચાંદું હોય, બહાર હોય કે અંદર હોય, તોપણ નીચેપ્રમાણે તેની ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે અને તે તે ઔષધ ખાવામાં લેવાય છે એટલું જ નહિ પણ બને ત્યાં બહાર પણ કોરું અથવા બીજા ડ્રેસિંગસાથે વપરાય છે—

નં. ૫:—શરીરના ગમે તે ભાગમાં ચાંદું હોય તોપણ તેમાંથી ઘટ ધોળો રસ વહેતો હોય તો.

નં. ૧૨:—ઉંડા પડેલા ચાંદામાટે અને જેમાંથી પરુ નીકળતું હોય તેમાટે તથા ભગંદરના વ્રણમાટે, અસ્થિના વ્રણમાટે, હઠીલા વ્રણમાટે.

નં. ૨:—નહિ રૂઝાતાં ચાંદાંમાટે તથા જેમાંથી પરુજેવો પીળો પદાર્થ નીકળતો હોય તેમાટે.

નં. ૩:—અસ્થિના ભાગમાં પડેલા વ્રણ—ચાંદામાટે તથા સુજેલી નસોમાં થતાં ચાંદાંમાટે. (જુઓ નં. ૧ તથા નં. ૧૨.)

નં. ૧૦:—જઠર તથા આંતરડાના ચાંદામાટે કે જેની સાથે ખાટી ઉલટી, ખાટા ઉબકા આવતા હોય અથવા દળેલી કાફીજેવો શ્યામ પદાર્થ નીકળતો હોય, અથવા ઔપદંશિક ચાંદાં હોય.

નં. ૯ તથા નં. ૧૧:—પગનાં ચાંદાંમાટે આની ભલામણ કરાય છે.

નં. ૭:—ક્ષયનાં ચાંદાંમાટે અપાય છે.

પ્રકરણ ૧૫.

અશક્તિ (DEBILITY)

આમાટે નં. ૧ તથા નં. ૬ બે ઔષધ છે. તેમાં જ્ઞાનતન્તુ તથા ક્રિયાતન્તુની નબળાઇ (nervous debility) માટે નં. ૬ છે તથા બીજી બધી નબળાઇમાટે નં. ૧ છે. આ દવાઓ ગમે તે વ્યાધિમા નબળાઈ જણાતી હોય તો તે વ્યાધિના ઉપાયોની સાથે વચ્ચે વચ્ચે અપાય છે અને વ્યાધિ મટી ગયા પછી જણાતી નબળાઇમાટે નં. ૧ આપવામા આવે છે. અશક્તિચૂર્ણ આપવાથી સારો લાભ થાય છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ૧.).

પ્રકરણ ૧૬.

ગ્રંથિરોગ, ગાંઠના રોગ.

(Diseases of Glands)

શરીરના વિવિધ ભાગમાં વચ્ચે વચ્ચે ગ્રંથિઓ રહેલી હોય છે પણ તે એમને એમ દેખાતી નથી, જ્યારે સુજે છે ત્યારે જ આપણને તે જણાય છે અને ત્યારે જ ગાઠ થઇ છે એમ આપણા લોક કહે છે. એ ગાંઠમાટે આ પ્રમાણે ચિકિત્સા કરાય છે –

નં. ૫:—એ ખાસ સાધારણ ઔષધ છે. અંદર બહાર બંને રીતે વાપરવું.

નં. ૩:—જે ગાંઠ કઠણ પથરાજેવી લાગે તેમાટે આ ખાસ ઔષધ છે .

નં. ૧૦:—જે ગાંઠ **ચરબી**ની થાય છે તેમાટે આ વપરાય છે. તેમ જ સ્ક્રોફ્યુલાની ગાંઠમાટે આ વપરાય છે (નં. ૧૨ ની સાથે). રસવાહિની શિરાની ગ્રંથિના સોજામાટે પણ આજ વપરાય છે.

નં. ૧:—જીર્ણ ગાંઠમાટે આ આપવામા આવે છે.

ગાઠ પાકે અને ફુટે અથવા પરૂ થાય ત્યારે વરમની ચિકિત્સા-પ્રમાણે તે તે ચિન્હોપ્રમાણે ચિકિત્સા કરાય છે. આ શિવાય સાધારણ રીતે જેમ શેક વગેરે ઇતર સસ્થામાં કરવાનાં હોય છે તે પ્રમાણે આ ઔષધોસાથે પણ કરવાનાં હોય છે.

પ્રકરણ ૧૭.

મુખઆદિના વ્યાધિ.

(અ) ગળું આવવું (Sore throat)—આ વ્યાધિમાં નં. ૪, ૫, ૯, ૧૦, ૬, ૧૧, ૧, ૨, ૮ ઔષધો આપવામાં આવે છે. તેમાં સુજેલું ગળું હોય એટલે લાલાશ માત્ર હોય-વરમ હોય તો નં. ૪; અથી નહિ મટે તો અથવા પરપોટા જેવું ત્યાં દેખાય તો નં. ૯. ગળું દુર્ગંધ મારતુ હોય તો ન. ૬, ગળાઉપર ક્રીમ જેવો થર દેખાય તો ન ૧૦, ગળુ સુઝી લીટજેવો પદાર્થ ત્યાંથી નીકળતો હોય (વરમની દ્વિતીય ભૂમિકા હોય) તો ન. ૫ વારવાર શુક્લુ પડે, બળખો કાઢવો પડે તો નં. ૧૧. બહુ બોલવાથી વરમ થયો હોય અથવા ખોખરો અવાજ થયો હોય તો ન. ૧, પાકેલું હોય અને રૂઝ લાવવાની હોય તો ન. ૨, અને ગળી ગળીને વેદના થતી હોય તો નં. ૮. **સામાન્ય રીતે ન. ૪ અને ન. ૫** ઘણુખરા કેસમાં બસ થાય છે.

(આ) સાદ **બેશી જવો** (Hoarseness)–નં. ૪ અને આગળ જરૂર પડે તો નં. ૫ ઠરીને લીધે સાદ બેશી જાય તેમાં ન. ૫ અથવા પ્રસગે ન. ૭ બહુ બોલવાથી તેમ થયું હોય તો નં. ૪ અને છેવટના ભાગમાં નં. ૬ ઉપયોગી છે. હઠીલા કેસમાં નં. ૨ અપાય છે

(ઇ) **દુર્ગંધ મારતો શ્વાસ:** (Offensive breath)–મોઢું આવ્યું હોય અને પેઢવામાં પરૂ વગેરે થઇ વાસ મારતી હોય તો તે-માટે નં ૧૨ અને ન. ૨ આપવાં, ઉપરાંત નં. ૬ આપવુ અને તે વિના દુર્ગંધ હોય તો નં. ૬ એકલુ ચાલે છે.

(ઉ) **ચોરીઆનો વરમ** (Tonsilitis)-ગળાના ભાગમાં બને બાજુએ જે ટોન્સિલ નામના અવયવો છે જેને આપણામાં ચોરીઆ કહે છે તેનો વરમ થયો તેને આપણા લોકો ચોરીઆ આવવા કહે છે, અથવા ગળું આવી જવું કહે છે આરભમાં એ ભાગમાં લાલાશ દેખાય છે અને સોજો પણ મોઢુ ઉઘડાવી જોવામાં આવે તો જણાય છે. અન્ન ખાતાં મહેનત પડે છે જીભપર થર દેખાય છે અને તરસ લાગ્યા કરે છે. જ્વર પણ આવે છે, જો વ્યાધિ વધે છે તો જ્વરમાં વાનો ચાળો (Delirium) થાય છે. પછી એ પાકે છે અને પરૂ નીકળી જાય છે ત્યારે આરામ મળે છે.

આ વ્યાધિની ચિકિત્સામાં વરમની ચિકિત્સા જ (જુઓ પ્રકરણ ૧૨ પૃ૪ ૧૦૭) કરવાની છે. જો આ વ્યાધિ વધારે બળ પકડે છે તો તે સમયે શસ્ત્રવડે એ ચોરીઆને ચીરવા પડે છે અને પરૂ કઢાવવું પડે છે. અને તેથી એ વ્યાધિનું બળ જણાતાં કુશલ ડાકટરની સહાય અપેક્ષિત છે. સાદા રૂપમાં નં. ૪ અને નં. ૫ બસ થાય છે. ચોરીઆપર ધોળી કરણ છારી બાઝેલી હોય તો તે નં. ૬ને સુચવે છે જુદું ચોરીઆના વરમમાં નં. ૧ ૨૪ નું અપાય છે, અથવા નં. ૯ ૩૦x અપાય છે. ગળાના કાકડાના વરમમાં નં. ૯ ખાસ ઉપાય છે જમણી બાજુએ વધારે દુખાવો થવો, ગળું લાલ સુજેલું દેખાવું અને દરદી ઢગલો થઇ ગયેલો તથા ટાઢો જણાવો તે નં. ૮ ને સુચવે છે.

(પ) મોઢામાં ચાંદાં પડે છે તે માટે નં. ૬ વિશેષમાટે જુઓ પ્રકરણ ૧૪, જીભ ઉપરના **થરમાટે** તથા **સ્વાદમાટે** જુઓ પ્રકરણ ૧, જીભના સોજામાટે જુઓ વરમ પ્રકરણ ૧૨. નં. ૧૦ ૩x અથવા ૬x ચાંદાંમાટે અકસીર ઉપાય છે.

(વે) **અવાળુ ફુલવા**, અવાળુપર ગુમડુ થવું એ બનેની ચિકિત્સા વરમના નિયમથી થાય છે. જુઓ વરમ પ્રકરણ ૧૨.

(ઓ) **શુલીયું** (Aphthæ, thrush)—

આ વ્યાધિ નાના બાલકોને થાય છે અને તે હવાની અસ્વચ્છતા, શીશીથી દુધ પાવામાં આવે છે તો રબરની ડોટી સાફ નહિ રાખવાથી તથા અયોગ્ય આહારના સેવનથી થાય છે આ વ્યાધિમા મોઢાની ત્વચાઉપર ગોળ, ધોળા મોતીયા (Vesicles–પાણી ભરેલા ઝીણા દાણા) છુટા છુટા જણાય છે અને પછી તે આગળ ચાલતાં ભેગા થઇ જાય છે અને કોઇ કોઇ વાર ચાંદાં પડી ગયાં હોય તેવો દેખાવ આપે છે અથવા ધોળી પોપડીજેવા દેખાય છે. આ વ્યાધિ જાતે જોખમકારક નથી અને ઘણું કરીને ચારેક દિવસમા શુલીયું ઉડી જાય છે, પણ બાળકને ધાવવા કરવાની અડચણ વધારે પડે છે

આ વ્યાધિનું **ખાસ ઔષધ નં. ૫** છે. એને ખાવામાં આપવુ તથા મોઢું ધોવામા વાપરવું આની સાથે જો લાળ વધારે ગળતી હોય તો નં. ૯ આપવો તથા જ્વર હોય તો નં. ૪.

(ઔ) **ગાલસુણીઆ, ગાલપચોરીઆ** (Mumps)—

કાનના મૂળઆગળ જે ગ્રંથિ છે તેનો વરમ થાય છે, તે સુજે છે તેને ગાલપચોરીઆ અથવા મમ્પમ કહે છે. એ સ્વતન્ત્રપણે થાય છે,

તેસાથે ગોબર (ઓરી) વગેરે આવી ગયા ગછી, તેના કાર્યરૂપે પણ થાય છે. ઘણું કરીને પંદર વર્ષની નીચેનાં બાલકોને એ થાય છે અને ઠંડી ભેજવાળી હવામાં વધારે થાય છે. આ વ્યાધિ ચેપી રોગ મનાય છે. એ ગાંઠનો સોજો કોઇ કોઇ વાર વધી ગળા તથા ચોરીઆસુધી જાય છે અને એના તરમને લીધે તાવ પણ આવે છે. જ્યારે કંઇ પણ ખાદું ખાવામાં આવે છે ત્યારે ગળામાં અને દાઢઆગળ એક વિલક્ષણ અરુચિકર ભાન થાય છે એ આ વ્યાધિની ખાસ નિશાની છે.

આના રૂપમાં આ વ્યાધિ પોતાની મેળે મટી જાય છે અને કાંઇ પણ ચિકિત્સા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ વધારે રૂપમાં નહિ થઇ જાય અને ઘટેલો મટે તેટલામાટે એને માટે **નં. ૫** ખાસ ઔષધ છે. એ એના પર ચોપડવામાં આવે છે અને જરૂર જણાયે ખાવામાં પણ આપવામાં આવે છે. જ્વર હોય તો **નં. ૪** વધારવામાં આવે છે. મોંમાંથી લાળ વધારે ગળતી હોય, થુંક બહુ આવતું હોય અને ચોરીઆની સાથે જીવણવૃદ્ધિ હોય તો ત્યાં **નં. ૯** અપાય છે. આ વ્યાધિ થયેલાને ખુલ્લા પવનમાં એવી રીતે નહિ સુવા દેવો કે પવનના સપાટા એના મોઢાપર લાગે.

(અં) ડોક રહી જવી (Stiffness of the neck)—કાતો આડુંઅવળું સુવામાં આવવાથી, એ ભાગમાં ભેજવાળો પવન લાગવાથી અથવા મજ્જાતન્તુની અવ્યવસ્થાથી આ સ્થિતિ થાય છે. તેમાં પ્રથમ હેતુ હોય તો થોડી વાર બરાબર સંભાળીને શેક કરવાથી એ મટી જાય છે અને ઔષધની જરૂર હોતી નથી. બીજા હેતુને લીધે થયેલી એ સ્થિતિમાં **નં. ૪** નાં પોતાં મૂકવાથી એ મટે છે અને ત્રીજા હેતુને લીધે હોય તો **નં. ૮** ખાવાથી તથા ઉના પાણીથી ઝારવાથી એ મટે છે. સંશયમાં **નં. ૪** અને **નં. ૮** આપવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૮.

દાંતના વ્યાધિઓ.

દાંતના વ્યાધિઓ વિવિધ પ્રકારે થાય છે. દાંતના મૂળમાં જે અવાળુ છે તે સગ્રવાથી ત્યાં દુઃખે છે, દાંતની ઉપરનો ચળકતો પદાર્થ જે દાંતનું એનેમલ કહેવાય છે તે ઘસાઇ જવાથી દાંતમાં દુઃખાવો થાય છે, દાંત જાતે સડે છે તો તેથી દાંતમાં દુઃખાવો થાય છે, તેમ જ દાંતઆગળ

જે સૂક્ષ્મ મજ્જાતન્તુઓ આવી રહ્યા છે તેની અવ્યવસ્થાથી તેમાં દુઃખાવો થાય છે. આ પારખવુ કઠિન છે છતાં સાધારણ પ્રસગમાં આસપાસની સ્થિતિથી સાધારણ મનુષ્ય પણ પરીક્ષા કરી શકવા સમર્થ થાય છે. અવાળુ ફુલવાથી થતી વેદના અવાળુ જોવાથી સમજાય છે અને તેની ચિકિત્સા ઉપર આવી ગઇ છે દાંતમાં કળતર થાય છે તો ત્યાં ઉના પાણીના કોગળા કરવાથી સારૂ લાગે છે અને ટાઢા પાણીથી વેદના વધતી દેખાય છે અને ત્યાં નં. ૮ થી આરામ થાય છે દાત સડી જવાના સંધિમાં નં. ૧ લેવાથી સારૂ થાય છે તથા એનેમલની અવ્યવસ્થામાટે નં. ૩ છે ન. ૧ અને નં. ૩ અસ્થિમાત્રના ઔષધ છે તેથી દાંતમાં અથવા એનેમલમાં અવ્યવસ્થામાટે એ બે ઔષધ છે દાંતની જે વેદના ઠડા જલથી આરામ પામે છે ત્યા નં. ૪ વપરાય છે. વિશેષમાટે પ્રકરણ ૩ પૃષ્ઠ ૮૬ જુઓ દાંતનો હાડીયો દુખાવો જણાય તો નં. ૧૨નો પ્રયોગ કરવો, તેમ જ જેમા ગરમી અથવા ઠડીથી આરામ ન થતો હોય, જે વેદના રાત્રિએ વધતી હોય, જે પૂર્ણિમાની આસપાસ વધતી હોય તેમાટે પણ ન. ૧૨ છે

બાલકોને દાંત આવે છે ત્યારે વિવિધ પ્રકારે ઉપદ્રવ થાય છે. કોઇને દસ્ત થઇ જાય છે, કોઇને ખસ થાય છે, કોઇને આખ આવે છે વગેરે વિવિધ અડચણો દેખાય છે એમા તે તે પ્રતીત થતા વ્યાધિનાં ઔષધ આપવાં ઉપરાત દાંત આવે છે એ હેતુને લઇને ન. ૧ અને ૩ આપવામા આવે છે દાંત આવવાનો સધિ થતા પૂર્વે જ જો ગાળે ગાળે બાલકને નં. ૧ આપવામાં આવે છે તો દાત આવતાં અડચણ પડતી નથી. તેમ જ જેના કુટુબમા બાલકો દુર્બલ દાતવાળાં જન્મતાં હોય ત્યા માતા ગર્ભસમયે જ ન. ૧ વચ્ચે વચ્ચે લે છે તો જન્મનાર છોકરાંના દાત દુર્બલ થતા નથી દાત આવતાં આચકી, તાણ વગેરે થાય છે તેમાટે ન. ૮ છે દાતના દસ્તમાટે નં. ૧ તથા ૧૧ અથવા ન. ૧૦ છે. તેસાથે હોમીયોપથી કેમોમિલા બાલકોને સારી અસર કરે છે. જો દાંત આવનાર બાલકને સ્કોફ્યુલસ પ્રકૃતિ હોય છે તો ન. ૧ સાથે અથવા ન. ૩ સાથે ન. ૧૦ આપવાની જરૂર રહે છે.

જે બાલકોનુ માથુ મોટુ હોય છે, માથે પરસેવો વધારે થતો હોય છે, પેટ મોટું દેખાય છે, ગોરી ચામડી હોય છે, તીખો સ્વભાવ હોય છે, અને જેને પચનશક્તિ મદ છે તેને માટે ન. ૧૨ સારી અસર કરે છે

દાંતની કિમત આપણી પ્રજા જેમ સમજે તેમ તેમના હકમાં

સારું છે. દાંતને લીધે પચનક્રિયા સારી થાય છે. ઘડપણમાં દાંત પડી જવાથી પચનની છેક અવ્યવસ્થા થાય છે. તેથી વિવિધ પ્રકારે દાંતને સાફ રાખવા અને દાંતનું સંરક્ષણ કરવું. દાંતને છોલાવવા એ તેના એનેમલનો નાશ કરે છે તેથી દાંતને વ્હેલા સડવાનો ઉપાય છે. દાંત સડે કે તેને તરત કઢાવી બીજો કૃત્રિમ દાંત મઢાવવો—એમાં આલસ્ય રાખવું અનુચિત છે,

---

પ્રકરણ ૧૯.

શ્વસનયંત્રના વ્યાધિઓ, અર્થાત્ નાક, ફેફસાં, શ્વાસનળીના વ્યાધિઓ.

(अ) શ્લેષ્મ, સળખમ (Nasal Catarrh)—

આ નાકની આંતર ત્વચાનો વરમ છે તેથી એમાં વરમના ઉપચાર કરવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં જ્યારે છીંક આવવા માંડે છે ત્યારે નં. ૧ અપાય છે. સાફ પાણી નીકળે છે ત્યારે નં. ૯ અપાય છે. નં. ૯ ૧૨ છીંક ઉપરા છાપરી આવે અને રસ નીકળે તે વખતે આપવાથી તરત જ શ્લેષ્મ બંધ થઈ જાય છે નં. ૪ તો ચાલુ રાખવામાં આવે છે. ઘોળું લીંટ નીકળે છે અથવા નાક સુકાય છે અને બળે છે ત્યારે નં. ૫, બલગમ પીળો થાય છે ત્યારે નં. ૭. આ ઉપરાંત લાંબું ચાલે છે તો નં. ૧૧ની જરૂર પડે છે. ઘણું કરીને આથી અધિક ઔષધો આમાં ભાગ્યે જ જોઇએ છે. નાક બંધ થઇ જાય છે ત્યારે નં. ૩ અથવા નં. ૫ અપાય છે, વાસનું ભાન જતું રહે છે ત્યારે નં. ૮, તેમ જ નાકમાંથી ધોધવાબંધ પાણી નીકળે છે ત્યારે પણ ન. ૮ અપાય છે. સાધારણ રીતે નં. ૪ અને નં. ૫ વખ્તસર લેવામાં આવે છે તો બીજાની જરૂર રહેતી નથી જેમને હાલતાં ચાલતાં શ્લેષ્મ થઇ આવે છે તેને માટે નં. ૪ અને નં. ૧ વાગ ફરતી લેવા સારાં છે. (શ્લેષ્માદિચૂર્ણ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ ૧.)

(आ) ઉધરસ (Cough)– શ્લેષ્મ થવાથી, તેમ જ શ્વાસનલિકાનો વરમ થવાથી અથવા ફેફસાંનો વરમ થવાથી ઉધરસ થાય છે. ઉધરસ એ વ્યાધિ નથી પણ માત્ર ચિન્હ છે. સાધારણ ઉધરસ જે થાય છે તેને કોફ (Laryngitis) કહે છે. એ ઉધરસ ગળાના ભાગમાંથી જ આવે છે. શ્વાસનલિકાનો વરમ થાય છે ત્યારે તેને Bron-

chitis—બ્રોનકાઇટિસ કહે છે અને એ ઉધરસમાં શ્વાસ ટુંકો ચાલે છે એટલે હાંફજેવું લાગે છે, છાતી ભીસાય છે, એ વરમ પામેલી નલિકામાં દબાણ થાય છે તો દુઃખ થાય છે તેથી એ દબાણ થાય તેવી રીતે દરદી સુઇ શકતો નથી, જ્વર આવે છે વગેરે વિવિધ ચિન્હો થાય છે. આ ઉધરસ લાંબી ચાલે છે અને તરત મટતી નથી. જ્યારે એ નલિકાની જે સૂક્ષ્મ શાખાઓ હોય છે તેનો વરમ થાય છે ત્યારે પણ ઉપરપ્રમાણે તીક્ષ્ણ ચિન્હો થાય છે અને એને આપણા લોકો સસણી, વરાધ વગેરે નામ આપે છે. આ ઉધરસ જોખમકારક છે તેથી સાવધાનતાથી પરેજીસાથે ઉપાય કરવાની જરૂર રહે છે સસણી અથવા વરાધમાં નં. ૪ ખાસ ઉપાયરૂપ છે, નં. ૬ પ્રસંગે આપવા જરૂર રહે છે. આ બંને પ્રકારની ઉધરસમાં ઉધરસ છાતીમાથી આવે છે, છાતીનાં પાટીયાં દુખી જાય છે અને થાક, નબળાઇ વગેરે ઘણી આવે છે. ફેફસાનો વરમ કે જેને ન્યુમોનીયા કહે છે તે જોખમકારક વ્યાધિ છે અને તેમાં પણ ઉધરસ થાય છે, તથા બીજાં વિવિધ ચિન્હો થાય છે. કુશળ અનુભવી ડાકટરની મદદ ન્યુમોનીયામાં લેવાની ખાસ જરૂર છે. છતાં આ સર્વ પ્રકારની ઉધરસમાં મૂલ કારણ વરમ છે અને તેથી વરમની ચિકિત્સા જ કરવામાં આવે છે—ચિકિત્સામાં ભેદ નથી વરમ માટે, જ્વરમાટે નં. ૪ આપ્યા કરવાનો હોય છે. નં. ૫ તરત જ શરૂ કરવો પડે છે અને તે બળખો ધોળો હોય ત્યાંસુધી આપવામાં આવે છે. બળખો પીળો થતાં નં. ૭ અપાય છે. રહી રહીને ઉધરસ આવતી હોય અને તે બંધ નહિ રહેતી હોય તો નં. ૮ અપાય છે. ગમે ત્યારે પણ જોરમાં ઉધરસ આવ્યા કરતી હોય તો નં. ૮ લેવાથી તે બંધ થઇ જાય છે અફીણની હાનિ ન કરી તેનાથી અનેકગુણુ અધિક કામ આ નં. ૮ કરે છે. આ ઉપરાંત નં. ૧૨, ૨, અને ૯ નો ઉપયોગ વરમમાં જણાવ્યાપ્રમાણે કરાય છે. નં. ૧ ઉધરસમા વધારે નબળાઇ થાય તો દિવસમાં એક બે વાર આપવાનો હોય છે. સાધારણ ઉધરસમાં નં. ૬ની જરૂર નથી પણ બીજી ઉધરસમાં એ આપ્યો સારો છે. સસણીમાં નં. ૪ ખાસ ઉપાય છે. બળખામાં કણી પડતી હોય તો નં. ૩ ખાસ ઉપાય છે. લુખી ઉધરસમાટે તથા દર શિયાળે થતી ઉધરસમાટે નં. ૪ છે. સાધારણ ઉધરસ તથા બ્રોનકાઇટિસમાં નં. ૪ અને નં. ૫ બસ છે. (જુઓ શ્લેષ્માદિચૂર્ણ પરિશિષ્ટ ૧)

(ઈ) મોટી ઉધરસ, હુડખાઇ ઉધરસ (Whooping Cough) – આ ઉધરસ નાનપણમાં ઘણું કરીને થઇ જાય છે. એ ચેપી છે.

મરમાં એકને થાય છે કે થોડા દિવસમાં નહિ થયેલી હોય તેવાં બીજા બાલકોને તે લાગુ પડે છે. આથી એનાથી બચવામાટે જેને ન થઇ હોય તેને બને તો જૂદું રાખવાની જરૂર છે સાધારણ ઉધરસથી આ ઉધરસને છૂટી પાડનાર ચિન્હ એમાં થતો "હૂપ" છે, જેનું સ્વરૂપ જોવાથી જ સમજાય છે. એ ઉધરસનો ખાસ ઉપાય નં. ૮ છે. તે ઉપરાંત સાધારણ ઉધરસમાટે જે ચિકિત્સા ઉપર બતાવી છે તે વધારામાં કરાય છે. આ વ્યાધિમાં અશક્તિ વહેલી આવી જાય છે તેથી નં. ૮ની સાથે નં. ૧ તથા ન. ૬ વારા ફરતી આપવાની જરૂર છે આ વ્યાધિના ખાસ ઉપાયરૂપ ન. ૮, ૫ છે અને તે ધીરજ રાખી લાંબો સમય આપ્યા કરવાના હોય છે ન. ૧ દિવસમાં એક વાર.

(ऊ) ઉટાંટીયુ (Croup)–આ એક જાતની ઉધરસ છે અને તે સતત કલાકના કલાકસુધી લાગલગટ આવ્યા જ કરે છે એમાં શ્વાસનલિકામાં વરમ થાય છે અને તેમાંથી બહુજ ઝડપથી ફાઇબ્રિન નામનો પદાર્થ ઝર્યા જ કરે છે. આરંભમા શ્લેષ્મ, ઉધરસ અને જ્વરનાં ચિન્હો થાય છે. વ્યાધિ વધતાં એનુ ખરૂ સ્વરૂપ બહાર આવે છે દરદીનો શ્વાસ ટુંકો થઇ જાય છે, શ્વાસ રૂક્ષ થાય છે, અને ગડગડતે બાતુસ્વન નીકળે છે, જ્વર ઘણું કરીને હોય જ છે અને શ્વાસ લેવામાં દરદી પોતાનું ડોકું પાછળ નાંખી દે છે. બહુ બળગમ ઘણું કરીને નીકળતો નથી અને જે નીકળે છે તે દોરીના જેવો અથવા ચામડીના કડકાજેવો દેખાય છે. ચહેરો ચિન્તાતુર, લાલ અથવા ભૂરો થઇ જાય છે અને પરસેવામાં ડુબી ગયેલો ઘણે વખતે જણાય છે. આ વ્યાધિ જો ચમકારક છે અને એલોપથીના નિયમથી કષ્ટસાધ્ય છે.

આ શાસ્ત્રના નિયમપ્રમાણે ન. ૫ એનું ખાસ ઔષધ છે તેય તે આપ્યા જ કરવાનું હોય છે. તેની સાથે નં. ૪ વારાફરતી અપાય છે. જો આ બે ઔષધથી બે ત્રણ ડોઝ આપ્યા છતાં કંઈ પણ આ ગુણ દેખાતો નથી. તો નં. ૧ અને ન. ૪ આપી જોવા પડે છે. જ્યારે ચહેરો ભૂરો થઇ જાય છે અને દરદીની સ્થિતિ જોખમ ભરેલી જણાય છે ત્યારે નં. ૬ તે સ્થિતિમાટેનું ઔષધ છે. આ વ્યાધિની ચિકિત્સા ડાક્ટરની મદદથી જ કરવી પડે છે ખરેખરા ઉટાંટીયાનું ઔષધ નં. ૧ છે અને તેના જેવા જ અર્ધ ઉટાંટીયામાટે નં. ૫ છે એમ ડો. સુ દર્શર જણાવે છે. તેથી ખરેખરા ઉટાંટીયામાં નં. ૧ તથા નં. ૯ વારાફરતી આપવાના છે અને બીજા પ્રકારમાટે નં. ૪ અને નં. ૧ ઉપર કહ્યાપ્રમાણે આપવાનાં છે.

(પ) વાંધણી, હેડકી, હિક્કા (Hiccough):—કોઇ કોઈ વાર સાધારણ વાંધણી આવે છે. જે પાણી પીવાથી અથવા પેડખું દબાવી સુવાથી મટી જાય છે તે વ્યાધિ નથી, તેમાટે કોઇ પણ ઔષધની જરૂર નથી. પણ જે હેડકી છે, જે રોજ સતત આવ્યા કરે છે અને જેને લીધે દરદી ખાઇ શકતો નથી, ખાય છે તો ઉલટીમાં નીકળી જાય છે તે મજ્જાતન્તુનો વ્યાધિ છે. અને તેમાટે આ શાસ્ત્ર નં. ૮ ભલામણ કરે છે. જો એ સ્થિતિ કવીનાઇનના દુરૂપયોગથી થઇ હોય છે તો કવીનાઇનની સઘળી માઠી અસરને મટાડનાર નં. ૯ આપવામાં આવે છે.

(ફે) સાદ બેશી જવો (Hoarseness):—જુઓ પ્રકરણ ૧૭ આ પૃષ્ઠ ૧૧૨.

(ઓ) દમ, અમુઝણ (Asthma):—છાતીમાં લોહીનો જમાવ થવાથી, ઋતુસ્રાવની અવ્યવસ્થાથી, શ્વાસમાં ધૂળનો ભાગ અંદર જવાથી, આવેશને વશ થવાથી, હીસ્ટીરીઆથી, શ્લેષ્મનો નિરોધ થવાથી, અર્શનો નિરોધ થવાથી વગેરે વિવિધ હેતુઓથી આ વ્યાધિ થાય છે, તેમ જ વારસામાં પણ એ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વ્યાધિમાં સ્નાયુના સ્થિતિસ્થાપક રેશાઓ ન્યૂન થાય છે અને તેથી શ્વાસનલિકા ભીડાયેલી રહે છે અને તેથી શ્વાસ લેતાં અડચણ પડે છે. આ વ્યાધિ પ્રસિદ્ધ છે. એની ચિકિત્સા નીચેપ્રમાણે કરવામાં આવે છે—:

નં. ૬:—આ શ્વાસની અડચણને માટે ખાસ ઉપાય છે અને તે મોટા પ્રમાણમાં તથા વારંવાર આપવામાં આવે છે. જે દમમાં આખો મજ્જાતન્તુવ્યૂહ દુર્બલ પડી ગયેલો હોય છે તેમાં આ અકસીર ઉપાયરૂપે વપરાય છે.

નં. ૩:—દમમાં સ્થિતિસ્થાપક રેશાઓ ન્યૂન થાય છે તેથી તેને બનાવનાર આ ઔષધ હોવાથી એ આપવામાં આવે છે.

નં. ૧:—એ વ્યાધિમાં થતી નબળાઇમાટે તથા ગુંગળાઇ જવાનું અટકે તેમાટે વચ્ચે વચ્ચે–દિવસમાં એક બે વાર આ ઔષધ અપાય છે.

સાધારણ રીતે આ ત્રણ ઔષધ ચાલે છે. તે ઉપરાંત નં. ૫. ૮, ૯, ૭, ૧૧ અને ૧૨ વપરાય છે અને તે નીકળતા બળગમનાં ચિન્હ ઉપરથી તથા બીજી અવ્યવસ્થા જે દેખાય તેને માટે તે ઉપરથી નં. ૬ની સાથે વધારામાં અપાય છે.

જ્યારે ખાધા પછી દમનો હુમલો જણાય અથવા દરદી સત્વર સુકાઇ જાય અથવા આંખમાં કુવા પડેલા જણાય તો નં. ૭ તથા

પ્રકરણ ૧૭.

મુખઆદિના વ્યાધિ.

(અ) ગળું આવવું (Sore throat)—આ વ્યાધિમાં નં. ૪, ૫, ૯, ૧૦, ૬, ૧૧, ૧, ૨, ૮ ઔષધો આપવામાં આવે છે. તેમાં સુઝેલું ગળું હોય એટલે લાલાશ માત્ર હોય-વરમ હોય તો નં. ૪; એથી નહિ મટે તો અથવા પરપોટા જેવું ત્યાં દેખાય તો નં. ૯; ગળું દુર્ગંધ મારતું હોય તો નં. ૬, ગળાઉપર ક્રીમ જેવો થર દેખાય તો નં. ૧૦, ગળું સુઝી લીટજેવો પદાર્થ ત્યાંથી નીકળતો હોય (વરમની દ્વિતીય ભૂમિકા હોય) તો નં. ૫. વારવાર થુંકવું પડે, બળખો કાઢવો પડે તો નં. ૧૧. બહુ બોલવાથી વરમ થયો હોય અથવા ખોખરો અવાજ થયો હોય તો નં. ૧; પાકેલું હોય અને રૂઝ લાવવાની હોય તો નં. ૨, અને રહી રહીને વેદના થતી હોય તો નં. ૮. **સામાન્ય રીતે નં. ૪ અને નં. ૫** ઘણાખરા કેસમાં ખસ થાય છે.

(આ) સાદ બેશી જવો (Hoarseness):-નં. ૪ અને આગળ જરૂર પડે તો **નં. ૫** ઠંડીને લીધે સાદ બેશી જાય તેમાં નં. ૫ અથવા પ્રસંગે નં. ૭. બહુ બોલવાથી તેમ થયું હોય તો નં. ૪ અને છેવટના ભાગમાં નં. ૬ ઉપયોગી છે. હઠીલા કેસમાં નં. ૨ અપાય છે.

(ઇ) દુર્ગંધ મારતો શ્વાસ: (Offensive breath)–મોઢું આવ્યું હોય અને પેઢવામાં પરૂ વગેરે થઇ વાસ મારતી હોય તો તેમાટે નં ૧૨ અને નં. ૨ આપવાં, ઉપરાંત નં. ૬ આપવું અને તે વિના દુર્ગંધ હોય તો નં. ૬ એકલું ચાલે છે.

(ઊ) ચોરીઆનો વરમ (Tonsilitis)–ગળાના ભાગમાં બંને બાજુએ જે ટોન્સિલ નામના અવયવો છે જેને આપણામાં ચોરીઆ કહે છે તેનો વરમ થવો તેને આપણા લોકો ચોરીઆ આવવા કહે છે, અથવા ગળું આવી જવું કહે છે. આરંભમાં એ ભાગમાં લાલાશ દેખાય છે અને સોજો પણ મોઢું ઉઘડાવી જોવામાં આવે તો જણાય છે. અન્ન ખાતાં મહેનત પડે છે. જીભપર થર દેખાય છે અને તૃષા લાગ્યા કરે છે. જ્વર પણ આવે છે, જો વ્યાધિ વધે છે તો જ્વરમાં વાનો ચાળો (Delirium) થાય છે. પછી એ પાકે છે અને પરૂ નીકળી જાય છે ત્યારે આરામ મળે છે.

આ વ્યાધિની ચિકિત્સામાં વરમની ચિકિત્સા જ (જુઓ પ્રકરણ ૧૨ પૃષ્ઠ ૧૦૭) કરવાની છે જો આ વ્યાધિ વધારે બળ પકડે છે તો તે સમયે શસ્ત્રવડે એ ચોરીઆને ચીરવા પડે છે અને પરૂ કહાડવું પડે છે. અને તેથી એ વ્યાધિનુ બળ જણાતાં કુશલ ડાકટરની સહાય અપેક્ષિત છે સાદા રૂપમાં નં. ૪ અને નં. ૫ બસ થાય છે. ચોરીઆપર ધોળી કાણુ છારી બાઝેલી હોય તો તે ન. ૬ને સૂચવે છે જીર્ણ ચોરીઆના વરમમા ન. ૨ ૨૪ નું અપાય છે, અથવા ન. ૯ ૩૦૪ અપાય છે ગળાના કાકડાના વરમમાં નં. ૯ ખાસ ઉપાય છે જમણી બાજુએ વધારે દુખાવો થવો, ગડું ભાન સુજેલુ દેખાવું અને દરદી ઠગવો થઇ ગયેલો તથા ટાઢો જણાવો તે નં. ૮ ને સૂચવે છે.

(ए) **મોઢામાં ચાંદાં પડે છે તે માટે** ન. ૬ વિશેષમાટે જુઓ પ્રકરણ ૧૪, જીભ ઉપરના **થરમાટે** તથા **સ્વાદમાટે** જુઓ પ્રકરણ ૧, જીભના સોજામાટે જુઓ વરમ પ્રકરણ ૧૨. નં. ૧૦ ૩૪ અથવા ૬૬ ચાંદાંમાટે અકસીર ઉપાય છે

(ऐ) **અવાળુ ફુલવા,** અવાળુપર ગુમડું થવુ એ બનેની ચિકિત્સા વરમના નિયમથી થાય છે. જુઓ વરમ પ્રકરણ ૧૨.

(ओ) **થુલીયુ** (Aphthæ, thrush)—

આ વ્યાધિ નાના બાળકોને થાય છે અને તે હવાની અસ્વચ્છતા, શીશીથી દુધ પાવામાં આવે છે તો રબરની ગોટી સાફ નહિ રાખવાથી તથા અયોગ્ય આહારના સેવનથી થાય છે આ વ્યાધિમાં મોઢાની ત્વચાઉપર ગોળ, ધોળા મોતીયા (Vescicles-પાણી ભરેલા ઝીણા દાણા) છૂટા છૂટા જણાય છે અને પછી તે આગળ ચાલતાં ભેગા થઇ જાય છે અને કોઇ કોઇ વાર ચાંદાં પડી ગયા હોય તેવો દેખાવ આપે છે અથવા ધોળી પોપડીજેવા દેખાય છે. આ વ્યાધિ જાતે ભયકારક નથી અને ઘણુ કરીને ચારેક દિવસમા થુલીયું ઉડી જાય છે, પણ બાળકને ધાવવા કરવાની અડચણ વધારે પડે છે

આ વ્યાધિનું **ખાસ ઔષધ નં. ૫** છે એને ખાવામાં આપવુ અને મોઢું ધોવામાં વાપરવુ આની સાથે જો લાળ વધારે ગળતી હોય તો નં. ૯ આપવો તથા જ્વર હોય તો નં. ૪

(औ) **ગાલસુજણીઆ, ગાલપચોરીઆ** (Mumps)—

કાનના મૂળઆગળ જે ગ્રંથિ છે તેનો વરમ થાય છે, તે સુજે છે તેને ગાલપચોરીઆ અથવા મમ્પસ કહે છે. એ સ્વતંત્રપણે થાય છે,

તેસાથે ગોબર (ઓરી) વગેરે આવી ગયા ગાળી તેના કાર્યરૂપે પણ થાય છે. ઘણું કરીને પંદર વર્ષની નીચેનાં બાલકોને એ થાય છે અને ઠંડી ભેજવાળી હવામાં વધારે થાય છે. આ વ્યાધિ ચેપી રોગ મનાય છે. એ ગાંઠનો સોજો કોઇ કોઇ વાર વધી ગળા તથા ચોરીઆસુધી જાય છે અને એના તરમને લીધે તાવ પણ આવે છે. જ્યારે કંઇ પણ ખાટું ખાવામાં આવે છે ત્યારે ગળામાં અને દાઢઆગળ એક વિલક્ષણ અરુચિકર ભાન થાય છે એ આ વ્યાધિની ખાસ નિશાની છે.

સાદા રૂપમાં આ વ્યાધિ પોતાની મેળે મટી જાય છે અને કાંઇ પણ ચિકિત્સા કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પણ વધારે રૂપમાં નહિ થઇ જાય અને વહેલો મટે તેટલામાટે એને માટે નં. ૫ ખાસ ઔષધ છે. એ એના પર ચોપડવામાં આવે છે અને જરૂર જણાયે ખાવામાં પણ આપવામાં આવે છે. જ્વર હોય તો નં. ૪ વધારવામાં આવે છે. મોંમાંથી લાળ વધારે ગળતી હોય, થુંક બહુ આવતું હોય અને ચોરીઆની સાથે જણવૃદ્ધિ હોય તો ત્યાં નં. ૯ અપાય છે. આ વ્યાધિ થયેલાને ખુલ્લા પવનમાં એવી રીતે નહિ સુવા દેવો કે પવનના સપાટા એના મોઢાપર લાગે.

(અં) ડોક રહી જવી (Stiffness of the neck):— કંતો આડુંઅવળું સુવામાં આવવાથી, એ ભાગમાં ભેજવાળો પવન લાગવાથી અથવા મજ્જાતન્તુની અવ્યવસ્થાથી આ સ્થિતિ થાય છે. તેમાં પ્રથમ હેતુ હોય તો થોડી વાર બરાબર સંભાળીને સુઇ ઉઠવાથી એ મટી જાય છે અને ઔષધની જરૂર હોતી નથી. બીજા હેતુને લીધે થયેલી એ સ્થિતિમાં નં. ૪ નાં પોતાં મૂકવાથી એ મટે છે અને ત્રીજા હેતુને લીધે હોય તો નં. ૮ ખાવાથી તથા ઉના પાણીથી ઝારવાથી એ મટે છે. સંશયમાં નં ૪ અને નં. ૮ આપવામાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૮.

દાંતના વ્યાધિઓ.

દાંતના વ્યાધિઓ વિવિધ પ્રકારે થાય છે. દાંતના મૂળમાં જે અવાળુ છે તે સૂઝવાથી ત્યાં દુઃખે છે, દાંતની ઉપરનો ચળકતો પદાર્થ જે દાંતનું એનેમલ કહેવાય છે તે ઘસાઇ જવાથી દાંતમાં દુઃખાવો થાય છે, દાંત જાતે સડે છે તો તેથી દાંતમાં દુઃખાવો થાય છે, તેમ જ દાંતઆગળ

જે સૂક્ષ્મ મજ્જાતન્તુઓ આવી રહ્યા છે તેની અવ્યવસ્થાથી તેમાં દુઃખાવો થાય છે. આ પારખવું કઠિન છે છતાં સાધારણ પ્રસંગમાં આસપાસની સ્થિતિથી સાધારણ મનુષ્ય પણ પરીક્ષા કરી શકવા સમર્થ થાય છે. અવાળુ ફુલવાથી થતી વેદના અવાળુ જોવાથી સમજાય છે અને તેની ચિકિત્સા ઉપર આવી ગઇ છે. દાંતમાં કળતર થાય છે તો ત્યાં ઉના પાણીના કોગળા કરવાથી સારૂં લાગે છે અને ટાઢા પાણીથી વેદના વધતી દેખાય છે અને ત્યાં નં. ૮ થી આરામ થાય છે. દાંત સડી જવાના સંધિમાં નં. ૧ લેવાથી સારૂં થાય છે તથા એનેમલની અવ્યવસ્થામાટે નં. ૩ છે. નં. ૧ અને નં. ૩ અસ્થિમાત્રનાં ઔષધ છે તેથી દાંતમાં અથવા એનેમલમાં અવ્યવસ્થામાટે એ જ ઔષધ છે. દાંતની જે વેદના ઠંડા જલથી આરામ પામે છે ત્યાં નં. ૪ વપરાય છે. વિશેષમાટે પ્રકરણ ૩ પૃષ્ઠ ૮૬ જુઓ. દાંતનો હઠીલો દુઃખાવો જણાય તો નં. ૧૨નો પ્રયોગ કરવો, તેમ જ જેમાં ગરમી અથવા ઠંડીથી આરામ ન થતો હોય, જે વેદના રાત્રિએ વધતી હોય, જે પૂર્ણિમાની આસપાસ વધતી હોય તેમાટે પણ નં. ૧૨ છે.

બાલકોને **દાંત** આવે છે ત્યારે વિવિધ પ્રકારે ઉપદ્રવ થાય છે. કોઇને દસ્ત થઇ જાય છે, કોઇને ખસ થાય છે, કોઇને આંખ આવે છે વગેરે વિવિધ અડચણો દેખાય છે. એમાં તે તે પ્રતીત થતા વ્યાધિનાં ઔષધ આપવાં ઉપરાંત દાંત આવે છે એ હેતુને લઇને નં. ૧ અને ૩ આપવામાં આવે છે. દાંત આવવાનો સંધિ થતા પૂર્વે જ જો ગાળે ગાળે બાલકને નં. ૧ આપવામાં આવે છે તો દાંત આવતાં અડચણ પડતી નથી. તેમ જ જેના કુટુંબમાં બાલકો દુર્બલ દાંતવાળાં જન્મતાં હોય ત્યાં માતા ગર્ભસમયે જ નં. ૧ વચ્ચે વચ્ચે લે છે તો જન્મનાર છોકરાંના દાંત દુર્બલ થતા નથી. દાંત આવતાં આંચકી, તાણ વગેરે થાય છે તેમાટે નં. ૮ છે. દાંતના દસ્તમાટે નં. ૧ તથા ૧૧ અથવા નં. ૧૦ છે. તેસાથે હોમીયોપથી કેમોમિલા બાલકોને સારી અસર કરે છે. જો દાંત આવનાર બાલકને સ્કોફ્યુલસ પ્રકૃતિ હોય છે તો નં. ૧ સાથે અથવા નં. ૩ સાથે નં. ૧૦ આપવાની જરૂર રહે છે.

જે બાલકોનું માથું મોટું હોય છે, માથે પરસેવો વધારે થતો હોય છે, પેટ મોટું દેખાય છે, ગોરી ચામડી હોય છે, તીખો સ્વભાવ હોય છે, અને જેને પચનશક્તિ મંદ છે તેને માટે નં. ૧૨ સારી અસર કરે છે.

દાંતની કિંમત આપણી પ્રજા જેમ સમજે તેમ તેમના હકમાં

ઘરમાં એકને થાય છે કે થોડા દિવસમાં નહિ થયેલી હોય તેવાં બીજાં બાળકોને તે લાગુ પડે છે. આથી એનાથી બચવામાટે જેને ન થઇ હોય તેને અને તો જૂદું રાખવાની જરૂર છે. સાધારણ ઉધરસથી આ ઉધરસને છૂટી પાડનાર ચિન્હ એમાં થતો "હૂપ" છે, જેનું સ્વરૂપ જોવાથી જ સમજાય છે. એ ઉધરસનો ખાસ ઉપાય નં. ૮ છે. તે ઉપરાંત સાધારણ ઉધરસમાટે જે ચિકિત્સા ઉપર બતાવી છે તે વધારામાં કરાય છે. આ વ્યાધિમાં અશક્તિ વહેલી આવી જાય છે તેથી નં. ૮ની સાથે નં. ૧ તથા નં. ૬ વારા ફરતી આપવાની જરૂર છે. આ વ્યાધિના ખાસ ઉપાયરૂપ નં. ૮, ૫ છે અને તે ધીરજ રાખી લાંબો સમય આપ્યા કરવાના હોય છે. નં. ૧ દિવસમાં એક વાર.

(ऊ) ઉટાંટીયું (Croup)—આ એક જાતની ઉધરસ છે અને તે સતત કલાકના કલાકસુધી લાગલગટ આવ્યા જ કરે છે. એમાં શ્વાસનલિકામાં વરમ થાય છે અને તેમાંથી બહુજ ઝડપથી ફાઇબ્રિન નામનો પદાર્થ ઝર્યા જ કરે છે. આરંભમાં શ્લેષ્મ, ઉધરસ અને જ્વરનાં ચિન્હો થાય છે. વ્યાધિ વધતાં એનું ખરું સ્વરૂપ બહાર આવે છે. દરદીનો શ્વાસ ટુંકો થઇ જાય છે, શ્વાસ રૂક્ષ થાય છે, અને ગડગડતો ધાતુસ્વન નીકળે છે, જ્વર ઘણું કરીને હોય જ છે અને શ્વાસ લેવામાટે દરદી પોતાનું ડોકું પાછળ નાંખી દે છે. બહુ બળગમ ઘણું કરીને નીકળતો નથી અને જે નીકળે છે તે દોરીના જેવો અથવા ચામડીના કકડાજેવો દેખાય છે. ચહેરો ચિન્તાતુર, લાલ અથવા ભૂરો થઇ જાય છે અને પરસેવામાં ડુબી ગયેલો ઘણે વખતે જણાય છે. આ વ્યાધિ જોખમકારક છે અને એલોપથીના નિયમથી કષ્ટસાધ્ય છે.

આ શાસ્ત્રના નિયમપ્રમાણે નં. ૫ એનું ખાસ ઔષધ છે તેથી તે આપ્યા જ કરવાનું હોય છે. તેની સાથે નં. ૪ વારાફરતી અપાય છે. જો આ બે ઔષધથી બે ત્રણ ડોઝ આપ્યા છતાં કંઈ પણ આરામ દેખાતો નથી તો નં. ૧ અને નં. ૪ આપી જોવા ઘટે છે. જ્યારે ચહેરો ભૂરો થઇ જાય છે અને દરદીની સ્થિતિ જોખમ ભરેલી જણાય છે ત્યારે નં. ૬ તે સ્થિતિમાટેનું ઔષધ છે. આ વ્યાધિની ચિકિત્સા ડાક્ટરની મદદથી જ કરવી ઘટે છે. ખરેખરા ઉટાંટીયાનું ઔષધ નં. ૧ છે અને તેના જેવા જ અર્ધ ઉટાંટીયામાટે નં. ૫ છે એમ ડો. સુંદરમ જણાવે છે. તેથી ખરેખરા ઉટાંટીયામાં નં. ૧ તથા નં. ૭ વારાફરતી આપવાના છે અને બીજા પ્રકારમાટે નં. ૪ અને નં. ૫ ઉપર કહ્યાપ્રમાણે આપવાના છે.

(વ) વાંધણી, હેડકી, હિક્કા (Hiccough).—કોઇ કોઇ વાર સાધારણ વાંધણી આવે છે જે પાણી પીવાથી અથવા પડખું દબાવી સુવાથી મટી જાય છે તે વ્યાધિ નથી, તેમાટે કોઇ પણ ઔષધની જરૂર નથી. પણ જે હેડકી છે, જે રોજ સતત આવ્યા કરે છે અને જેને લીધે દરદી ખાઇ શકતો નથી, ખાય છે તો ઉલટીમાં નીકળી જાય છે તે મજ્જાતન્તુનો વ્યાધિ છે. અને તેમાટે આ શાસ્ત્ર નં. ૮ ભલામણ કરે છે. જો એ સ્થિતિ કવીનાઇનના દુરુપયોગથી થઇ હોય છે તો કવીનાઇનની સઘળી માઠી અસરને મટાડનાર નં. ૯ આપવામાં આવે છે.

(પે) સાદ બેશી જવો (Hoarseness) —જુઓ પ્રકરણ ૧૭ આ પૃ ૧૧૨.

(ઓ) દમ, અમુઝણ (Asthma)–છાતીમાં લોહીનો જમાવ થવાથી, ઋતુસ્રાવની અવ્યવસ્થાથી, શ્વાસમાં ધૂળનો ભાગ અંદર જવાથી, આવેશને વશ થવાથી, હીસ્ટીરીઆથી, શ્લેષ્મનો નિરોધ થવાથી, અર્શનો નિરોધ થવાથી વગેરે વિવિધ હેતુઓથી આ વ્યાધિ થાય છે, તેમ જ વારસામાં પણ એ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વ્યાધિમાં સ્નાયુના સ્થિતિસ્થાપક રેશાઓ ન્યૂન થાય છે અને તેથી શ્વાસનલિકા બીડાયેલી રહે છે અને તેથી શ્વાસ લેતાં અડચણ પડે છે. આ વ્યાધિ પ્રસિદ્ધ છે. એની ચિકિત્સા નીચેપ્રમાણે કરવામાં આવે છે—

નં. ૬:—આ શ્વાસની અડચણને માટે ખાસ ઉપાય છે અને તે મોટા પ્રમાણમાં તથા વારંવાર આપવામાં આવે છે. જે દમમાં આખો મજ્જાતન્તુવ્યૂહ દુર્બલ પડી ગયેલો હોય છે તેમાં આ અકસીર ઉપાયરૂપે વપરાય છે.

નં. ૩:—દમમાં સ્થિતિસ્થાપક રેશાઓ ન્યૂન થાય છે તેથી તેને બનાવનાર આ ઔષધ હોવાથી એ આપવામાં આવે છે.

નં. ૧:—એ વ્યાધિમાં થતી નબળાઇમાટે તથા ગુંગળાઇ જવાનું અટકે તેમાટે વચ્ચે વચ્ચે–દિવસમાં એક બે વાર આ ઔષધ અપાય છે.

સાધારણ રીતે આ ત્રણ ઔષધ ચાલે છે. તે ઉપરાંત નં. ૫. ૮, ૯, ૭, ૧૧ અને ૧૨ વપરાય છે અને તે નીકળતા બળગમનાં ચિન્હ ઉપરથી તથા બીજી અવ્યવસ્થા જે દેખાય તેને માટે તે ઉપરથી નં. ૬ની સાથે વધારામાં અપાય છે.

જ્યારે ખાધા પછી દમનો હુમલો જણાય અથવા દરદી સત્વર સુકાઇ જાય અથવા આંખમાં કુવા પડેલા જણાય તો નં. ૭ તથા

આના જે સ્નાયુ છે તેના સંકોચાવાથી આ સ્થિતિ થાય છે. એની ચિકિત્સામાં નં. ૮ માત્ર ઉપાયરૂપ છે.

(ઘ) શ્વાસનળના મુખનો ઇડીમા (Œdema of the glottis):–આમાં સાદ બેસી જાય છે અને તે ક્રમે ક્રમે વધતાં સાફ જતા રહ્યા જેવો થઈ રહે છે, ઉધરસ આવે છે, અંદર શ્વાસ લેતાં ખાસ અડચણ પડે છે અને બહાર શ્વાસ કાઢતાં તેની મહેનત જણાતી નથી, ગળામાં કંઈ છે એવું દરદીને લાગે છે. ગળાની અંદરના ભાગમાં જલ ભરાવાથી આ સોજો થાય છે. દરદીનું ગળું ઉઘડાવી અંદર આંગળીથી તપાસવામાં આવે છે તો ત્યાં બે કઠણ મોટા સોજા જીહ્વાના મૂળઆગળ દેખાય છે. દરદીને ચત્તો સુવાડી મોઢું ઉઘડાવવાથી પ્રસંગે તે જોઈ પણ શકાય છે. આ વ્યાધિની ચિકિત્સામાં નં. ૯ ઉપાયરૂપ છે (જુઓ પ્રકરણ ૧૧).

પ્રકરણ ૨૦.

જઠર અને આંતરડાના વ્યાધિઓ.

(Stomach & Intestines.)

(અ) અજીર્ણ

અજીર્ણ અને બંધકોશ એ સર્વ વ્યાધિઓમાં પ્રધાન વ્યાધિઓ છે. સોએ પંચાણું ટકા જેટલા વ્યાધિઓ આને લીધે થાય છે. અજીર્ણ થવાનાં કારણો ઘણાં છે છતાં મુખ્ય મુખ્ય કેટલાંક કારણો જોઇએ તો તે આ છેઃ–અતિપ્રમાણ આહાર, ઘીવાળા પદાર્થોનો આહાર, વીલાતી ખાંડનો ઉપયોગ (દેશી પીળી ખાંડ ઓછું નુકસાન કરે છે), ભરી મસાલાવાળા તીખા તમતમા પદાર્થો જે જઠરને ચણચણાટ માત્ર કરે છે તથા જીભને બહેર મારી નાંખી રુચિનું ભાન ભૂલાવે છે તેનો અધિક ઉપયોગ, દારૂ, ચહા, કાફી, તમાખુ વગેરેનો નિત્ય કરાતો ઉપયોગ, બહુ ઉપવાસ, અનિયમિત સમયે કરાતો આહાર, ચાવવામાં કચાશ, રાત્રિના ઉજાગરા, વ્યાયામનો અભાવ, મનના આવેશ વગેરે વગેરે.

અજીર્ણ એટલું બધું પ્રસિદ્ધ છે કે તેનાં ચિન્હો કહેવાં એ પુનરુક્તિમાત્ર છે. છતાં સંક્ષેપમાં પેટના ખાડાઆગળ દુઃખાવો, અન્નનું વમન, ખાટા ઓડકાર, ખાધા પછી જઠરમાં બળતરા, પેટમાં પથ્થર પડ્યો હોય એવું ભાન, અજીર્ણ અન્નની વાન્ત, અન્નની દુર્ગંધ મારતો વાયુસ્રાવ, અરુચિ, ખાય ખાયને ભૂખ, પેટ ભરેલું છે એવું

ભાન, ત્વચાની શુષ્કતા, રાત્રિનો પ્રસ્વેદ, માથાનો દુખાવો, હાથપગની શીતતા, ચકરી, તન્દ્રા, નિદ્રાનો ભંગ, વિચારની અશક્તિ, ઇત્યાદિ ચિન્હો અજીર્ણનાં સૂચક છે. અજીર્ણથી બંધકોશ થાય છે,-ઝાડા થાય છે, મરડો થાય છે અને પ્રસંગે ક્ષયસુધીના વ્યાધિઓ પણ થાય છે.

અજીર્ણની ચિકિત્સા નીચેપ્રમાણે કરાય છે—પરિશિષ્ટ ૧લામાં આપેલું 'અજીર્ણ ચૂર્ણ' લઇ જોવું. ઘણાખરામાં એથી જ લાભ થતો જણાશે પૃથક્ ચિકિત્સા કરવી હોય તો આ પ્રમાણે —સાધારણ રીતે નં.૪ અને નં. ૧૦ એને ભેગા કરી જમતા પહેલા અર્ધ કલાક-પૂર્વે લેવાથી અથવા નં. ૧ તથા નં. ૧૦ને ભેગાં કરી જમ્યા પછી લેવાથી ખાધેલું પચી જાય છે. આ સર્વ સાધારણ ઉપાય છે અને તે પ્રથમ કરી જોવાનો છે. એથી આરામ નહિ થાય તો નીચેપ્રમાણે ચિકિત્સા કરવાની છે. (*અજીર્ણ પ્રાયશઃ ઘીઆદિ ચરબીવાળા પદાર્થ* તથા ખાંડ ખાધાથી થાય છે અને તે બંનેનો ઉતાર નં. ૧૦ છે.)

નં. ૪:—અજીર્ણને લીધે જ્વર, ખાધેલું અન્ન ઉલટીમાં નીકળવું; શરદીને લીધે પેટમાં દુખવું, જમે ને તરત પેટના દુખાવામાં વધારો થવો, પેટ દાબવાથી દુખાવો થવો, અરુચિ, દુધપ્રતિ અભાવો અને જમ્યા પછી ઉબકા આવવા અથવા ઉલટી થવી, ખાટા પદાર્થ ખાઇ ન શકાવા અથવા કોફી નહિ સદવી અજીર્ણમાં અસ્વસ્થ નિદ્રા આવવી અને ભયંકર સ્વપ્નાં આવવાં; સવારે ઉઠે ત્યારે સ્વસ્થતા નહિ લાગવી. જોરથી કેડપર વસ્ત્ર નહિ પહેરી શકાવું. ટાઢા પાણીની તૃષા લાગ્યા કરવી ચહા, કાફી જેવા ઉત્તેજક પદાર્થની વારે વારે ઇચ્છા થવી આ સર્વ નં. ૪ને સૂચવે છે.

નં. ૫.—યકૃત્ પોતાનું કામ બરાબર નહિ કરતું હોય તો તેથી થતા અજીર્ણમાટે આ ઔષધ છે. યકૃત્ પોતાનું કામ નથી કરતું તો તેથી જીભપર પીળો થર બાઝે છે, દસ્ત બરાબર થતો નથી, પીળા રંગનો થતો નથી પણ કંઇક ઘોળાસપર, ઝાંખો પીળો થાય છે અને મૂત્ર રતાશપર થાય છે. વળી ઘીઆદિ ચરબીવાળા પદાર્થ ખાધાથી જે અજીર્ણ થાય છે તેમાટે આ ઔષધ છે, પણ તેમાં પ્રથમ નં. ૧૦ આપવું અને તેથી ન મટે તો નં. ૫ આપવું.

નં. ૬—મજ્જાતન્તુનાં અવ્યવસ્થાને લીધે પચનયંત્ર પોતાની ગતિમાં મંદ થઇ ગયું હોય તો ત્યાં આ ઉપાય છે. વારવાર ભૂખ લાગવી, ખાઇએ અને ભૂખ્યાનું ભાન થવું, પેટનો ફુલાવો થવો,

જઠરના ભાગમાં વાયુ ઉપન્ન થઈ તેનું રક્તાશયપર દબાણ થ
ઇત્યાદિ આ ઔષધને સૂચવનાર ચિન્હ છે.

નં. ૮:—પેડુના ભાગમાં વાયુનો સંચય થવો, પેટમાં ગડબડાટ થવો અને વાયુસાર બરાબર નહિ થવો, પેડુમા ચુક નાંખવી, વાયુસાર થતાં છતાં આરામ નહિ જણાવો ઇત્યાદિ આ ઔષધનાં સૂચક છે.

નં. ૧૦—ખાટા ઓડકાર આવવા, ખટાશની વૃદ્ધિનું ભાન થવું, ચીકાશ ચરબીવાળા પદાર્થથી તથા ખાંડથી થયેલા અજીર્ણમાં, જીભનો વર્ણ પૂર્વે પ્રકરણ ૧માં કહ્યા પ્રમાણે થવો, ડાબે પડખે ગડબડાટ થવો ઇત્યાદિ આ ઔષધને સૂચવે છે

નં. ૧૧—પિત્તનું ઘટ્ટ થઇ જવુ, દસ્ત લીલો થવો, કડવો સ્વાદ લાગવો, ઉલટી કડવી થવી, માથું દુખવું, ચક્કર આવવાં, જમણે પડખે સુવાથી પેડુમાં વાયુનો ગડબડાટ થવો અને જીભપર લીલોપીળો થર હોવો ઇત્યાદિ આ ઔષધને સૂચવે છે.

નં. ૯—ગર્ભિણી સ્ત્રીને જણાતા અજીર્ણમાટે, અભાવામાટે આ ખાસ ઔષધ છે. વળી ખાવાના પદાર્થો મોળા લાગવા, મોંમાં મોળ આવ્યા કરવી, જીભ સુકાવી અથવા થુંક બહુ નીકળવું, જીભપર બાજુએ પાણીના પરપોટા જણાવા, સાદા પાણીની ઉલટી થવી ઇત્યાદિ આ ક્ષારને દર્શાવે છે. મીઠું વધારે ખાવાથી થયેલું અજીર્ણ પણ આ ક્ષારને જ સૂચવે છે.

નં. ૭—નં. ૯ સૂચવાયા છતાં પોતાનું કામ નહિ કરે તે ત્યાં આ આપી જોવો. જીભનો વર્ણ જોવો. ચુક નાંખતી હોય તો ત્યાં નં. ૮ પછી આ આપવું.

જો થોડા વખતનું અજીર્ણ હોય તો તે તરત જ મટી જાય છે. પણ કેટલાક લાંબા વખતનું અજીર્ણ હોય તો તેને વિલંબ થાય છે. લાંબા વખતના અજીર્ણને કે જે ધીમે ધીમે જામતું જાય છે તેને અંગ્રેજીમાં ક્રોનિક ડીસપેપ્સિઆ કહે છે. આના પાંચ પ્રકાર એલોપથીસંસ્થા વર્ણન કરે છે (૧) સાદું અજીર્ણ, (૨) ખટાશવાળું અજીર્ણ, (૩) પિત્તાજીર્ણ, (૪) દુખાવાવાળું અજીર્ણ અને (૫) મજ્જાતન્તુઅજીર્ણ.

(૧) સાદા અજીર્ણમાં આ પ્રકારનાં ચિન્હો ક્રમે ક્રમે જણાય છે— સહેજ ખાધેલું છતાં ઘણું ખાધું હોય તેવું ભાન થવું, ખાધા પછી કલાક બે કલાકસુધી પેટમાં ભાર લાગ્યા કરવો, રુચિ થવી પણ તેસાથે ફકડીને ભૂખ નહિ લાગવી અર્થાત ખાતા પૂર્વે ખાવાનો આગ્રહ નહિ જણાવો, ખભાવચ્ચે દુખાવો, કેટલાકને રક્તાશય આગળ દુખાવો

થવો, રાત્રિએ ઘણી વાર રક્તાશયની ફડક થવી, અસ્વસ્થ નિદ્રા, ખાધા પછી પ્રબલ નિદ્રાનો વેગ, નિરૂત્સાહપણું. આ સર્વ ચિન્હો પેટભરીને ખાવાથી વધવાં. આ વ્યાધિને પ્રસંગે કુશળ ડાકટરો પણ ભ્રાન્તિથી બીજો સમજે છે. મસ્તિષ્કનું નરમ પડી જવાની તથા રક્તાશયના વ્યાધિની આમાં ભ્રાન્તિ થાય છે અને દરદી પણ રાત્રિએ થતી ફડકથી અથવા નાડી રહી રહીને ચાલવાથી ભયને ધારણ કરે છે પણ આ સર્વ ચિન્હો આ અજીર્ણમાત્રથી થાય છે અને એની ચિકિત્સા ઉપર જણાવી તેપ્રમાણે નં. ૪ અને નં. ૧૦ ભોજન પૂર્વે અથવા નં. ૧ અને નં. ૧૦ ભોજન પછી દીર્ઘ સમય લીધા કરવા એ જ છે.

ખટાશવાળા અજીર્ણમાં ઉપરનાં ચિન્હો સર્વ થાય છે પણ તે વધારે જોરમાં જણાય છે અને ખાસ કરી રક્તાશય આગળ બળતરા થાય છે તથા ખાટી ઉબકી, ખાટા ઉબકા, ખાટા ઓડકાર, ખાટો સ્વાદ આદિ જણાય છે અને જીભપર ધોળો થર જણાય છે, તથા જીભપર ફાતરા જણાય છે અને જીભની ધારપર દાંતના દશના જેવાં ચિન્હો જણાય છે દરદી રાત્રે દાંત કકડાવે છે, મૂત્રમાં રતાશ જણાય છે અને પેટના ખાડામાં દાબવાથી આળુ થયાનું ભાન થાય છે ખાટાવાળા પદાર્થો, લીલાં ફલ અને સર્વ પ્રકારનાં શાક ખાધાથી આ અજીર્ણ વધે છે અને રક્તાશયની બળતરામા વૃદ્ધિ કરે છે દુધ પણ પ્રતિકૂલ જણાય છે આની ચિકિત્સા ઉપર પ્રમાણે જ નં. ૧ તથા નં. ૧૦ ભેગા લેવાની છે.

પિત્તાજીર્ણમાં સાદા અજીર્ણના ચિન્હો શિવાય નં. ૧૧ને સૂચવનાર ચિન્હો થાય છે અને તે કારણથી જ એને પૃથક્ ગણનામાં આવે છે આ અજીર્ણમાં બંધકોશ કોઈક વાર દેખાય છે, ઘણુ કરીને દસ્ત નરમ ઉતરે છે, પેટમાં વીણાચૂંટા થાય છે, લમણાના ભાગમાં દુખાવો થાય છે. દ્વિતીય પ્રકારના અજીર્ણ કરતા એ ભેદ છે કે આ અજીર્ણમાં અજીર્ણના ચિન્હો ખાધા પછી વધારે લાંબે વખતે જણાય છે—ઘણુ કરીને સવારમાં જ જણાય છે આની ચિકિત્સા નં. ૧૨ આપવાની છે.

દુખાવાવાળુ અજીર્ણ દ્વિતીય તૃતીય પ્રકારના અજીર્ણથી થાય છે અને તેમા ખાસ કરીને છાતીના ખાડા આગળના ભાગમા અતિશય —ફાડી નાંખતુ હોય તેવી—વેદના થાય છે એ વેદના ભોજન લીધાના સમયથી શરૂ થાય છે અને પચનક્રિયા પૂર્ણ થયે શમે છે. કેટલીક વાર જઠરના શ્લેષ્મપડમાં લોહીનો જમાવ થવાથી આવી વેદના થાય

વાર થાય છે. પણ એ શિવાય બીજા અનેક મહાવ્યાધિઓ એ અવયવના થાય છે, તેમ જ ઇતર કેટલાક વ્યાધિઓ, જેવા કે અર્શ વગેરે, તે એ ભાગમાં પ્રતીત થાય છે. એનું વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કરવા ખાસ આગ્રહ ધર્યો નથી કેમકે એમાં કેટલાકની બરાબર પરીક્ષા કુશળ અનુભવી ડાકટર શિવાય સાધારણ મનુષ્યો કરી શકે તેમ નથી અને બીજા કેટલાક છે તે સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. આથી સંક્ષેપ જ એ સંબંધમાં સેવવો ઉચિત ધાર્યો છે. આ વ્યાધિઓ તથા તેની ચિકિત્સા સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છેઃ–

(૧) આમણ બહાર નીકળવીઃ—પાયુના ભાગનું બહાર નીકળવું તેને આ નામ અપાય છે. દસ્ત જતાં બહુ કરાંજનારને આ સ્થિતિ થાય છે. આમાં એ પાયુના ભાગને આંગળીવતી પાછો પોતાને સ્થાને બેસાડી દેવામાં આવે છે અને તે કામ કુશળ પુરુષોને હાથે જ બરાબર થાય છે. ચિકિત્સામાં નં. ૩ ખાસ ઔષધ છે. એ ઉપરાંત બીજાં ચિન્હોમાટે નં. ૬, ૪ અને નં. ૧નો ઉપયોગ પડે છે. નં. ૩ અંદર બહાર વપરાય છે.

(૨) અર્શ, હરસ (Piles):—આ પાયુનો વ્યાધિ નથી છતાં ત્યાં પ્રતીત થાય છે તેથી એને અહિં સ્થાન આપ્યું છે. એ ભાગની ભૂરી રક્તવાહિની શિરાઓનો વિકાસ થવાથી એ ભાગમાં અંદર અથવા બહાર મસા દેખાય છે તેનું નામ અર્શ છે. જ્યારે એ મસા અંદરના ભાગમાં હોય છે ત્યારે ઝાડે ફરવા જતાં તેમાંથી ઘણું કરીને લોહી નીકળે છે તેથી એ દુઝતા અર્શ કહેવાય છે; અને બહારના તે નહિ દુઝતા અથવા આંધળા અર્શ (Blind piles) કહેવાય છે. એની ચિકિત્સામાં નં. ૩ મુખ્ય ઔષધ છે. તેસાથે નં. ૧ તથા નં. ૪ વપરાય છે. નં. ૩ તથા નં. ૪ સંકોચ કરવાના સ્વભાવવાળા છે તેથી એનો ઉપયોગ ખાસ છે. ઘણું ખરું નં. ૩ એકલું જ બસ થાય છે. બહાર લગાડવામાં તથા ખાવામાં બન્ને રીતે એ વાપરવું. નં. ૧ દિવસમાં એક બે વાર લેવું.

અર્શની ચિકિત્સા કરનારે યકૃત્ તથા જઠરાદિની સ્થિતિપ્રતિ અવશ્ય લક્ષ આપવું કેમકે એની સાથે અર્શને ઘણો અને સાક્ષાત્ સંબંધ છે. તેમ નહિ કરનાર અર્શને સમૂળ સારા કરી શકતો નથી. વિવિધ ઔષધો આ નિયમથી વપરાય છેઃ–

નં. ૪:—સુજેલા અર્શ, દુઝતા અર્શ–જ્યારે સાફ લાલ લોહી તેમાંથી પડે ત્યારે.

નં. ૫—દુઝતા અર્શ, જ્યારે જાડું કાળું લોહી પડે ત્યારે.

નં. ૬—સુજેલા, દુ:ખતા અને ખરજ આવતી હોય તેવા અર્શ.

નં. ૩—બધી જાતનાં અર્શ, જીભનો વર્ણ તપાસવો કે જેથી નં. ૩ની સાથે બીજું કયું ઔષધ આપવું તે સમજાય.

નં. ૭—ત્યારે જીભપર પીળો ચીકણો થર જણાય ત્યારે નં. ૩ની સાથે આપવું.

નં. ૮—અતિશય વેદનામાટે બહારના અર્શપર લોશન મૂકવું.

નં. ૯—કઠણ દસ્ત, પાયુ તથા મૂત્રનળમાં પીશાબ કરી રહ્યા પછી શળ ઇત્યાદિ જણાય ત્યારે.

નં. ૧૨—અતિશય દુખતાં અર્શ, પાકપર ચઢતાં અર્શ, અતિ ચૂંટ આવે અને તેની વેદના પાયુ તથા વૃષણમાં થાય.

પાયુસ્થાનીય ચીરા અથવા કાતરા (Fissures)—પાયુના અંદરના ભાગમાં એ થાય છે અને તે વધતાં બહારસુધી આવે છે ત્યારે દરદીને પોતાની આંગળીથી પણ જણાય છે. હાથપર અથવા કેટલાકને પગને તળીએ જેવા ઉંડા ચીરા પડી જાય છે તેવા જ આ હોય છે. એમાથી દસ્ત થતાં લોહી નીકળે છે. એની ચિકિત્સા "અર્શ"ના પ્રમાણે જ છે. ન. ૩ ખાસ ઔષધ છે અને વધારામાટે જુઓ પ્રકરણ ૧૩.

ઉષ્ણ પદાર્થ વારંવાર પીવાથી, અતિશય જુલાબ લેવાથી, સખત જુલાબ લેવાથી, બંધકોશથી, ચહા કાફી વગેરેના સેવનથી, મરીમસાલાનો અતિ ઉપયોગ કરવાથી, બેશી રહેવાથી, પેટુપર મજબૂત પાટો બાંધવાથી, યકૃતના વિકારથી, વારસામાં, વગેરે વિવિધ હેતુઓથી આ બને સ્થિતિઓ થાય છે. અર્શવાળાને પિત્તવિકૃતિ ઘણું કરીને હોય જ છે તેથી બરાબર સારૂં થવામાટે તેની ચિકિત્સા પણ કરવાની જરૂર છે. (આમાટે જુઓ પ્રકરણ ૨૧.)

(૩) ભગંદર:—પાયુના ભાગમાં ગડ થવાથી અથવા ઇતર કારણથી આ દુષ્ટ વ્યાધિ થાય છે. એમાં શાસ્ત્રક્રિયાની જરૂર રહે છે. આ શાસ્ત્રના નિયમપ્રમાણે નં. ૧ તથા નં. ૧૨ એમાં વપરાય છે, પ્રસંગે નં. ૧૧ આપવાની જરૂર રહે છે.

(૪) જઠરનું કળતર અથવા ચસકા (Gastralgia)—જઠરના ભાગમાં અતિશય દુ:ખાવો, જઠરની વૃદ્ધિ અથવા સંકોચ; વેદનાના આરંભમાં અથવા અંતે ઉલટી થવી,—આ ચિન્હો એમાં થાય છે અને એમાં ખાસ ચિન્હ અતિશય વેદના છે. દરદીને મરી જવાનો

(૬) યકૃત્‌માં લોહીનો જમાવ.
(Congestion of the Liver)

આ વ્યાધિમાં પેડુમાં વા યકૃત્‌ અને પેટના ભાગમાં ભાર, છાતીએ (રક્તાશય આગળ) બળતરા, ઉબકા થવા, સવારમાં મોં ચીકણું તથા કડવું લાગવું, શ્લેષ્મ, અનિયમિત ઝાડો, દસ્તનો અનિયમિત રંગ, રક્તાશયની ફડક, નાડીની તથા નિદ્રાની અવ્યવસ્થા, ખરાબ સ્વપ્નાં, ચકરી, માથાના આગલા ભાગમાં દુઃખાવો, અર્શ, સુકી ઉધરસ, મૂત્ર અતિ લાલ–એ આદિ ચિન્હો થાય છે. આ બધાં ચિન્હો પ્રત્યેક દરદીને થાય છે એવું નથી પણ એમાંનાં ઘણાંખરાં જોવામાં આવશે. યકૃત્‌ની આ સ્થિતિ દીર્ઘ સમય રહે છે તો તેથી મૂત્રાશયમાં પાષાણ, પગનો નજળો, મૂત્રપિંડના વ્યાધિઓ, શરીરમાં વિવિધ સ્થળે વરમ આદિ થાય છે, કેમકે યકૃત્‌માં લોહીનો જમાવ થવાથી યકૃત્‌ પોતાનું કામ કરતું નથી અને તેથી લોહીનાં તત્ત્વો શુદ્ધતાને પામતાં નથી. સારી પેઠે પેટ ભરીને ખાધા પછી યકૃત્‌ તપાસવામાં આવે છે તો તે વધેલું હોય તેવું જણાય છે.

આ વ્યાધિની ચિકિત્સા "વરમ"ની ચિકિત્સાથી ભિન્ન નથી; લોહીનો જમાવ એ વરમનું પૂર્વરૂપ જ છે. યકૃત્‌ના વ્યાધિવાળાએ ખાંડ, ઘી, ચહા, કાફી, મસાલા અને દારૂને ઝેરની માફક દૂર રાખવાં ઘટે છે.

(૭) યકૃત્‌ તથા પ્લીહની વૃદ્ધિ.
(Enlargement of Liver & Spleen)

યકૃત્‌નું સ્થાન શરીરમાં જમણી બાજુએ અને પ્લીહ અથવા બરોળનું ડાબી બાજુએ છે. નીરોગ સ્થિતિમાં એ અવયવો બહાર પડતા દેખાતા નથી પણ જ્યારે વધે છે ત્યારે એ સ્થાનમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેમ જ એક હાથનાં આંગળાં મૂકી બીજા હાથથી ટકોરા મારી તપાસી જોવાથી એ વધેલા હોય તો તરત જણાઇ આવે છે. મેલેરિઅસ જ્વર અને મેલેરિઆથી થતા ઇતર વ્યાધિઓમાં આ બન્નેની વૃદ્ધિ થવાનો સંભવ આવે છે અને બરોળ તો ઘણું કરીને વધે જ છે. બરોળ વધતાં ચહેરો છાછરો લાગે છે, ઓઠ અને અવાળુ ફિક્કાસ મારે છે; અજીર્ણ, કૃશતા, બરોળના ભાગમાં ભાર ઇત્યાદિ ચિન્હો જણાય છે. આ બંને પ્રકારના વ્યાધિમાં **નં. ૫** ખાસ ઔષધ છે. સામાન્ય રીતે **નં. ૪** અને **નં. ૫** આપવામાં આવે છે અને **નં. ૧** પણ પ્રસંગે નિયમસર નહિ તો દિવસમાં એક બે વાર અપાય છે.

બરોળની વૃદ્ધિ થતાં એના પર ટાઢા પાણીનો પાટો રાખવામાં

આવે, ટાઢા પાણીનું ટુશ લેવામાં આવે અથવા વારાફરતી ગરમ ને ટાઢું પાણી વપરાય તો તેથી ઘણો સારો લાભ થાય છે.

(ए) પિત્તપથરી.

(Bihary Calculus, Gall-Stone.)

યકૃત્માંથી-કલેજામાથી પિત્ત નીકળીને જે કોથળીમાં ભેગું થાય છે તેને પિત્તની કોથળી અથવા ગોલબ્લેડર કહે છે. એમાં કોઇ કોઇ વાર પથરી થાય છે તેને પિત્તપાષાણ અથવા કાંકરી કહે છે આ કાંકરી અથવા પથરી એ કોથળીમાં હોય છે અથવા જે પિત્તવાહિની નળીઓ છે તેમાં જણાય છે. આમ થવાનુ કારણ નં. ૧૧ના ક્ષારની ન્યૂનતા છે. એ ન્યૂનતા થવાથી ઘણું કરીને નં. ૧ની ન્યૂનતા થાય છે. કેટલીક વાર ન. ૧ની ન્યૂનતા થવાથી શરીરસ્થ એલ્બ્યુમેન નામનો પદાર્થ નિરૂપયોગી થઇ બગડેલા પિત્તની સાથે મળી આ પથરીરૂપ થઇ રહે છે. એ થવાથી એ સ્થાને વેદના થાય છે, જ્વર પણ પ્રસંગે આવે છે, વગેરે વિવિધ ચિન્હો થાય છે દસ્તમાં એ પથરી નીકળે છે એ જ એ વ્યાધિની ખાતરી છે. એની ચિકિત્સા આપ્રમાણે છે—

નં. ૧૧ અને ન. ૧ વારા ફરતી આપવાના હોય છે નં. ૧ આપવાથી નવી પથરી થતી નથી અને નં. ૧૧ આપવાથી પિત્તવિકૃતિ શમે છે નં. ૧૧થી એ પથરી પીશાબદ્વારા નીકળી પણ જાય છે

નં. ૪ જ્વરમાટે અને નં. ૮ અતિશય વેદનામાટે જરૂર પડે તેમ અપાય છે.

પ્રકરણ ૨૨.

મૂત્રયંત્રના વ્યાધિઓ.

(Urinary Disorders)

મૂત્રયંત્રમાં મુખ્ય ત્રણ અવયવ આવે છે (૧) મૂત્રલ, ધમણી, મૂત્રપિંડ એટલે કિડની (Kidney), (૨) પીશાબની કોથળી એટલે બ્લેડર (Bladder), (૩) મૂત્રમાર્ગ, સુજેશ્રા (Urethra) આ ત્રણેમાંથી ગમે ત્યાં અવ્યવસ્થા થયે મૂત્રમાં તથા મૂત્રત્યાગમાં અવ્યવસ્થા થાય છે. મૂત્રપિંડ એટલે કિડની રુધિરમાથી મૂત્રને આકર્ષી લે છે અને જેમ જેમ એ ખેંચે છે તેમ તેમ ટીપું ટીપું પીશાબ મૂત્રાશયમાં પડ્યા કરે છે અને ત્યાં ભેગો થાય છે. આ પ્રમાણે એ મૂત્રાશય—

ભરાઈ ભરાય છે એટલે મૂત્રમાર્ગદ્વારા પીશાબ બહાર કાઢવાની હાજત થઇ તે. બહાર કઢાય છે. મૂત્રપિંડ અને મૂત્રાશય બન્નેને વ્યાપાર જોડી રાખનાર ગતિતંતુઓ છે અને તેને લીધે એ બન્ને પોતાનું કામ બીજા અવયવોની માફક નિયમિતપણે કર્યા કરે છે. મૂત્રાશય સંકોચ-વિકાસને પામી શકે છે અને જેમ પાયુના મુખપર મુખબંધ કરનાર સ્નાયુ છે તેવો જ એક સ્નાયુ મૂત્રાશયના મુખઉપર છે. આ સર્વ મૂત્રયંત્રના જ અવયવો છે. તેથી આ પ્રકરણમાં મૂત્રપિંડના વ્યાધિઓ, મૂત્રાશયના વ્યાધિઓ, મૂત્રમાર્ગના વ્યાધિઓ, એ ગતિતન્તુના વ્યાધિઓ, આ સ્નાયુના વ્યાધિઓ વગેરે સર્વનો સમાવેશ થાય છે. અમુક વ્યાધિ ક્યાંનો છે એ પરીક્ષા કરવા એ આખા યંત્રની સમજ સારી રીતે મેળવવી જોઇએ છે અને એ મેળવ્યા પછી પણ એની પરીક્ષા કરવી એ વિશેષ અનુભવની અપેક્ષા રાખે છે. તેથી આ સંબંધમાં મોટા વ્યાધિઓમાં અનુભવી ડાક્ટરની સલાહ લેવી જરૂરની છે. સામાન્ય વ્યાધિઓની ચિકિત્સા પોતાની મેળે સાધારણ મનુષ્ય કરી શકે છે.

નીરોગ સ્થિતિમાં મૂત્રનો રંગ સુકા ઘાસજેવો પીળો અથવા તેથી સહેજ વધારે પીળો હોય છે. જ્યારે વધારે પીશાબ થાય છે ત્યારે એ રંગ એટલો પીળો દેખાતો નથી અને જ્યારે થોડો પીશાબ થાય છે ત્યારે રંગ કંઇક લાલાશપર દેખાય છે. પીશાબ સામાન્ય રીતે મોટા માણસને ૨૪ કલાકમાં ૩૦ આંઉસથી ૬૦ આંઉસસુધી થાય છે. શિયાળામાં વધારે થાય છે અને ઉનાળામાં જેમને સુખાસાથી પરસેવો થાય છે તેમને ઓછો થાય છે. શરીરમાંથી એક દ્વારાએ પાણી નીકળી જાય છે એટલે બીજે દ્વારે નીકળવાનું રહેતું નથી. સામાન્ય રીતે પીશાબમાં જરા તરા એસિડિટી હોય જ છે તેથી ભુરો લિટ્મસ પેપર અંદર બોળ્યો હોય તો તે લાલ થાય છે. જેઓ માંસાહાર કરે છે તેમનો પીશાબ વધારે એસિડિટીવાળો હોય છે અને જેઓ વનસ્પતિ-આહાર કરે છે તેમનો પીશાબ સહેજ એસિડિટીવાળો જ હોય છે અથવા એલ્કેલાઇન પણ હોય છે. પીશાબમાં લાલ લિટ્મસ પેપર બોળવાથી જો તે ભુરો થઇ રહે છે તો પીશાબ એલ્કેલાઇન છે એમ જણાય છે. સારી સ્થિતિમાં પીશાબની સ્પેસિફિક ગ્રેવિટી ૧.૦૧૫ થી ૧.૦૨૫ સુધી હોય છે. આનો નિર્ણય યુરિનોમિટર નામના યંત્રથી થાય છે. આખા દિવસનો ભેગો કરેલો પીશાબ હોય તેમાંથી થોડો લઇ તેમાં આ યંત્ર મૂકવાથી એનો નિર્ણય થાય છે. આમ કરવાની જરૂર છે કેમકે જુદે જુદે સમયે પીશાબની સ્પે.ગ્રેવિટી ઓછી વધતી

થાય છે. ઘણું કરીને ખાધા પછી એક બે કલાક સુધીનો પીશાબ લેવામાં આવે છે તો તેની સ્પેશેવિટી ઘણી વધારે હોય છે. તેથી આખા દિવસના પીશાબમાંથી થોડો લઈ આ નિર્ણય કરવો પડે છે. તેમ નહિ થાય તો સવારનો પીશાબ લઇ તેના પરથી એ નિર્ણય કરાય છે.

નીરોગ સ્થિતિમાં મત્રની આ સામાન્ય સ્થિતિ છે. એમાં જ્યારે મોટો ફેરફાર થાય ત્યારે તે વ્યાધિને સૂચવે છે. મૂત્રસંબંધી વ્યાધિમાં થતાં મુખ્ય ચિન્હો તથા તેની ચિકિત્સા આ પ્રમાણે છે:—

(૧) પીશાબ મૂત્રાશયમાંથી બરાબર **બહાર નહિ નીકળી** જવો અથવા રહી રહીને બહાર નીકળવો. આ ચિન્હ ઘણું કરીને પુરુષોમાં થાય છે, સ્ત્રીઓમાં એનો ઓછો સંભવ છે. મૂત્રાશયનું મુખ સાંકડું થઇ જવાથી અથવા વચ્ચે વચ્ચે બંધ થઇ જવાથી આ ચિન્હ થાય છે. એને Retention of Urine કહે છે. એની ચિકિત્સામાં **નં. ૬, ૧૨, ૮** વપરાય છે. મૂત્રાશયના મજ્જાતન્તુ બહેર મારી જવાથી આ સ્થિતિ થાય છે તો **નં. ૬** અને **નં. ૧૨** ઉપાયરૂપ છે અને એ ભાગના સંકોચાવાથી એ થાય છે તો **નં. ૮** છે. પીઠના ભાગમાં સેક કરવાથી આ ચિન્હમાં લાભ થાય છે. ડાકટરોને સળી મૂકવી પડે છે તે આ ચિન્હમાં જ પડે છે. દિવસમાં ત્રણ ચાર વાર મૂત્રત્યાગ કરવો આવશ્યક છે. જેઓ તેમ નથી કરતા અને પીશાબને મત્રાશયમાં ભેગો થવા જ દે છે તેમનો એ અવયવ અપ્રમાણ વિકાસ પામેલો રહેવાથી કાળે કરીને બહેર મારી જાય છે.

(૨) **મૂત્ર સ્ત્રાવું જ નહિ** અથવા બહુ જ ઓછું સ્ત્રાવું (Ischuria, Suppression of Urine) ઉપરના ચિન્હમાં મત્ર સ્ત્રવ્યા કરે છે. પણ તે બહાર નીકળતાં વાંધો આવે છે અને આ ચિન્હમાં મૂત્ર સ્ત્રાવું જ નથી, ધમણી રુધિરમાંથી મૂત્રને ખેંચી કાઢતી નથી. આ સ્થિતિ ધમણીમાં લોહીનો જમાવ થવાથી તથા ટાઇફોઈડ ફીવર, કોલેરા વગેરે વિવિધ વ્યાધિમાં થાય છે. જ્વરમાત્રમાં શરીરના સર્વ રસો સુકાઈ જાય છે. છતાં જ્યારે મૂત્ર મર્યાદા ઉપરાંત ઓછું થાય અથવા બંધ થઇ જાય ત્યારે તે વ્યાધિરૂપ છે. આમાં મુખ્ય ભય રુધિરને વિષમય થઇ જવાનો રહે છે. આની ચિકિત્સામાં **નં. ૧૧** મુખ્ય છે અને **નં. ૮** સહાય કરનાર છે.

(૩) **ઉનવા બળવો**—પીશાબ કરતાં વેદના થવી (Dysuria). મૂત્રમાર્ગ અથવા મૂત્રાશયના શ્લેષ્મપડની ઉત્તેજિત સ્થિતિ થવાથી

આ ચિન્હ થાય છે. સાધારણ રીતે નં. ૯, નં. ૧૧, નં. ૪નો પ્રયોગ એમાં કરાય છે.

(૪) મૂત્ર ૨૪ આંઉસથી ઘણું ઓછું થઈ જવું અથવા ૬૦ આંઉસથી વધારે થઇ જવું. ઉનાળામાં અતિશય પરસેવો થવાથી તથા એકદમ ઠંડી લાગવાથી પીશાબ ઓછો થઇ જાય છે પણ એ શિવાય નિયમસર જો ૨૪ આંઉસથી ઘણો ઓછો આખા દિવસમાં થતો હોય તો તે વ્યાધિનો સૂચક છે. નં. ૧૧ એ મૂત્રલ ઔષધ છે. ધમણીના જીર્ણ વ્યાધિઓથી અથવા આધિને લીધે, મજ્જાતન્તુની નમળાઇને લીધે અને એવાં સાધારણ કારણોથી પણ પીશાબ વધી જાય છે, તેમાં નં. ૯ અને નં. ૬ ઉપાયરૂપ છે.

આ શિવાયનાં બીજાં ચિન્હોમાટે આ શાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે—

પીશાબમાં જાડો ધોળો પદાર્થ જતો હોય (Chylous Urine)તો —નં. ૫.
,, ઈંટાળા રંગનું સેડિમેન્ટ (ઠરી જતાં) જણાય તો...નં. ૧૧.
પીશાબ સાફ લાલ થાય તો.......................................નં. ૧૦.
,, ધોળો પાણીજેવો થતો હોય તો...........................નં. ૯.
પીશાબમાં એલ્બ્યુમેન જતું જણાય તો..........................નં. ૧.
,, પરૂ ,, ,, ,,..નં. ૨.
,, ધાત જતી ,, ,,.......નં. ૧ તથા નં. ૧૦.
,, યુરિક એસિડ હોય તો ....નં. ૧૦.
,, યુરેટ ,, ,, ...નં. ૧૨.
,, ફોસ્ફેટ જતો ,, ,, ...નં. ૧.
પીશાબમાં એસિડિટી વધી ગઈ હોય તો. ....નં. ૧૦.
પીશાબ વિશેષ એલ્કેલાઈન જણાય તો ...નં. ૯ અથવા નં. ૫.

નં. ૧૦ અને નં. ૧૧ એ પીશાબને વધારનાર છે, બંધ થયો હોય તો લાવનાર છે અને નં. ૯ પીશાબને નિયમમાં રાખનાર છે. એલોપથી ડાક્ટરો જ્યાં મિક્સ્ચર એલ્કેલિ આપે છે ત્યાં નં. ૧૦ અપાય છે, નં. ૧૦ અને નં. ૧ ભેગા કરી આપવાથી એ મિક્સ્ચરનું કામ થોડા કલાકમાં જ સરે છે.

મૂત્રયંત્રોના વ્યાધિઓમાં નીચેનાં ઔષધ તે તે ચિન્હોમાં વાપરવામાં આવે છે:—

નં. ૪: સંકોચક સ્નાયુની શિથિલતાને લીધે વારંવાર સહેજ

સહેજ પીશાબ થયા કરવો. બાલકોને રાત્રે ઉંઘમાં પીશાબ થઇ જવો (ખાસ ઉપાય નં. ૧૧ છે). રાત્રિએ સહેજ સહેજ પીશાબ થવો. મૂત્રાશય તથા મૂત્રપિંડનો વરમ-પ્રથમ ભૂમિકા. ઉનાળાને લીધે અથવા તાપને લીધે પીશાબ ઓછો થઇ જઇ ઉનવા બળવો. અતિશય પીશાબ થવો. દિવસના ભાગમાં નહિ રહેવાય એવી પીશાબની હાજત થવી, કે જે ઉભા રહેતાં વધારે થાય, અને તે સાથે મૂત્રમાર્ગમાં અને મૂત્રાશયના મુખ આગળ વેદના થવી (સવાર સાંજ બે વાર આ દવા આપવી).

નં. ૫: મૂત્રાશયનો વરમ (દ્વિતીય ભૂમિકા). મૂત્રાશયના જુના વરમમાં આ મુખ્ય ઔષધ છે. યકૃતની નબળાઇને લીધે પીશાબમાં યુરિક એસિડ જતું હોય તો અથવા પીશાબ કાળાશપર થતો હોય તો.

નં. ૬: મૂત્રાશયનો વરમ-દરદી ઢગલો થઇ પડે ત્યારે. વારંવાર પીશાબ કરવાની હાજત થયા કરવી અથવા અતિશય પીશાબ થવો. મજ્જાતન્તુની નબળાઇને લીધે પીશાબ રોકી નહિ શકાય તો. મોટા છોકરાઓમાં પીશાબની વારંવાર હાજત, અને ભાન વિના પીશાબ થઇ જવો. મૂત્રમાર્ગમાં ચેળ. સાફ પીળો પીશાબ. મૂત્રમાર્ગમાંથી લોહી નીકળવું, તેમાંચળ આવવી. મૂત્રાશય તથા મૂત્રમાર્ગમાં કપાતું હોય તેવી વેદના.

નં. ૮: માણસ ઉભો રહે કે ચાલે કે તરત પીશાબની હાજત થઇ આવવી. સ્ત્રી રડીને પીશાબ થવો. સળી મુક્યા પછીની વેદના. બાલકને અતિપ્રમાણ પીશાબ થવો.

નં. ૯: અતિશય પીશાબ થવો અને સુકાઇ જવું. પીશાબમાં લોહી જવું. પીશાબ પછી બળતરા થવી. ચાલતાં પીશાબ થઇ જવો.

નં. ૧૦: બાલકોને અજાણતાં પીશાબ થઇ જવો. પીશાબમાં યુરિક એસિડ. મૂત્ર નહિ બંધાવું. સંધિવાની સાથે કાળાશ પડતો પીશાબ, વારંવાર પીશાબની હાજત. મધુમેહ (નં. ૧૨ ખાસ ઉપાય). મૂત્રાશય હીનશક્તિ થવો. મૂત્રાશયમાં પથરી. મૂત્રાશયના વરમમાં આ ખાસ ઉપાય છે.

નં. ૧૧: પીશાબ બંધ થઇ જવો-સ્ત્રાવો જ નહિ. આ ઔષધ સરલ છે. પીશાબમાં રેતી જવી, પથરી દેખાવી, ઇંટાળાજેવા રંગનો પીશાબ થવો. મધુમેહમાં થતો અતિપ્રમાણ પીશાબ. પીશાબમાં પિત્ત અતિશય હોવું (નં. ૫). શાકેરીઓ પીશાબ અથવા મધુમેહ. ઉંઘમાં પીશાબ થઇ જવો. પીશાબ નીકળવો નહિ.

નં. ૧૨: પીશાબમાં પરૂ જવું. યુરિક એસિડની સાથ રેતી

હોય તો ભાંગેલા ભાગોને સાંધવામાં મદદ કરે છે; પૃષ્ઠદંડ વાંકો થયો હોય અથવા વાંકા પગ હોય તો ત્યાં પણ નં. ૧ અપાય છે, અને અસ્થિના વ્યાધિમાત્રમાં વચ્ચે વચ્ચે આ આપવાનું હોય છે; હાડકાંના ભાગમાં વાગ્યું હોય તો ત્યાં નં. ૧ તથા નં. ૩નાં પોતાં મૂકવાથી વહેલો આરામ થાય છે. હાડકાના વ્યાધિમાત્રમાં નં. ૧૨ વપરાય છે. નં. ૧૨ને મર્ક્યુરી પછી નહિ આપવો. પ્રથમ ભૂમિકા પછી અને ખાસ કરી દીર્ઘ સમયના વ્યાધિમાં નં. ૧૨ અપાય છે.

નં. ૧૨: કમરનો દુઃખાવો, હાડકાંપર પડતાં ચાંદાં, હાડકાંમાંથી ઘટ્ટ પીળો દુર્ગંધ મારતો પરૂમિશ્રિત પદાર્થ નીકળતો હોય ત્યાં સર્વમાં આ ઔષધ સૂચવાય છે. નબળી અવસ્થામાં અપાય છે. એની પછી નં. ૨ અપાય છે (ખાસ કરીને પાકેલું હોય અને રૂઝ આણવી હોય ત્યાં).

નં. ૩: હાડકાના ભાગમાં પછાડ લાગી હોય તો, નાકનાં અસ્થિમાંથી રસ ઝરતો હોય ત્યારે, તથા નાનાં છોકરાંના માથાપર લોહીભરેલા ટ્યુમર થાય છે તેમાં અપાય છે.

નં. ૬: અસ્થિ ક્ષીણ થઈ જતાં હોય ત્યાં નં. ૬, નં. ૧ની સાથે અપાય છે.

નં. ૪: વરમનાં ચિન્હોમાટે નં. ૧ની સાથે આ અપાય છે.

(બ) ઠાઠાનાં અસ્થિનો વ્યાધિ. (Hip-Disease)

આ વ્યાધિ કમરના ઠાઠાનાં અસ્થિના સાંધાનો વ્યાધિ છે અને એમાં એ સાંધાની વચ્ચે રહેલા કોમળ પદાર્થનો તથા અસ્થિનો વરમ થાય છે. સાધારણ રીતે આ વ્યાધિ બાળકોને થાય છે. એની શરૂઆત અતિગુપ્તપણે થાય છે અને આરંભમાં ઘૂંટણમાં વેદના થાય છે અથવા પ્રસ્તુત સાંધામાં નબળાઈ લાગે છે. પછી એ અસ્થિ લાંબુ થાય છે અને સુકાય છે. વ્યાધિ વધે છે તેમ સાંધામાં વેદના થાય છે, અને વેદના નીચે ઉતરતી જાય છે એટલે ઘૂંટણ, ઘૂંટી તથા પગના ભાગમાં જણાય છે અને તીક્ષ્ણ થતી જાય છે. જ્વર આદિ પણ સાથે આવે છે. સાંધામાં પરૂ થાય છે, અસ્થિનો ચાંદાં પડી ક્ષય થાય છે અને તે અસ્થિ જે આરંભમાં લાંબું થયું હતું તે હવે હમેશને માટે ટુંકું થઈ જાય છે.

આ વ્યાધિની ચિકિત્સા ગંડ, ગુમડાના જેવી કરાય છે અર્થાત્ નં. ૪, ૫, ૧૨, ૨ ક્રમપ્રમાણે વ્યાધિની અવસ્થાપ્રમાણે અપાય છે. એ ઉપરાંત નં. ૧ તથા નં. ૩નો, ઉપર (અ) માં કહ્યા પ્રમાણે,

ઉપયોગ કરાય છે. અસ્થિ સડે તો સડાને નં. ૧ વધતો અટકાવે છે.

(ઉ) ટચકીયું. (Lumbago)

કમરના ભાગમા પાઠાના વાનો સખત દુખાવો થાય છે તેનું નામ ટચકીયું છે. આ સાથે ઘણી વાર સખત જ્વર આવે છે પણ મુખ્ય ચિન્હ કમરનો દુખાવો છે. આની ચિકિત્સામાં નં. ૪, ૩, ૧ અપાય છે. તેમાં જ્વરમાટે તથા વેદનામાટે નં. ૪ અપાય છે. આચકો વગેરે લાગવાથી જો એ સ્થિતિ થઈ હોય તો નં. ૩, નં. ૪ની સાથે વારાફરતી અપાય છે. નં. ૧ વચ્ચે વચ્ચે અપાય છે. (આસાથે સંધિવા તથા ન્યૂરેલ્જીઆ-પ્રકરણ ૬, ૭ તથા વાતચૂર્ણ પરિશિષ્ટ ૧ જોવાં.)

(ઊ) ગળાના પૃષ્ઠમાં, પીઠમાં તથા પગમાં થતી વેદનાઓ.

જે વેદનાઓ ચાલતાં થાય છે અથવા ચાલવાથી-ગતિથી વધે છે અને ગતિ ન કરવાથી સારું લાગે છે તેમાં નં. ૪ અને પછીથી નં. ૫ જોઇએ છે જે વેદનામા ખોડા ખોડા ચાલવું પડે છે તથા જેમાં સામાન્ય મહેનત કે કસરત કરવાથી સારું લાગે છે અને થાકથી અથવા લાંબુ ચાલવાથી જે વધે છે અને ચાલવાનો આરંભ કરતાં જ જે સૌથી વધારે લાગે છે તેમાં નં. ૬ વપરાય છે.

જેમાં બહેર મારી ગયાનું ભાન થાય છે, અથવા કીડી ચાલતી હોય તેવું ભાન થાય છે અથવા ઉપર બરફ મૂક્યુ હોય તેવું ભાન થાય છે તેમાં નં. ૧ વપરાય છે. આ વેદના રાત્રિએ અને બેશી રહેવાથી વધે છે. નં. ૩ પણ પ્રસંગે અજમાવવો આમાં પડે છે (નં. ૧ની પછી).

ભાલા વોચાતા હોય તેવી, રહી રહીને અને એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને જણાતી વેદનાઓ નં. ૮ને સૂચવે છે.

પૃષ્ઠની વેદનાઓ જેમાં કઠણ પદાર્થપર સુવાથી આરામ લાગે છે તેમાં નં. ૯ વપરાય છે.

સાંજના ભાગમાં વધતી, ગરમ ઓરડામાં વધતી અને ખુલ્લી હવામાં નરમ પડતી વેદના નં. ૭ને સૂચવે છે.

મજ્જાતન્તુની અવ્યવસ્થાથી થતી વેદનામાં નં. ૬ અને નં. ૮ ઔષધ છે અને તે એ બેનાં ચિન્હોપ્રમાણે અપાય છે.

ઘૂંટણની ઢાકણીની નીચે ભરાતું પાણી નં. ૧ અને છેવટે નં. ૧૨ વાપરવાથી મટે છે.

રસોળીમાટે નં. ૧ ઉપાયરૂપ છે.

સાયેટિકા નામનો વ્યાધિ કમરથી તે ઘુંટણસુધી જણાય છે તેમાં

નં. ૮ તથા નં. ૬ અપાય છે. એ વ્યાધિ મજ્જાતન્તુનો છે માટે તે પ્રકરણમાં જોવું.

(૮) આખના મજ્જાતન્તુના વિકારમાત્ર । ન. ૬ અને મોતીયાને માટે નં. ૧ તથા ન ૩ આ બે ઔષધથી મોતીયો થતો અટકે છે અને કોઈ કોઈ વાર કઢાવવો પડતો નથી પણ એમ ને એમ પણ મટી જાય છે.

પ્રકરણ ૨૬.

કાનના સામાન્ય વ્યાધિઓ.

નં. ૪ —વરમના ચિન્હો કાનમા થયા હોય છે તો તેમાટે તથા કાનમા ગટર ભરતા હોય તથા બગતરા થતી હોય તો તેમાટે આ અપાય છે કાનમાં અનાજ સભળાયા જ કરતા હોય તો તેમાટે નં. ૪ અને નં. ૫ છે, પણ સૂક્ષ્મ મજ્જાતન્તુની નમળાઈથી તેમ થતુ હોય તો ન. ૬ છે હૃદયનો પ્રચંડ ધમકારો કાનમા સભળાય તે એટલે સુધી કે કાનમાં થતા ધમકારાથી હૃદયના ધમકારા ગણી શકાય તો આ ચિન્હ નં. ૪ને ખાસ સૂચવે છે કાનમાથી લોહી નીકળતુ હોય, એ ભાગ માંસજેવો રાતો અથવા કાળો દેખાય, પરુ નીકળતા છતાં વેદના ઓછી નહિ થાય, વેદના ટકી રહીને ન્હી હોય તો તે સર્વ ન. ૪ને સૂચવે છે. શરદીને લીધે કાનના દુખાવામાં ન ૪ અકસીર ઉપાય છે

કાન પાકવો —આમાં ન. ૧૨ અને પછીથી ન. ૨ અપાય છે. ખાવામાં આપવાની સાથે કાન સાફ કરી એ આરકને અદર ફુકવાં અથવા પાણીમાં નાંખી તેનાં ટીપા પાડવા.

બહેરાસ —વિવિધ કારણથી એ થાય છે. તેમાટે નં. ૫, ૭, ૬, ૮, ૧૨, ૩ અને ૯ બીજા ચિન્હો ઉપરથી તથા તેના કારણનો નિર્ણય કરી જે અનુકૂલ જણાય તે વાપરવામાં આવે છે, ઘણામા નં. ૫ તથા પછી ન. ૮ આપી જોવાથી લાભ થાય છે.

કાનનો દુખાવો.—સામાન્ય દુખાવામાટે નં. ૮ અને ૬ છે, અને કૃમિને લીધે થયો હોય તો ન. ૧૦ છે.

પ્રકરણ ૨૭.

રક્તાશય અને રક્તવાહિની શિરાઓના વ્યાધિઓ.

નાડીના વેગ મન્દ થાય તથા નાડી નબળી જણાય તો નં. ૬.

એનો હુમલો ન થાય તેમાટે આપ્યા કરવાનું હોય છે.

નં. ૮: તાણુ અને આંચકી આવે છે તો તેમાટે આ અપાય છે. ઉના પાણીમાં વારંવાર આ આપવું પડે છે.

નં. ૧: વચ્ચે વચ્ચે અને ખાસ કરીને જેને દુરાચારથી આ વ્યાધિ લાગુ થયો હોય અથવા જેનો શરીરબાંધો બહુ દુર્બલ હોય તેને.

નં. ૧૨: જે તાણુ અથવા આંચકી રાત્રિએ જ વધારે આવતી હોય અથવા પૂર્ણિમાના સંધિમાં આવતી હોય તેને માટે નં. ૮ને બદલે આ અપાય છે.

નં. ૧૦: કૃમિથી થતા ફેફ્નમાં આ ખાસ ઔષધ છે.

ડૉ. સુસ્લર આ વ્યાધિમાટે નં. ૫, નં. ૯, નં. ૧૦, નં. ૬ અને નં. ૮નો ચિન્હોપ્રમાણે ઉપયોગ કરવા સૂચવે છે.

(અ) સંનિપાત.

આ એક ચિન્હ છે અને તેની ચિકિત્સા આ પ્રમાણે છે.—

નં. ૪. જ્વરસહિત સંનિપાત હોય તોતેમાં.

નં. ૯. ગમે તે વખત વાનો ચાળો થઈ આવે કે જેમાં દરદી ઉઠી ઉઠીને દોડે, ગમે તે લવે તો તેમાં તથા **સુરાસંનિપાતમાં** આ અપાય છે. એનાથી લાભ નહિ થાય તો નં. ૬ આપવો. દારુ પીવાથી થતો સંનિપાત તે **સુરાસંનિપાત** છે.

આ વ્યાધિઓ ઉપરાંત મગજના પડદાનો વરમ (Meningitis) (નં. ૧૧ ખાસ ઔષધ છે, નં. ૪ તથા નં. ૧૧ વારા ફરતી આપવા, પછી વરમની દ્વિતીય ભૂમિકા થાય ત્યારે નં. ૫ અને નં. ૧૧ વારા-ફરતી, નં. ૧ દિવસમાં એક બે વાર), મગજનો વરમ, (Inflammation of the Brain, એમાં જોઇતાં ઔષધો નં. ૪, ૫, ૬, ૯, ૧) ગાંડપણુ (Insanity, નં. ૬), મગજ પોચું પડી જવું (softening of the Brain), મગજનું ડોળાવું (Concussion of the Brain, નં. ૬), મગજનું દબાવું (Compression of the Brain) વગેરે વિવિધ વ્યાધિઓ થાય છે. પણ તેનું નિદાન કુશલ અનુભવી ડાકટર જ કરી શકે છે તેથી તેનું પ્રતિપાદન આ લઘુ ગ્રંથમાં અસ્થાન ગણ્યું છે. એ વ્યાધિની ચિકિત્સા પણ અનુભવીને હાથે જ કરાવવી કેમકે એમાં દવા આપવા ઉપરાંત બીજી ઘણી સાવધાનતા અને માવજત કરવાની હોય છે.

(क) પગે પરસેવો થયા કરવો, રાત્રિએ પરસેવો થવો.

આ એક ચિન્હ છે અને તે સામાન્ય રૂપમાં હોય ત્યાંસુધી એને માટે કાંઈ પણ કર્તવ્ય રહેતું નથી પણ કેટલાક માણસોને હાથે અને પગે-પગને તળીએ-એટલો બધો પરસેવો વારંવાર થયા કરે છે કે કોઇ પણ પદાર્થને તે સ્પર્શ કરી શકતા નથી. જેને તે હાથમાં લે છે તેના પર ડાઘા પડે છે. આવી સ્થિતિ હોય તો તેને માટે ચિકિત્સા કરવાની રહે છે. તેમ જ શિયાળામાં રાત્રિએ પરસેવો થાય અને તેસાથે નબળાઇ લાગે તથા બીજો ખાસ વ્યાધિ અથવા તેનું કારણ નહિ દેખાય તો તેની ચિકિત્સા નીચે પ્રમાણે થાય છે. આ બંને ચિન્હોની ચિકિત્સા એક જ છે. **નં. ૧૨** એ પ્રધાન ઔષધ છે. એ થોડા દિવસ આપી જોવું અને એથી જો નહિ આરામ થાય તો જ **નં. ૯** અજમાવી જોવો. (નબળાઇમાટે નં. ૧ છે.)

(ख) અફીણનું વ્યસન.

નં. ૧૦:—આ ઔષધના સૂક્ષ્મ ડોઝ ત્વચાની અંદર પીચકારીથી આપવામાં આવતાં અફીણ ખાવાની ઇચ્છા ઓછી થઇ જાય છે. **નં. ૧૦**—નું પ્રમાણ ધીમે ધીમે વધારતાં જવું પડે છે. બે એક માસમાં એ વ્યસન મટી જાય છે. આ જ પ્રમાણે **નં. ૬** પણ એ વ્યસન છોડાવવામાં મોટું ઉપયોગી ઔષધ છે **નં. ૬** ૩x નું વાપરવું.

પ્રકરણ ૨૯.

ત્વચાના વ્યાધિઓ

કેટલાક ત્વચાના વ્યાધિઓ જેવા કે શીતલા, ઓરી, રતવા વગેરે, પૂર્વે વર્ણન કરાયા છે તેથી અત્ર તે શિવાયના બીજાનું વર્ણન કરવાનું રહે છે. એનાં વિવિધ નામો એલોપથીસંસ્થા આપે છે અર્થાત્ ઘણા વિભાગો પાડે છે. એ બધા વિભાગ અત્ર ચિકિત્સામાટે જાણવાની જરૂર નથી. અત્ર નીચેના નિયમપ્રમાણે ચિકિત્સા કરાય છે.

(अ) સામાન્યચિકિત્સા.

જુઓ પરિશિષ્ટ ૧-ત્વચાચૂર્ણ.

નં. ૪—ત્વચાના બધા વ્યાધિઓમાં આરંભમાં આ અપાય છે. જ્યારે ત્વચાપર લાલાશ દેખાય છે, દાહ થાય છે ત્યારે, વરમના આરંભમાં.

નં. ૫—વરમની બીજી ભૂમિકામાં. શરીરના ગમે તે ભાગમાં ફોલ્લી વગેરે થાય છે કે જેમાંથી ધોળો અને ઘટ્ટ રસ નીકળે છે ત્યારે

તે દશામાં આ ઔષધ છે. મસા, ખીલ, આંટણ, દુધની પોપડી (જે નાનાં બાળકોને બાઝે છે અને જેમાં ભૂલાજેવી પોપડી ઉખડે છે તે) નં. ૫ને સૂચવે છે.

નં. ૭—વરમની તૃતીય ભૂમિકા કે જ્યારે અંદરથી **પીળો, ચીકણો** પદાર્થ નીકળે છે. જે ફોલ્લી, ફોડલા વગેરેમાંથી આવો રસ નીકળતો હોય તેમાં નં. ૭ અપાય છે. ત્વચા ઉપર **ચીકાસ** લાગતી હોય તો તે, તથા પાતળી પીળી પોપડી ઉખડતી હોય તો તે **નં. ૭**ને સૂચવે છે. ચામડી ઉખડી જવામાં અને નવી સારી ચામડી આણવામાં આ ક્ષાર ઉપયોગી છે. જે ફોલ્લી વગેરે એકદમ શમી જાય તેમાટે **નં. ૭** છે નખ બરાબર વધે નહિ, ચામડી ઉખડ્યા કરે, સફ્ર **ખર-જવું**, અને ખોડો એ **ન. ૭**થી મટે છે.

નં. ૮—સુખમ અથવા ચેળમારે. જન્તુદંશજેવાં ચકામાં.

નં. ૯—સર્વ જાતની ફોલી, ફોડકા, મોતીયા (Vesicles) કે જેમાં અંદરથી પાણીમાત્ર નીકળતું હોય તે **નં. ૯**ને સૂચવે છે. જીભનો દેખાવ સ્વચ્છ છતાં આસપાસ પાણીના પરપોટા દેખાય તો તે **નં. ૯**ને સૂચવે છે. ચામડી રૂક્ષ લાગે અને ચીગ પડે તથા ઘણું ખાણી ઝરે તો તે **નં. ૯**ને સૂચવે છે. મીઠાની ન્યૂનતા અથવા અધિકતાથી થતા વ્યાધિઓમાત્ર **નં. ૯**ને સૂચવે છે. જન્તુના ડંખથી થતા રોગ **ન. ૯**ને સૂચવે છે.

નં. ૧૦—જ્યારે અંદરથી ક્રીમજેવો **પીળો** અથવા મધના રંગનો રસ નીકળતો હોય ત્યારે. ખદાશનાં ચિન્હો **નં. ૧૦**ને સૂચવે છે.

નં. ૬:—ખરજવું વગેરે સ્ફોટકમાં લોહીમાત્ર નીકળતું હોય તો તે **નં. ૬**ને સૂચવે છે. પાણીજેવું લોહીમાત્ર નીકળતું હોય તો તે, ચેળ આવતી હોય તો તે **નં. ૬** અથવા **નં. ૮**ને સૂચવે છે

નં. ૧:-જેમાંથી ઘટ્ટ સ્વચ્છ રસ નીકળતો હોય તે **નં. ૧**ના પ્રદેશમાં છે. જેમાં ચેળ બહુ આવતી હોય તો તેમા પણ આ ક્ષારનું **નં. ૬**ની સાથે અપાય છે. સ્ક્રોફ્યુલસ પ્રકૃતિવાળાને પણ આ આપવાનો હોય છે અતિશય સ્વેદ.

નં. ૨:—પગને તળીયે ચળ આવતી હોય તો તેમાં પીળું પરુ નીકળતું હોય તો તે **નં. ૨**ને દર્શાવે છે.

નં. ૧૨—પરુ અથવા લોહીમિશ્રિત પરુ, ભાંગેલા નખ, પગનો પરસેવો, નાનાં બાળકોને માથે થતો પરસેવો એઆદિ **નં. ૧૨**ને સૂચવે છે

નં. ૧૧—પીળો પાણીજેવો રસ જ્યારે નીકળે ત્યારે.

નં. ૩:—ચીરા, ફાટ પડી જવી, ચામડી ફાટી જવી, કઠણ ધારવાળા ફોડલા–એ સર્વ નં. ૩ને સૂચવે છે.

ઉપદંશ જેને થયો હોય, સ્ક્રોફ્યુલા જેને હોય, તેને માટે તેના ખાસ ઉપાયો કરતા રહેવું. તેમને થયેલા ત્વચાના વ્યાધિઓ મટવા ઘણા કઠિન છે. બીજા પણ ત્વચાના વ્યાધિઓ એક બે દિવસમાં સાફ મટી જતા નથી પણ વધારે સમય દવા લેવી પડે છે.

(આ) વિશેષચિકિત્સા.

શીળસ, શિલસ્થ નં. ૬. ચળ, લુખસ–નં. ૬ તથા નં. ૮. દરાજ ધાધર, દાદર—નં. ૫, નં. ૧૦. મસા—નં. ૫, ૧૧. આંટણ–નં. ૫. ટાઢથી થતા ફોલ્લા–નં. ૪, ૬. સુકું ખરજવું નં. ૭, લીલું ખરજવું–નં. ૫, ૧૨, ૨; ચળમાટે નં. ૮. ખીલ–નં. ૫. શ્લીપદ (Elephantiasis) નં. ૫. ખસ — નં. ૧૨. (આમાં જન્તુને મારનાર કોઇ ઔષધ બહાર ચોપડવાની જરૂર છે. ખસના પૂર્વરૂપમાટે નં. ૯)—આઆદિ વ્યાધિમાં આ પ્રમાણે ચિકિત્સા થાય છે પણ તે ઉપરના સામાન્ય નિયમથી જાણી શકાય તેમ છે.

ગડ, ગુમડું અને પાઠું. (Abscess, Boil & Carbuncle).

આ ત્રણેમાં ભેદ છે છતાં એની ચિકિત્સા એક જ છે કેમકે આ શાસ્ત્રના નિયમપ્રમાણે તે એક જ જાતના ક્ષારની ન્યૂનતાથી થાય છે. એમાં જે ઔષધ આપવામાં આવે છે તે વરમના નિયમથી જ આપવામાં આવે છે અને તે નીચેપ્રમાણે —

નં. ૪:—પ્રથમની ભૂમિકામાં, વરમમાટે. જો આરંભમાં જ નં. ૪ અને નં. ૫ વારાફરતી અંદર બહાર અપાય છે તો બીજા ઔષધની ઘણી વાર જરૂર રહેતી નથી.

નં. ૫:—વરમની દ્વિતીય ભૂમિકા, તેમાં થતા સોજામાટે. પરૂ થતા પૂર્વે આ આપવામાં આવે છે.

નં. ૧૨:—નં. ૫ પછી, પાકપર ચઢે છે ત્યારે વહેલું પાકી જાય તેમાટે આ અપાય છે. એ ખાવામાં આપવું, તેમ જ પોટીસ મુકવામાં આવે તેમાં પણ એ નાંખી પોટીસ મુકવાં, તેમ જ પાણીમાં બહાર ચોપડવું. આ ઔષધથી ઘણીખરી વાર તો ગડ પણ પાકીને ફુટી જાય છે અને શસ્ત્રથી ફોડવાની જરૂર રહેતી નથી, પણ વખતે તેમ નહિ થાય તો શસ્ત્રથી ફોડવા જરૂર રહે છે. જ્યાંસુધી પરૂ નીકળી રહ્યું નહિ હોય ત્યાંસુધી આ નં. ૧૨ આપ્યા કરવું. પાકવાની વેદના (ગટકા) માટે નં. ૪ અપાય છે. નઠારું પાક્યું હોય ત્યાં નં. ૧૨

તો, તેમાં પણ **નં. ૯** છે. પેઢુમાં ભાર લાગે અને રજોદર્શનનો નિરોધ થાય તો, તેમાટે **નં. ૭** છે. આથી થતાં બીજાં ચિન્હોમાટે તેને જોઇ તે તે ઔષધ અપાય છે. સાધારણ રીતે **નં. ૮** અને **નં. ૪**-નો ખપ પડે છે.

સપીડાર્તવ (Dysmenorrhœa):—ગર્ભસ્થાન આગળ અને પેઢુના ભાગમાં તીક્ષ્ણ વેદના રજોદર્શન થતા પૂર્વે થાય છે અને કોઇ કોઇ વાર રજોદર્શન થયા પછી પણ ચાલુ રહે છે તેનું નામ સપીડાર્તવ છે. આમાં સાધારણ રીતે ચુંકજેવું થાય છે પણ તેસાથે કોઇને ઉબકા આવે છે, માથું દુઃખે છે વગેરે થાય છે. પ્રત્યેક રજોદર્શનસમયે આવું થાય છે અને તે વધતું જાય છે. આમ થવાનાં મુખ્ય કારણો આ પ્રમાણે છેઃ ગર્ભસ્થાનમાં કોઇ વસ્તુ નડતી આવે છે તો આમ થાય છે, રક્તવહનના માર્ગના સ્નાયુઓ સંકોચાઇ જાય છે તો પીડા થાય છે અથવા તો ગર્ભના ભાગમાં લોહીનો વધારે જમાવ થાય છે તોપણ પીડા થાય છે. આ શિવાય અન્ય હેતુઓ પણ હોય છે તેની તપાસ કરવી ચોકસી કરવી પડે છે. ઘણુંખરાંમાં તો છેલ્લાં બે કારણો જ હોય છે અને તેથી એની ચિકિત્સામાં **નં. ૮** અને **નં. ૪** મુખ્ય છે. **નં. ૮** સ્નાયુને વિકાસ કરનાર ઔષધ છે, અને **નં. ૪** લોહીનો થયેલો જમાવ હોય તો તેને તોડે છે. મજ્જાતન્તુની નબળાઇવાળી સ્ત્રીઓને **નં. ૬** પ્રસંગે ઔષધરૂપ થઇ પડે છે. ગર્ભસ્થાન કઠણ થઇ જવાથી થતો દુઃખાવો **નં. ૩**ને સૂચવે છે. આ ઉપરાંત લોહીના વર્ણપ્રમાણે **નં. ૫** વગેરે પણ પ્રસંગે અપાય છે. છતાં સાધારણ ચિકિત્સા આ છે કે **નં. ૪** રજોદર્શન પૂર્વે આપવું શરૂ કરવું, દુઃખાવો દેખાય ત્યારે **નં. ૪** અને **નં. ૮** વારાફરતી આપવા. જો એકથી મટે તો બીજા ઔષધને પછી છોડી દેવું. પુનઃ બીજે માસે આવું નહિ થાય તેમાટે બે રજોદર્શનની વચ્ચેના સમયમાં વચ્ચે વચ્ચે તે ગુણરૂપ જણાયલું ઔષધ લીધા કરવું.

આ શિવાય **નં. ૧, નં. ૯, નં. ૧૧** અને **નં. ૧૨** પણ પ્રસંગે આ પ્રમાણે વાપરવામાં આવે છે.

નં. ૧:—રજોદર્શનસમયે પ્રસવના જેવી વેદના થવી અને તેસાથે પીડનો દુઃખાવો, ચકરી, સંભોગેચ્છા અને ધબ ધબ થતી શિરોવેદના એ આ નંબરને સૂચવે છે.

નં. ૯:—રજસ્ ઓછું નીકળવું તથા વર્ણે કાળું હોવું અને રજોદર્શન થતા પૂર્વે કપાળના ભાગમાં વેદના થવી; ઓઠપર બરો મૂ-

તરી ગયો હોય' તેવું જણાવું અને ઉનાળામાં ખરજ આવવી; યોનિપ્રદેશમાં દાહ થયો અને ગર્ભસ્થાનમાં બળતરા સાથે વાંઢકાપજેવી વેદના થવી અતિઉદાગી, અતિશય રજસૂનો પ્રવાહ માસ પૂરો થતા પૂર્વે થયો તથા ફાડી નાખે તેવો માથાનો દુખાવો અને ધ્રુજારી છૂટવી.

નં. ૧૧: રજોદર્શન સાથે પેડુમાં ચુંક નાંખવી સવારમાં પેડુમાં દુઃખવું. નસકોરી બહુ જોરમાં ફૂટવી.

નં. ૧૨ રજોદર્શન થતાં આખું શરીર બરફજેવું ટાઢું થઈ જવું

અતિઆર્તવ (Menorrhagia), લોહીવાઃ—આમાં નીકળતું રજમ્ અતિપ્રમાણમાં હોય છે. એની ચિકિત્સા ઉપર આપેલી સામાન્ય ચિકિત્સામાં દર્શાવાઈ છે તે પ્રમાણે જોઈને કરવાની છે. સાધારણ રીતે નં. ૪, ૬, ૫, ૩નાં ઔષધ આપવામાં આવે છે, અને તે નીકળતા રજસૂના વર્ણવગેરેથી નિશ્ચય કરી આપવાં.

(૬) ગર્ભાશય અને સ્ત્રીઅંડસંબંધી વ્યાધિઓ.

ગર્ભાશયસંબંધના વ્યાપારની અવ્યવસ્થામાં નં. ૯ પ્રથમ આપવું જોઇએ છે. ગર્ભાશયની અવ્યવસ્થાની ચિકિત્સા નીચેપ્રમાણે થાય છે—

ગર્ભાશયનો વરમ (Metritis) તથા સ્ત્રીઅંડવૃદ્ધિ (Ovaritis), એ બંનેમાં વરમની ચિકિત્સા કરવામાં આવે છે. એનું નિદાન તથા ચિકિત્સા કુશલ ડાક્ટરપાસે કરાવવાં એ સારું છે.

ગર્ભાશયભ્રંશ (Prolapsus of the uterus) તથા તેનું વળી જવું (Version, flexion)–આ પણ મોટા વ્યાધિઓ છે. એની ચિકિત્સામાં મુખ્યપણે નં. ૩ અને નં. ૧ વપરાય છે. આ આપવા તથા તેસાથે બીજી ઘણી વ્યવસ્થા જે રાખવાની હોય છે તેમાટે કુશલ અનુભવી પુરૂષની એમાં સલાહ લેવી.

(૭) સગર્ભાના તથા સૂતિકાના વ્યાધિઓ.

જુઓ પરિશિષ્ટ ૧-સગર્ભાચૂર્ણ.

સગર્ભા સ્થિતિનું પ્રધાન ઔષધ નં. ૯ છે એટલે કે સગર્ભાદશામાં જે સામાન્ય અવ્યવસ્થા દેખાય તેમાં નં. ૯નો પ્રથમ પ્રયોગ કરી જોવો ઘટે છે. કોઇ સગર્ભા સ્ત્રીને પ્રથમ માસોમાં તો કોઇને પાછલા માસોમાં અભાવો પડે છે, અન્ન ખવાતું નથી, ઉલટી થાય છે વગેરે, તેમાં પ્રથમ નં. ૯ આપી જોવો અને તેથી આરામ નહિ થાય તો ઉલટીની સામાન્ય ચિકિત્સા પૂર્વે આપેલી છે તે તપાસી ઘટે તે ઔષધ આપવું. સગર્ભાદશામાં યોનિકંડુ વગેરે દેખાય તો તેમાં પણ પ્રથમ નં. ૯ આપી જોવો અને પછી બીજા તંચાના રોગની માફક જરૂર જણાય તો ચિકિત્સા કરવી.

(૭) પ્રદરચૂર્ણ.

સર્વ પ્રકારના પ્રદરના સ્ત્રીવ્યાધિમાં એ વપરાય છે. એ ઉપરાંત સ્ત્રીઓને માટે આ ચૂર્ણ ઘણી રીતે સારૂં છે. બે બે ગ્રેઇન દવા ત્રણ ત્રણ કલાકે આરામ થતા સુધી આપવી.

(૮) સગર્ભાચૂર્ણ.

સગર્ભા સ્ત્રીને સુખપૂર્વક પ્રસવ થવામાટે, બાળકનું શરીર પુષ્ટિ પામે તથા નીરોગ રહે તેમાટે એ ચૂર્ણ વપરાય છે. આ ચૂર્ણ ગર્ભસ્રાવ થતો અટકાવે છે. સગર્ભાને પાંચમો માસ બેસતાં જમતા પૂર્વે અને પછી ચાર ચાર ગ્રેઇન આ ચૂર્ણ રોજ આપવું.

(૯) ત્વચાચૂર્ણ.

ત્વચાના ઘણા ખરા સામાન્ય રોગોપર અને ખાસ કરીને લીલું ખરજવું, ખીલ, ફોલી, રતવા, દુધની પોપડી ઇત્યાદિમાં એ વપરાય છે. ત્રણ ત્રણ ગ્રેઇન દવા દિવસમાં ત્રણ વાર લેવી અને વેસેલાઇન અથવા ઘીમાં કાલવી એનો મલમ કરી ચોપડવો.

(૧૦) પ્રમેહચૂર્ણ.

પ્રમેહ, ગ્લીટ, પ્રદર, સ્ત્રાપુરૂષના જનનેન્દ્રિમાંથી કોઇ પણ જાતનો પ્રદાર્થ નીકળવો ઇત્યાદિમાં એ વપરાય છે. પાંચ ગ્રેઇન આ ચૂર્ણ લઇ છ ઔંસ પાણીમાં નાંખી તેને થોડે થોડે અંતરે પીધા કરવું અને એટલું આખા દિવસમાં પૂરૂં કરવું. તેમ જ ૩૦ ગ્રેઇન ચૂર્ણ બે ઔંસ પાણીમાં નાખી તેવડે એ ભાગોને ધોવા.

(૧૧) અશક્તિચૂર્ણ.

આ ટૉનિક ચૂર્ણ છે અને નબળાઇ આણનાર સર્વ વ્યાધિમાં વપરાય છે. જ્વર વગેરે મટી ગયા પછી અથવા ગમે તે અન્ય કારણથી નબળાઇ જણાય તો તેમાં એ અપાય છે. મગજ ખાલી પડી જાય તો તેમાં પણ એ ઉત્તમ અસર કરે છે. ત્રણ ત્રણ ગ્રેઇન દવા દિવસમાં ત્રણ વાર લેવી.

(૧૨) પુષ્ટિચૂર્ણ.

નપુંસકપણું, જનનેન્દ્રિયનું વીર્યહીનપણું, અકાલજરા ઇત્યાદિમાં એ વપરાય છે. આખા શરીરના અવયવોના વ્યાપારને એ પુષ્ટિ આપે છે તથા શરીરના અને ખાસ કરી વીર્યના બાંધાને દ્રઢ કરે છે.

પરિશિષ્ટ ૨

આ પરિશિષ્ટમાં વિવિધ વ્યાધિ તથા વ્યાધિરૂપ ચિન્હોમાટે કયાં કયાં ઔષધનો ખપ પડે છે તે અકારાદિ ક્રમથી જણાવવામાં આવ્યું છે. જ્યાં એકથી વધારે ઔષધ જોઇએ છે ત્યાં તે સર્વ ભૂમિકાક્રમથી જણાવવામાં આવ્યાં છે. એ દર્શાવેલાં ઔષધો તે તે વ્યાધિમાં વિવિધ ભૂમિકાએ ઉપયોગમાં લેવાય છે. આથી તે તે વ્યાધિમાં કયાં કયાં ઔષધનું મુખ્યપણે ચિંતન કરવાનું રહે છે તે આ પરિશિષ્ટમાં દૃષ્ટિ નાંખતાં જ સમજાય છે. જેને વિશેષ સમજણ નહિ પડતી હોય તેવો પુરૂષ પણ સામાન્ય વ્યાધિમાં અત્ર બતાવેલાં ઔષધોને ક્રમવાર આપી જુએ તો તેને પણ અલ્પ સમયમાં અનુકૂલ અસર કરનાર ઔષધ જડી આવવા સંભવ રહે છે કારણ એ સામાન્ય વ્યાધિમાં જે ક્રમથી એ ઔષધોના ઉપયોગનો સંભવ આવે છે તે ક્રમપ્રમાણે જ અત્ર દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. બને ત્યાં સુધી પૂરતો વિચાર કરી જ ઔષધ લેવું આપવું ઉચિત છે છતાં પ્રસંગપરત્વે કુશલ પુરૂષોને પણ આમ અજમાયસમાટે ઔષધ આપવું પડે છે. આ ઔષધો વિષરૂપ નથી તથા એની અસર તરત જ થાય છે તેથી જ આ પ્રકારનો પ્રયોગ એમાં થઈ શકે છે.

જ્યાં —આ ચિન્હ હોય છે ત્યાં તેની પૂર્વનાં ઔષધો મુખ્યપણે આરંભમાં આપવાનાં હોય છે. જ્યાં નં. ૪ બીજા નબર પછી (–૪) મૂકેલો હોય છે ત્યાં એવું સમજવાનું છે કે એ નં. ૪ની પૂર્વે જે ઔષધો લખ્યાં છે તેમાંથી ગમે તે આપવામાં આવે તો તેની સાથે નં. ૪ વારાફરતી લેવાનો છે.

આ દ્વિતીય પરિશિષ્ટમાં તથા હવે પછી આપવામાં આવતા તૃતીય પરિશિષ્ટમાં બતાવેલાં ઔષધો પ્રસંગવશાત્ હોમીઓપથીના પ્રૂવિંગ પ્રમાણે દર્શાવવામાં આવ્યાં છે તેથી એ ચિકિત્સામાં અને ગ્રંથમાં આપેલી ચિકિત્સામાં કોઇ કોઇ પ્રસંગે ફેર જણાય તો તેથી આશ્ચર્ય પામવા સરખું નથી. આ બારે ઔષધોનો ઉપયોગ બને તેટલો સ્પષ્ટ કરવા આ જ્ઞાન પણ અપેક્ષિત છે અને જેમને આખો ગ્રંથ જોવાની અનુકૂલતા નહિ હોય તેમની સુગમતા અર્થે પણ આ પરિશિષ્ટો ઉપયોગનાં છે.

શીકું પડવું (ચહેરાનું) ૧, ६, ૯.
ફેફર ૧૦, ૫,–૪, ૮, ६.
ફેર આવવા ૪, ૧૧, ૧૦, ૫, ६.
ફોલ્લા ૫,–૨, ૧૧, ૯, ૧૦.
,, પરૂ ૨, ૧૨.
ફોલ્લી ૫, ૧.
બગાસાં આવ્યા કરવાં ६,–૮.
બંધકોશ ૪, ૯, ૫, ૭, ૧૦, ૧૧, ૩, ૧૨.
,, ૯,–૫, ૩, ૭, ૧૧, ૧૨, ૧૦, ૪.
બરોળવિકાર ६, ૪, ૧૦.
બળખામાં લોહી ૪.
બળતરા થવી ૫, ૯, ૧૦, ६.
બહેર મારી જવું ૧,–६.
બેશુદ્ધિ ६,–૯.
બ્રેઇન ફીવર ૪, ६, ૯, ૫.
ભુખ (અતિશય) ६, ૧૦, ૧.
ભૂરી નસોનો વરમ ૪,–૫, ६.
ભૂરી નસ ફુલવી ૩.
ભ્રંશ (ગુદા આદિનો) ૩.
ભ્રમ (ભ્રાન્તિ) ६, ૧૧, ૯.
મગજના પડદાનો વરમ ૪,–૧,–૯.
મજ્જાતન્તુ ६, ૮, ૯, ૧૨.
મજ્જારજ્જુ ૧,–૧૦, ६.
,, વળી જવી ૧,–૧૦, ૩.
મધુમેહ ૧૧,–૭, ६,–૧૦.
મરડો ૫, ૪, ६, ૨, ૮.
મસ્તિષ્કજ્વર ૪, ६, ૯, ૫.
મસ્તિષ્ક ડોળાવું ૪,–६, ૮.
મસ્તિષ્કનો વરમ ૪,–૯, ૫.
માથામાં અવાજ થયા કરવો ૪,–६, ૮, ૯.
માથું દુઃખવું ૪, ૯, ૧૦, ૧૧.
,, વાને લીધે ૪, ૫, ६, ૭, ૮, ૧, ૧૨.
માલકું જોવું ૮,–૧૦.
મુખ ૫, ૧૧, ६.
મૂત્રનળી ६.
મૂત્રપિંડ ૪, ૫, ૭, ६,–૧.
મૂત્રાશયમાં પાષાણ ૧૦,–૧૧, ૧, ૮
મૂર્છા ६.
મોટી ઉધરસ ૮,–૭, ૫, ૧, ૯, ६,–૪.
મોતીઆ ફોલ્લા ૯, ૧૧,–६.
મોતીઓ ૯, ૧૨, ૩.
મોં આવવું ૫,–६.
યકૃત ૧૧, ૯, ૫.
યક્ષ્માશીવર ૧૧,–६, ૪.
યોનિશૂળ ૪, ૮,–૧.
રક્તવાહિનીનો વિકાસ ૨, ૪.
રક્તસ્રાવ ૪, ૫, ६, ૯, ૩.
રક્તાભિસરણ ૪,–૯, ६.
રતવા ૧૧.
,, ફોલ્લા થવા ૫,–૭, ૪.
રસોળી ૧,–૪, ૩, ૨.
રાત્રે ભય લાગવો ६, ૧.
રીમિટંટ જ્વર ૧૧, ૯,–૭, ૧૦.
રૂચિ ૧૦,–૪, ६–૧.
લખતાં હાથ ધ્રુજવા ૮, ६.
લચક ૪,–૫.
લાગણી અતિશય થવાની પ્રકૃતિ ६.
લેડ કોલક ૧૧.
લોહી ઉડી જવું ૧, ૪, ६, ૯, ૧૦, ૫.
લોહી ગંધાવું ६.
લોહીનું ફરવું ૪,–૯, ६.
લોહીનો સંચય ૪,–૫.
લોહી ભરેલા ટ્યુમર ૩.
લોહીમાં ગઠ્ઠા બાજવા ૫, ૯.
સંગડાપણું ૪, ૫, ६.

પરિશિષ્ટ ૩.

વિવિધ વ્યાધિચિન્હોમાં કયું ઔષધ આપવાનું હોય છે તેનું દૃષ્ટિ નાંખતાં જ ભાન થવા આ તૃતીય પરિશિષ્ટ છે. દ્વિતીય પરિશિષ્ટની માફક આ પરિશિષ્ટમાં ભૂમિકાક્રમપ્રમાણે ઔષધ ગોઠવવામાં નથી આવ્યાં, પણ વિવિધ ચિન્હોને વિગતવાર લખી તેને માટે ઉપયોગી થનાર ઔષધ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ગ્રંથમાં જે ક્રમથી તૃતીય ભાગમા પ્રતિપાદન છે તે કરતાં આ ભાગમાં પ્રતિપાદનનો ભેદ છે અને તે એ કે મસ્તકથી આરંભી ઠેઠ નીચેના ભાગસુધી ક્રમવાર જવામાં આવ્યું છે, અને આ પરિશિષ્ટના અંતમાં ખાસીઓનનું પણ અકારાદિક્રમથી વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. નિદ્રા, જ્વર આદિનું તે તે સ્થળે પ્રતિપાદન આપવા ઉપરાંત પૃથક્ પણ પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે દ્વિતીય પરિશિષ્ટમાં જણાવ્યું છે તેમ આ પરિશિષ્ટમાં જે ચિકિત્સા દર્શાવી છે તે પ્રધાનપણે ડા. ડયુઇ અને બેરિક તથા ડા. રૌનનના ગ્રંથને આધારે દર્શાવી છે તેથી પ્રસંગવશાત્ પ્રુવિંગ પ્રમાણે કરવામાં આવેલી છે એ લક્ષમાં રાખવું ઉચિત છે. ઔષધની પાવર, ડોઝ વગેરેનું જે પ્રતિપાદન આ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગમાં કરેલું છે તે જ અત્ર પણ સમજી લેવાનું છે.

માનસિક ચિન્હો.

અવાજ નહિ સહન થવો ૬, ૧૨, ૫.
આપઘાત કરવાની વૃત્તિ ૧૧.
આરામ લાગવો ઉંઘવાથી ૪.
આશારહિત મન ૧૦.
ઉદાસી લાગવી ૯.
ઉન્મત્તપણું ૧૧.
એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ચીજો ફેરવ્યા ફેરવ્યા કરે ૮.
એકાએક અશુદ્ધ થઈ જવું ૨.
એકાએક સ્મૃતિ જતી રહેવી ૨.
ગાંડપણ ૪, ૬, ૧૨.
જીવવું નહિ ગમવું ૧૨.
ઢીલા ઢબ થઇ ગયેલા લાગવું ૩, ૨, ૬, ૯.
ધનનાશનો મિથ્યા ભય થવો ૩.
ધ્યાન અસ્થિર રહેવું ૧૦.
નજીવી વાતમાં ચીડાવું ૧૦.
„ વાત મોટી લાગવી ૪.
નાચવા ગાવાનું મન થયા કરવું ૯.
નિરુત્સાહ થઇ જવું ૯.
પાછળની અસર.
ચીડાવાની ૧.
નાઉમેદ થવાની ૧.
ભયની ૬.
શોકની ૧, ૬.

આંતરડું, પેઢું અને દસ્ત.

આ ઔષધો મળવાનાં સ્થાન.

વરોદરા : ડૉ. પી. ટી. રેશમવાળા, અમદાવાદી પોળને નાકે.
" . જે. પી. પંડિતની કંપની, અમદાવાદી પો-
ળની સામે.
ભાવનગર ગ રા ચંપકલાલ મગનલાલ, આયુર્વેદના
વૈદ્ય, રાણીકા.
સુરત કીનખાબવાળા બ્રધર્સ, વાણીઆશેરી, મહીધરપુરા

ભાવ.

૩૧થી ૬૪ સુધીના	૧	ઔંસના	રૂ	૦—૩—૦
" , ,	૨	"	રૂ	૦—૪—૦
૬૭૧ના	૧	"	રૂ	૦—૧૨—૦
૮૦૧ના	"	"	રૂ	૧—૦—૦
૧૦૦૧ તથા ૧૦૦૨ના	"	"	રૂ	૩—૦—૦
પરિશિષ્ટમાં દર્શાવેલા ચૂર્ણના	"	"	રૂ	૦—૧૦—૦

તા. ક. આ ગ્રંથ ગ્રંથકાર પાસેથી તથા ઉપર લખેલાં સર્વ સ્થળેથી
મળી શકશે

ગુજરાતી ભાષામાં સર્વોત્તમ માસિકો.

શ્રીમહાકાવ્ય	વાર્ષિક લવાજમ		રૂ	૨—૦—૦
શ્રીપ્રતાપકાવ્ય	"	"	રૂ	૧—૮—૦
શ્રીપ્રમદ	"	,	રૂ	૧—૮—૦
શ્રીધર્મધ્વજ	"	"	રૂ	૧—૮—૦
શ્રીઆત્મ	"	"	રૂ	૧—૦—૦

આ માસિકોના ગ્રાહક થવા ઈચ્છનાર સજ્જનોએ તેના વ્યવસ્થા-
પકને ત્યાં નામ નોંધાવવાં—વ્યવસ્થાપક ..., , ભૂતડીને ઝાંપે, વરોદરા.

ડૉકટર. પી. રેશમવાળાની જગત્-પ્રસિદ્ધ દવાઓ.

તાવની અકસીર ગોળીઓ.

ગોળી ૧૦૦નો રૂ. ૧-૦-૦ તથા ગોળી ૫૦નો રૂ. ૦-૧૦-૦.

આ દવાથી ગમે તેવા ઝેરી, ટાઢીઓ, એકાંતરીઓ, રોજીન્દો, તથા ચોથીઓ તેમ જ જંગલી તાવ અવશ્ય મટે છે. હજારો દરદીઓ ઉપર અજમાવ્યા પછી જ આ દવા બહાર મૂકેલી છે

ખસનો મલમ—ITCH-BALM

આ દવાથી ગમે તેવી ખસ, ખુજલી, કોઢ, વા, વગેરે મટે છે ખસના ફોલ્લા ત્રીજે દિવસે બીગડા વળી મટી જાય છે જેના હજારો સરટીફીકેટો છે ફી રૂ ૦-૪-૦

VITALIZOR—વાઇટેલાઇઝર.

આ દવાથી જીર્ણજ્વર, અશક્તિ, ગાંડપણુ, પાંડુરોગ, અજીર્ણ, ધાતુની નબળાઇ, બધકોશ, લોહીના વ્યાધિઓ, ચામડીનાં દરદો, કમ તાકાત, નપુસકત્વ, ધાતુક્ષય, પીશાબમાં જતી ધાત, કફવાયુ, પક્ષાઘાત, ઉન્માદ, વિસ્મરણશક્તિ, દમ, હાફણુ, અતિસાર વગેરે મટે છે

સ્ત્રીઓના પ્રદર, આર્તવ, પ્રસુતિની અશક્તિ, ઝાડા, સુતિકાજ્વર વગેરે મટે છે જે સ્ત્રીઓને બાળકો ગરમી, રતવા, વિસ્ફોટક, વગેરેથી જીવતા નથી તેને ગર્ભ ધારણના વખતમાં આ દવાના સેવનથી નીરોગી સુંદર બાળક આવે છે જેના સરટીફીકેટો મળેલાં છે માટે એક વાર ડૉ. પી. રેશમવાળાની વાઇટેલાઇઝર વાપરી ખાતરી કરી લો ૧-૪-૦.

બાલ-જીવન—BAL-JIVAN.

આ દવાથી બાળકોને તાવ, ઝાડા, ઉલટી, ઉધરસ, ઉટાંટીયુ, શ્વાસ, વરાધ, રતવા, ખુજલી, વા, કોઢ, મટે છે, શરીર સુંદર તથા સુશોભિત થાય છે દાંત જલદી આવે છે, અને તે વખતે ઝાડા, ઉલટી, તાવ કે બીજુ કોઇ દરદ થતુ નથી. ફી ૦-૧૨-૦ સામટી લેનારને કીફાયત ભાવથી આપવામા આવે છે

ન મટે તો પૈસા પાછા

દરાજનો અકસીર મલમ.

આ મલમથી લગભગ ૨૦ વર્ષની જુની કાળી તેમ જ લાલ દરાજ મટે છે. બળતરા બીલકુલ થતી નથી ને તરત જ આરામ થાય છે કિંમત ૦-૪-૦ નમૂનો દોઢ આનાની ટીકીટ મોકલનારને મફત મોકલવામાં આવે છે

PLAGUE-CURE & BUBO-OINTMENT

પ્લેગ કયુર તથા ગાંઠનો મલમ.

આ દવાથી સેકડે ૮૦થી ૯૦સુધી આરામ થરો છે તેનુ ઝેર વધારે વ્યાપી ગયુ હોય તોપણ તે આપવાથી સેકડે ૩૦થી ૪૫ માણસોને પણ મટેનુ છે આ દવાનો અમારા દવાખાનામા લાગો અનુભવ લીધા પછી બહાર મૂકેલી છે કિમત રૂ ૨-૦-૦

કફસીરપ COUGH—SYRUP.

આ દવાથી ગમે તેવી જુની ખારી, શ્વાસ, દમ, ઉટાટીયુ, હા ફણુ, ફેફસાની નબળાઇ, ઝીર્ણું જ્વર મટે છે, લોહી વધે છે, શરીર મજબુત થાય છે કી રૂ ૦-૧૨-૦.

IODISED SARSAPARILLA.

આયોડાઇઝડ સારસાપરીલા.

આ દવાથી સધિવા, રાઝણ, કમરનો વા, વિસ્ફોટક, રતવા, ખસ, ખુજલી, દાહ, મટે છે. કાચુ રસાયન ખાધામા આવેલુ હોય તેનુ ઝેર આ દવા નાબુદ કરે છે તથા લોહી સુધારી શરીર સુદર કરે છે કાચો પારો, સોમલ, હડતાલ વગેરેથી થયેલુ દુખ મટે છે કિમત રૂ ૧-૪-૦, મોટી શીશીના રૂ ૨-૦-૦.

પ્લેગ—પ્રીવેન્ટિવ.

આ દવાના સેવનથી જ્યા ઝેરી રોગો જેવા કે પ્લેગ, કોલેરા, મરડો, ક્ષય, બળીયા, અછબડા, ઝેરી તાવ વગેરે ચાલતા હોય ત્યાં રહેવાથી તથા તેના દરદીઓની સારવારમા આવવાથી તે ઝેરી રોગની અસર થતી નથી કિમત રૂ ૦-૮-૦

દત-મજન—રૂ ૦-૨-૬ તથા રૂ ૦-૪-૦,

હીનીગ બામ રૂ ૦-૮-૦ થી રૂ ૦-૨-૦ સુધી

તાવની ગળી દવા રૂ ૨-૦-૦, નાની શીશી રૂ ૧-૦-૦,

વિછીની દવા રૂ ૦-૪-૦

ડૉ. પી. રેશમવાળા.

ઠે. જીવનરસાયન ઔષધાલય, વડોદરા.